

T.C
RECEP TAYYİP ERDOĞAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ELFAZ-I KÜFÜR LİTERATÜRÜNÜN TEKFİR VE TEBLİĞ
BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ
(Yüksek Lisans Tezi)

Özkan YAZICI

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Hanefi SULUOĞLU

RİZE
2024

KABUL VE ONAY

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında, Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Hanefi SULUOĞLU danışmanlığında, Özkan YAZICI tarafından hazırlanan *Elfaz-ı Küfür Literatürünün Tekfir ve Tebliğ Bağlamında Değerlendirilmesi* adlı bu tez çalışması, 29/07/2024 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliğiyle/oy çokluğuyla başarılı bulunarak jürimiz tarafından **Yüksek Lisans Tezi** olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri	Ünvanı, Adı SOYADI	İmza
Başkan	: Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Hanefi SULUOĞLU	
Üye	: Prof. Dr. Salih Sabri YAVUZ	
Üye	: Dr. Öğr. Üyesi Züleyha BİRİNCİ	

ETİK BEYAN

Temel İslam Bilimleri Tezli Yüksek Lisans Programından mezun olmak üzere teslim ettiğim “Elfaz-ı Küfür Literatürünün Tekfir ve Tebliğ Bağlamında Değerlendirilmesi” adlı tezim, bilim ve araştırma etiği prensiplerine riayet edilerek tarafımdan yazılmıştır.

Tez çalışmamda, başka kaynaklardan aktarılan bütün bilgi ve alıntılar, Enstitünüz Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak açıkça gösterilmiştir. Kaynağı gösterilenler dışında kalan bütün bilgiler uygun araştırma yöntemi kullanılarak tarafımdan edinilmiş ve esere bu şekilde yansıtılmıştır. Şahsıma ait olmayan hiçbir bilgi, kasıt veya kusurlar, şahsıma aitmiş gibi gösterilmemiştir. İnternet kaynakları dâhil, sahibine/kaynağına atıf yapılmaksızın hiçbir bilgi kullanılmamıştır. Aksinin ortaya çıkması halinde doğacak bütün hukuki, idari, akademik ve etik sorumluluk tarafıma ait olacaktır. Eserin tesliminden sonra herhangi bir zamanda, bilim etiğine aykırılık tespit edilmesi ve / veya eserimle ilgili intihal veya intihal şeklinde anlaşılabilecek bir durumun ortaya çıkması halinde; Üniversiteniz ve eğitim kadronuzun hiçbir şekilde sorumlu tutulmayacağını hür irademle kabul, beyan ve taahhüt ederim.

29/07/2024

(İmza)

Özkan YAZICI

ÖN SÖZ

Kelâm ilmi konusu, gayesi ve yöntemleri dikkatle incelendiğinde onun kısaca İslam'ın inanç boyutuyla ilgili bir ilim olduğu anlaşılabilir. Kelâm ilminin konuları arasında hiç şüphesiz en önemlilerinden biri de iman ve küfür meselesidir. Tabiri caiz ise İslam'ın kırmızı çizgilerini belirleme fonksiyonuna sahip bir ilim olarak Kelâm, her dönemde Müslümanlara ve din bilginlerine ayrı bir sorumluluk yüklemiş, güncel konu ve tartışmalarda aktif bir tavır almalarını sağlamıştır. İşte biz de güncelliğini tarih boyunca asla kaybetmemiş olan ve önemli bir inanç meselesi olan iman ve küfrün sınırını yani elfâz-ı küfür meselesini ele almaya çalıştık.

İslam tarihinin ilk dönemlerinden beri ümmetin gündeminde olan tekfir meselesi, grupları her dönemde karşı karşıya getirmiştir. Bunun göstergesi olarak hemen her asırda konuyla ilgili kaleme alınmış olan eserleri görmek mümkündür. Tekfir bağlamında önemli bir yeri olan elfâz-ı küfür meselesi için ise zamanla incelemeye ve araştırmaya değer hatırı sayılır bir literatür oluşmuştur. Biz de tezimizde önce elfâz-ı küfre dair kaleme alınmış eserleri tanıttık. Daha sonra literatürün muhtevasına değindik ve son olarak da meseleyi tekfir ve tebliğ bağlamında değerlendirdik. Tezimizin son bölümünde ise günümüzde insanlar tarafından dillendirilen ve elfâz-ı küfür sayılabilecek söylemleri ele alıp uyarılarda bulunmaya ve açıklamaya çalıştık.

Tezimizin ortaya çıkıp son halini almasına kadar emeği olan başta danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Hanefi Suluoğlu'na hususi teşekkürlerimi arz ederim. Tezimizin birçok aşamasında görüşlerine başvurduğum hocalarıma ve arkadaşlarıma da şükranlarımı sunuyorum. Tezimizin gerek içerik gerekse de şekil ve yöntemleri için her daim görüşlerine ve yardımına başvurduğum çok kıymetli arkadaşlarım Furkan Erkılıç'a ve Ozan Yiğit'e ayrıca teşekkür ediyorum. Son olarak tezimizin son bölümünün büyük bir kısmını tamamlayabilmemde bana örnekler sunan Prof. Dr. Ebubekir Sifil Hocam'a da teşekkür ediyorum.

Özkan Yazıcı

2024/ Kocaeli

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	I
ETİK BEYAN.....	II
ÖN SÖZ	III
İÇİNDEKİLER	IV
ÖZET	VII
ABSTRACT.....	VIII
KISALTMALAR.....	IX
ŞEKİLLER LİSTESİ	X
GİRİŞ	1
1. ELFÂZ-I KÜFÜR KAVRAMI VE LİTERATÜRÜ	5
1.1. Elfâz-ı Küfür Kavramı	5
1.1.1. Tanımı	5
1.1.2. Tarihçesi	6
1.2. Elfâz-ı Küfür Literatürü	7
1.2.1. Bedr er-Reşîd (ö. 768/1366) –Risâle fî elfâzi'l-küfr	9
1.2.2. Ahîzâde Yûsuf Efendi (ö. 905/1500) – Hediyyetü'l-mühtedîn fî elfâzi'l-küfr	10
1.2.3. Şehzade Korkut (ö. 919/1513) - Hâfizu'l-insân an lâfizi'l-imân	12
1.2.4. İbn Kemal (ö. 940/1534), Risâle fî elfâzi'l-küfr	12
1.2.5. Ebû Ali Çelebi (ö. ?) - Risâle fî beyâni elfâzi'l-küfr.....	15
1.2.6. İbn Hacer el-Heytemî (ö. 974/1567) - El-İ'lâm bi Kavâtii'l-İslâm	16
1.2.7. Birgivî (ö. 981/1573) - Risâle fî beyâni'l-elfâz ve'l-ef'âli'l-küfriyye....	18
1.2.8. Gânim el-Bağdâdî (ö. 1032/1623) – Hisnü'l-İslâm fî Elfâzi'l-Küfr ve'l-Akâid	21
1.2.9. Nûh b. Mustafa el Konevî (ö. 1070/1659) – Risâle fî elfâzi'l-küfr (Resâil-i Akâid-i diniyye)	23
1.2.10. Ebu'l Feth Muzaffer el-Hatîb (ö - ?) - Risâle fî elfâzi'l-küfr	25
1.2.11. Mehmet Medeni et-Trabzonî (ö. 1200/1786) - Risâle fî 'Ademi Tekfir'i-l Mü'min	27
1.2.12. Ahmed Ziyâeddîn Gümüşhânevî (ö. 1311/1893) - Câmiu'l Mütûn.....	29

1.2.13. Mehmed Emin b. Hasan b. Hüseyin el-Ofî (ö. 1902) - Risale-i Hıfzı İman ve Nesayihî Makbule ve Elfâz-ı Küfür	31
1.3. Elfâz-ı Küfür Literatürünün Muhtevası	34
1.3.1. Allah Teâlâ'ya, O'nun Sıfatlarına ve Efâline Taalluk Eden Küfür Lafızları	35
1.3.2. Peygamberlere Taallûk Eden Küfür Lafızları	37
1.3.3. Kur'an-ı Kerim'e, Namaza, Zikre ve Buna Benzer Diğer Hususlara Taallûk Eden Küfür Lâfızları	39
1.3.4. İlme ve Âlimlere Taallûk Eden Küfür Lâfızları	42
1.3.5. Değişik Mevzulardaki Küfür Lâfızları	44
2. ELFÂZ-I KÜFRÜN GÜNÜMÜZ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ	49
2.1. Tekfir ve Tebliğ Bağlamında Elfâz-ı Küfür	49
2.1.1. Tekfirin Tanımı	49
2.1.2. Tekfirin Tarihçesi	50
2.1.3. Tekfire yönelten sebepler	52
2.1.4. Tekfirin Kuralları	56
2.1.5. Kelâmda Tekfirle İlişkili Kavramlar	58
2.1.6. Tebliğin Tanımı	64
2.1.7. Tekfirden Önce Davet ve Tebliğ Görevimiz	65
2.2. Günümüzde Elfâz-ı Küfür Sayılabilecek Söylemler	71
2.2.1. Doğrudan Elfâz-ı küfür Sayılabilecek Söylemler	73
2.2.1.1. Kahrolsun Şeriat Sloganı	73
2.2.1.2. İslam Çağ Dışıdır İddiası	79
2.2.1.3. Diğer Din Mensupları da Cennete Gireceklerdir İddiası	81
2.2.1.4. Bütün Dinler Hakikate Giden Farklı Yollardır İddiası	83
2.2.1.5. Cin Diye Bir Şey Yoktur Söylemi	85
2.2.2. Dolaylı Olarak Elfâz-ı küfür Sayılabilecek Söylemler	87
2.2.2.1. Kahpe Felek – Zalim Kader Söylemleri	87
2.2.2.2. Kur'an ve Hadisler Tarihseldir İddiası	93
2.2.2.3. Evrim İslam'a Aykırı Değildir İddiası	98
2.2.2.4. Rüyalarda Tamamen Psikolojiktir Söylemi	104
2.2.2.5. Yılbaşı – Noel Kutlamak	105

2.2.2.6. Farklı Konulardaki Küfür Sayılabilecek Söylemler	106
3. SONUÇ.....	109
KAYNAKÇA.....	111

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri

Tez Türü : Yüksek Lisans Tezi

Danışman : Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Hanefi SULUOĞLU

Hazırlayan : Özkan YAZICI

Yıl : 2024

Sayfa Sayısı : 119

ÖZET

ELFAZ-I KÜFÜR LİTERATÜRÜNÜN TEKFİR VE TEBLİĞ BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

Bu tezde Kelâm ilminin en önemli konularından iman ve küfür meselesinin elfâz-ı küfür bölümü ve literatürü ele alınmıştır. Kişinin Peygamber (sav)’a ve Allah’tan getirdiklerine inandım demesi zahiren iman dairesine girmesi için yeterlidir. Kişinin iman dairesinden çıkmasına sebep olan sözlere ise dini literatürde elfâz-ı küfür denilmektedir. Tezde ayrıca elfâz-ı küfre ait yazma eserlerin tanıtımı yapılmış ve bu literatürün tekfir ve tebliğ bağlamında yeniden değerlendirilmesine çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, İman, Küfür, Tekfir, Tebliğ, Elfâz-ı küfür, Elfâz-ı Küfür Literatürü.

Recep Tayyip Erdogan University Graduate School of Education
Department : Basic Islamic Sciences
Thesis Type : Master's Thesis
Supervisor : Assist. Prof. Dr. Muhammet Haneî SULUOĞLU
Author : Özkan YAZICI
Year : 2024
Pages : 119

ABSTRACT

EVALUATION OF ELFAZ-I KUFUR LITERATURE IN TERMS OF TEKFİR AND TEBLİĞ

In this thesis one of the most important subjects of Kalam, Utterances of unbelif and its literature has been handled. It is enough for someone to believe the messenger and his words from Allah to get into iman outwardly. The words which cause one's getting out of iman is called Utterances of unbelif in literature. Additionally, in the thesis works belong to elfâzı küfür have been introduced and the literature has been reevaluated by context of tekbir and tebliğ.

Keywords: Kalam, Faith, Kufr, Takfir, Communiqué, Utterances of unbelif, Utterances of unbelif Literature.

KISALTMALAR

b.	: Bin, İbn (Oğlu)
bk.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
ed.	: Editör
h.	: Hicrî
Hz.	: Hazreti
İSAM	: İslâm Araştırmaları Merkezi
Ktp.	: Kütüphane
nr.	: Numara
ö.	: Ölüm tarihi
r.a	: Radıyallahu ‘anh
s.a.v.	: Sallallahu aleyhi ve sellem
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
THM	: Türk Halk Müziği
TRT	: Türkiye Radyo Televizyon Kurumu
t.y.	: tarih yok
v.	: vefat
vd.	: ve diğerleri
vb.	: ve benzeri
vs.	: vesaire
vr.	: varak
y.y.	: yayın yeri/ yılı yok

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1. Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3729 – 6, 1b-2a.	10
Şekil 2. Beyazıt Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, nr. V1588/1, 1b-2a.	11
Şekil 3. Süleymaniye Ktp., Kasidecizade, nr. 677, 1b-2a.	14
Şekil 4. Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hüsnü Paşa, nr. 00312-005, 1b-2a.	16
Şekil 5. Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü nr. BY00006028/1, 1b-2a.	18
Şekil 6. Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 1060, ilk varak. (eṭ-Ṭarîkatü'l-Muhammediyye), 1b-2a.	20
Şekil 7. Süleymaniye Ktp., Gelibolulu, nr. 56, 1b-2a.	21
Şekil 8. Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt, nr. B3136, 1b-2a.	23
Şekil 9. Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 2234, 1b-2a.	25
Şekil 10. Süleymaniye Ktp., Reîsülküttâb Mustafa Efendi, nr.1200, 1b-2a.	27
Şekil 11. Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 01041-011, 1b-2a.	28
Şekil 12. Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, nr. 01267, 1b-2a.	31
Şekil 13. Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Bölge Yazma Eserler Basma, BB00023419/9, 1b-2a.	32

GİRİŞ

Çalışmanın Konusu, Amacı ve Önemi

İman ve küfür, kelâm ilmi açısından son derece önemli kavramlardır. Sözlükte “*güven içinde bulunmak, korkusuz olmak*” anlamındaki emn (emân) kökünden türeyen iman, “*güven duygusu içinde tasdik etmek, inanmak*” demektir. Terim olarak iman genellikle “*Allah’tan alıp din adına tebliğ ettiği kesinlik kazanan hususlarda peygamberleri tasdik etmek ve onlara inanmak*” diye tanımlanır.¹ Sözlükte “*örtmek, gizlemek; nankörlük etmek*” gibi manalara gelen küfr ise terim olarak genellikle “*Allah’tan alıp din adına tebliğ ettiği hususlarda peygamberi tasdik etmemek, ona inanmamak*” diye tanımlanır.² Özetle Hz. Peygamber’in Allah tarafından getirdiği şeyleri benimseyip kabul etme veya din adına tebliğ ettiği konularda onu tasdik etmeme şeklinde açıklanan bu kavramlar, her Müslüman için itikâdî öneme sahiptirler. Kişinin iman dairesinde kalması veya bu dairenin dışına çıkması, önce kalp ile tasdik etmiş olmasına bağlıysa da dil ile söylemesi, inancını açıkça belirtmesi de gerekmektedir. Mâtürîdîliğe göre imanda kesinlik ve açıklık da önemli olduğu için dil ile ikrar zorunlu haller dışında gerekli görülmemiştir.³ İnsanın inanmadığını açıkça belirtmesi, herkes tarafından anlaşılabilir. Söyleyenin farkında olmadan veya dikkat etmeden sarf ettiği bir takım ifadelerin, onun iman dairesinden çıkmasına sebep olabileceği ise çok daha dikkat gerektiren bir meseledir. İşte kişinin iman dairesinden çıkmasına sebep olan bu sözlere literatürde “elfâz-ı küfür” denilmektedir.

Elfâz-ı küfür konusu yalnızca kelâm ilminin değil özellikle doğurduğu sonuçlar sebebiyle fıkıh ilminin de ilgi alanına girmektedir. Hatta konuyla ilgili görüşler ilk başlarda fıkıh kitaplarında yer almıştır. Daha sonraki dönemlerde ise

¹ Mustafa Sinanoğlu, “İman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 18 Ekim 2023); Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât - Kuran Kavramları Sözlüğü*, çev. Abdülkâfi Güneş - Mehmet Yolcu (Çıra Yayınları, 2010), 99; Bekir Topaloğlu - İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü* (İSAM Yayınları, 2020), 170.

² Mustafa Sinanoğlu, “Küfür”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 18 Ekim 2023); Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât - Kuran Kavramları Sözlüğü*, çev. Abdülkâfi Güneş - Mehmet Yolcu (Çıra Yayınları, 2010), 918.

³ Temel Yeşilyurt, “Mâtürîdîlerde İmanda Açıklık”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/1 (15 Haziran 2018), 104.

müstakil risaleler de kaleme alınmış ve önemli bir literatüre sahip olmuştur. Bu eserler hakkında ilerde daha detaylı bilgi verilecektir.

Elfâz-ı küfür kavramının ortaya çıkışı ve tarihine bakıldığında ise onun bazı dönemlerde ayrıştırıcı bir görev üstlendiği görülmektedir. Özellikle mezhepleşmenin yaygınlaştığı ve mezhebin bir yol olmaktan çıkarılıp taassuba dönüştürüldüğü dönemlerde bu kavram, Kur'an'ın ve Hz. Peygamber'in çizmiş olduğu sınırların dışına taşmıştır. İslam ülkelerinin bugünkü durumuna bakıldığında da hâla etkisini gördüğümüz bir dışlama ve ayrıştırma hastalığı haline gelen bu kavramı Hz. Peygamberin tebliğ metoduyla nasıl bağdaştırabiliriz? Kur'an'ın Hz. Peygambere yüklemiş olduğu tebliğ vazifesi ile bu tekfir hastalığı bir araya getirilebilir mi? Elfâz-ı küfür uyarıları, belli bir noktaya kadar ihtiyaç mıdır? Tekfir meselesi içerisinde değerlendirilen elfâz-ı küfür, bir noktadan sonra ihtiyaç olmaktan çıkıp ayrıştırıcı, uzaklaştırıcı ve parçalayıcı bir silah şekline mi dönüşmüştür? İşte bunlar çalışmamızda cevabını arayacağımız sorulardan bir kaçıdır.

Sözlükte *“bir şeyi veya bir haberi ulaştırmak”* anlamındaki *“tebliğ”*, kelâm ilminde *“peygamberlerin yükümlü olduğu tebliğ görevi, onların vahiy yoluyla aldıkları bilgiyi insanlara ulaştırması”* demektir.⁴ *“Tekfir”* ise sözlükte *“örtmek, gizlemek; nankörlük etmek”* anlamındaki küfr (küfrân) kökünden türemiş olup *“küfre nisbet etmek, mümin diye bilinen bir kişi hakkında kâfir hükmü vermek”* demektir.⁵ Biz de bu çalışmamızda Hz. Peygamberin tebliğ metodu ve davet misyonu ile tekfir meselesini ilişkileri itibarıyla bir arada ele almaya çalışacağız.

Tezimize elfâz-ı küfür meselesi üzerine oluşmuş bir literatürü incelemekle ve tanıtmakla başlayacağız. Bu konudaki ilk eserlerin hicri dördüncü yüzyıllarda başladığını söylemek mümkündür. Günümüze kadar gelip güncelliğini koruyan hatırı sayılır derecede birçok eser mevcuttur. Başta Süleymaniye Kütüphanesi olmak üzere birçok kütüphanede yazma nüshaları mevcut ve incelenmeye açıktır. Bu eserlerin

⁴ Mehmet Boynukalın, “Tebliğ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 18 Ekim 2023); Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât - Kuran Kavramları Sözlüğü*, çev. Abdülbaki Güneş - Mehmet Yolcu (Çıra Yayınları, 2010), 167; Bekir Topaloğlu - İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü* (İSAM Yayınları, 2020), 334.

⁵ Y. Şevki Yavuz, “Tekfir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 18 Ekim 2023); Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât - Kuran Kavramları Sözlüğü*, çev. Abdülbaki Güneş - Mehmet Yolcu (Çıra Yayınları, 2010), 923; Bekir Topaloğlu - İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü* (İSAM Yayınları, 2020), 338.

birkaçı üzerinde tahkik çalışmaları yapılmış olmasına rağmen daha çalışılabilecek birden fazla risale ve eser mevcuttur.

İnanç meselesi, insanlar için hafife alınması düşünölemeyecek kadar ciddi bir konudur. Fakat bir kısım inananların bu konudaki farkındalığı oldukça zayıf olabilmektedir. Bu meseleyi ele alan müelliflerin eserlerinde elfâz-ı küfür sözlerinin hatâen söylendiğı şeklinde ayrı bir başlık üzerinde de durulmaktadır. Bu da hangi dönemde olursa olsun bir farkındalığa ihtiyaç olduğu düşüncesini getirmiştir zihnimize. Çalışmamızın belki en temel amaçlarından bir tanesi, bu farkındalığı ortaya çıkarmaktır. Ayrıca tekfir meselesinin tarihte bazı gruplar tarafından aşırıya gidilerek kullanıldığını ve Hz. Peygamberin tebliğ metodu ve davet misyonuyla uyuşmadığını ortaya koyabilmek bizim için kıymetli bir hedeftir.

Çalışmanın Yöntemi ve Kaynakları

Çalışmamız iki bölüm şeklinde düzenlenmiştir. Birinci bölümde elfâz-ı küfür kavramı ve kısaca tarihçesine değinildikten sonra konunun literatürü ve muhtevası ele alınmıştır. Literatür konusunda fazla bir çalışmanın bulunmaması bizi farklı kaynaklardan hareket etmek durumunda bırakmıştır. Konuyla ilgili kitap, tez ve makaleler incelenip taranabilecek geniş bir literatüre ulaşılmıştır. Literatür kısmında incelediğimiz eserler detaya inmeden ele alınmıştır. Literatürdeki eserler üzerinde yapılmış ulaşılabilen bütün çalışmalara değinmeye gayret gösterilmiştir. Ayrıca ulaşabildiğimiz yazma eserlerin genellikle ilk varakları resim olarak eklenmiştir. Eserlerden konuyla ilgili kısımlardan alıntılar da yapılmıştır.

Yakın tarihimizde Kuzey Afrika ölkelerinde, Ortadoğı ölkelerinde ve dünyanın diğör bazı bölgelerindeki dini grupların en büyük problemi olarak karşımıza çıkan tekfir meselesinin ortaya çıkardığı bu yıkım aşikârdır. Bu düşüncede olan ve bu konuda eser kaleme almış olan Yusuf el-Karadavi'nin "*Tekfırde Aşırılık*" eseri bize yol gösterici olmuştur. Ayrıca Ahmet Saim Kılavuz tarafından tekfir meselesi üzerine yapılmış bir doktora tezi olan "*İman Küfür Sınırı*" adlı eser, bizim için son derece önemli bir kaynak teşkil etmiştir. Bunların yanı sıra konumuza kaynaklık edebilecek birçok makaleden de faydalanılmıştır. Said Nuri Akgündüz ve Zübeyir Bulut'un "*Akaiden Fıkha: Hanefî Fıkıh Kitaplarında Elfâz-ı Küfür*", Muharrem Kuzey'in "*Osmanlı'da Elfâz-ı Küfür Literatürü ve Önemli Eserler*",

isimli makalelerden de istifade edilmiştir. Diğer kaynak olarak kullanmış olduğumuz eserler yeri geldikçe dipnotta belirtilmiştir.

1. ELFÂZ-I KÜFÜR KAVRAMI VE LİTERATÜRÜ

1.1. Elfâz-ı Küfür Kavramı

1.1.1. Tanımı

İki kelimeden oluşan bu tamlama, Hz. Peygamberin Allah'tan getirdiği kesin olarak bilinen şeyleri inkâr etme özelliği taşıyan bütün sözleri içine almaktadır.⁶ Kısaca insanı küfre götüren sözler demek olan bu terkip Kur'an'da ve hadislerde bu isimle olmasa da kullanılmakta ve altı çizilmektedir. Örneğin Tevbe sûresinde bu terkip “*kelimetü'l-küfr*” (inkâr sözü) olarak kullanılmıştır.⁷ Burada münafıkların küfür sözünü söyleyerek müslüman olduktan sonra küfre düştüklerinden bahsedilmiştir. Ayrıca Kur'an'da küfür sözü olarak başka örnekler de verilmektedir. Örneğin Mâide sûresi 17. âyette “*Meryem oğlu Mesih'in kendisidir*” diyenlerin, Sad sûresi 4. âyette Peygamberimize “*Bu adam bir sihirbazdır, tam bir yalancıdır*” diyenlerin, Câsiye sûresi 24. âyette “*Bu dünya hayatımızdan başka bir hayat yoktur. Ölüyoruz, yaşıyoruz. Bizi öldüren ise zamandan başkası değildir*” diyenlerin de küfür sözü söylediklerinden ve inkâr ettiklerinden bahsedilmektedir.⁸

Hadis-i şeriflerde ise bu konu daha çok müminleri uyarma şeklinde cereyan etmiştir. Söylenen sözler ve yapılan davranışlara dikkat çekilmiştir.⁹ Örneğin “*Kim bir kâhine gidip söylediklerini tasdik etse, Muhammed'e indirilenden berî / uzak olmuş olur.*”¹⁰

Konuyla ilgili âyet ve hadisler incelendiğinde bir kişinin küfürle itham edilmesi naslarla kesinleşmiş dini hükümlerin inkârı, alaya alınması, helâle haram, harama helâl denilmesi veya farz olan bir şeyin göz ardı edilmesi sebebiyledir. Yani İslam'ın çizmiş olduğu kırmızı çizgilerin dışına çıkılması ancak küfürle itham edilmesi sonucunu doğurabilir. Zira Kur'an'da geçen küfür konulu âyetler genellikle

⁶ Ahmet Saim Kılavuz, “Elfâz-ı Küfür”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 18 Ekim 2023); Bekir Topaloğlu - İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü* (İSAM Yayınları, 2020), 89.

⁷ et-Tevbe 9/74.

⁸ Kılavuz, “Elfâz-ı Küfür”.

⁹ Detaylı bilgi için bk. Ahmet Saim Kılavuz, “Elfâz-ı Küfür”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 18 Ekim 2023); Mehmet Taşdelen, *Kelâm'da Elfâz-ı Küfür ve Tekfir* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2023), 30.

¹⁰ Ebu Davud, Süleyman ibn'el Eş'as el-Ezedi es-Sicistani, *Sünen Ebu Davud*, ed. Shuaib Al-Arnaut - Muhammad Kamel Qarabulli (Beyrut: Dar Al-Risala Al-Alamiyah, 2009), Tıb, 21.

ya diğerk din mensuplarıyla ya da müşriklerle alakalıdır. Ancak bu âyetlerde geçen ifadelerle hiç şüphesiz müminlerin de uyarıldığını unutmamak gerekir.

Küfrün, İslam âlimleri tarafından üç, dört ve beş farklı çeşidi olduğu belirtilmiştir. Örneğın Gümüşhânevî “*Câmiu’l-Mütûn*” adlı eserinde küfrü üçe ayırmıştır. Bunları “*cehli küfür*”, “*inkârî ve inâdî küfür*” ve “*hükmî küfür*” şeklinde sınıflandırmıştır.¹¹ O, elfâz-ı küfür kavramını ise hükmî küfür başlığı altında ele almış ve değerlendirmiştir.

Elfâz-ı küfür Gümüşhânevî’nin “*Câmiu’l- Mütûn*” adlı eserinde beş farklı başlığa ayrılarak incelenmiştir. “*Ulûhiyetle ilgili olanlar*”, “*nübüvvetle ilgili olanlar*”, “*Kur’an’la ilgili olanlar*”, “*İslami ilimlerle ve âlimlerle ilgili olanlar*” ve sonuncusu da “*çeşitli konularla ilgili olanlar*”.¹²

Elfâz-ı küfrün hükümleri, kaideleri ve ihtilafları da Gümüşhânevî tarafından şu şekilde üç kısma ayrılmıştır; “*Küfre götürdüğü hususunda ittifak olanlar*”, “*küfür olduğunda ihtilaf edilenler*” ve “*hata ile söylenenler*”.¹³

Gümüşhânevî kendisinden önceki âlimlerin de görüşlerini aktardığı “*Câmiu’l Mütûn*” eserinde küfre götürdüğü hususunda ittifak edilen sözleri söyleyenlerin amellerinin heder olduğunu belirtmektedir ve mürted hükmünde olduğunu söylemektedir. Küfür olduğunda ihtilaf edilen sözlerin söylenmesi durumunda ise tecdîdi nikâh yapılması, tövbe edilmesi ve bu sözlerden dönülmesi gerektiğini ifade etmektedir. Hata ile söylenmesi durumunda ise söyleyen mümindir. Tövbe etmesi gerekir fakat nikâhı yenilemesine gerek yoktur.¹⁴

1.1.2. Tarihçesi

Tekfir, Hz. Peygamberin’in vahiy yoluyla alıp insanlara tebliğ ettiği kesin delille sabit olan dinî esasların doğruluğunu inkâr edenin kâfirliğine hükmetme anlamında kullanılmaktadır.¹⁵ Elfâz-ı küfür de tekfir kavramıyla birlikte ele alındığından ortak bir tarihi serüveni paylaşmaktadırlar. Hz. Peygamber dönemine

¹¹ Ahmed Ziyâüddin Gümüşhânevî, *Ehl-i sünnet i’tikadı*, çev. Fuad Günel - Abdülkadir Kabakçı (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1996). 95.

¹² Gümüşhânevî, *Ehl-i sünnet i’tikadı*. 115-156.

¹³ Gümüşhânevî, *Ehl-i sünnet i’tikadı*. 106-107.

¹⁴ Gümüşhânevî, *Ehl-i sünnet i’tikadı*. 106-107.

¹⁵ Yavuz, “Tekfir”.

bakıldığında O'nun bir kimseyi veya herhangi bir grubu tekfir ettiği görülmemiştir. Münafık olduklarını bildiği halde bile onları İslam dairesinden çıkmakla asla itham etmemiş ve Müslüman kabul edip ona göre de muamelede bulunmuştur.

İslam tarihinde tekfir söylemini ilk olarak başlatanların Hâricîler olduğu bilinmektedir.¹⁶ Hz. Ali ve Muaviye arasında cereyan eden olaylardaki tavırlarını iki tarafı da küfürle itham ederek sürdürmüşlerdir. Hatta biraz daha ileri giderek sadece bu iki topluluğu değil diğer Müslümanları da tekfir etmenin yolunu açacak ilkeler koymaya çalışmışlardır. Haricilerin büyük günah işleyenleri tekfirle itham etmeleri diğer Müslümanlar tarafından eleştirilmelerine ve daha sonra da farklı yaklaşımların ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Hz. Peygamberin vefatından sonra yaşanan siyasi olayların patlak vermesi ve Haricilerin başlatmış olduğu ve alenen yapılan tekfir, asırlar boyu Müslümanlar için bir silah halini almıştır. Öyle ki birbirlerine yapılan reddiyelerde bile taassubun hâkim olduğu kişilerde bu tekfir işlemi görülmüştür. Kendisinin mutlak hakikat olduğunu düşünenler, kendisinden olmayanları bu yolla susturmaya, uzaklaştırmaya ve bastırmaya çalışmışlardır. Tarihte devletler arası veya devletler içerisindeki grupların birbirlerine karşı olan tavırlarının bile temelinde tekfirin yattığını düşünmemek imkânsızdır.

İnsanların tekfir meselesinde bu kadar ileriye gitmesinin temel sebebinin cehalet olduğu söylenebilir. Ayrıca bunlara siyasî hırs ve menfaat, mezhep taassubu, nefsanî arzular, dinde aşırılığa kaçma ve katı davranma, mezheplerin yerilmesi veya övülmesine ilişkin uydurma rivayetlere inanma gibi etkenleri de eklemek gerekir.¹⁷

1.2. Elfâz-ı Küfür Literatürü

Bu bölüme başlarken de evvela böyle bir literatürün ortaya çıkışının ve âlimlerin bu konuyla ilgili eserler kaleme almalarının sebeplerine kısaca değinelim. İman ve küfür meselesi belki de dinin en fazla önem verdiği konuların başında gelmektedir. Zira mesele zaten kabul veya inkâr etme meselesidir. Bunun farkında olan İslam âlimleri de insanlar arasında dolaşan ve insanların iman dairesinden çıkmasına sebep olabilecek bu lafızları, evvela müminleri uyarmak için yazdığını

¹⁶ Ethem Ruhi Fırlalı, “Hâricîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 18 Ekim 2023).

¹⁷ Yavuz, “Tekfir”.

söylemek yanlış olmasa gerektir. İslâm âlimlerinin, dinî değerlerin yozlaşmasını engellemenin yanı sıra iman ve küfür sınırını belirlemek amacıyla bu konuyu eserlerine taşıdıkları da düşünülebilir.¹⁸

Literatürün oluşmasında sadece bu sebep etkili değildir. Zira zorlama ve te'villerle bu listelerin uzatıldığı da gözden kaçırılmamalıdır.¹⁹ Hatta bazı eserlerde söyleyenin niyetine bakılmaksızın tekfir durumunun öne çıkarıldığı da görülmektedir. Ayrıca bazı müelliflerin eserlerini kaleme alırken belirttikleri sebepler de bu literatürün oluşma sebeplerini ele vermektedir. Örneğin Nuh b. Mustafa el-Konevi eserini kendisine gelen bir talep üzerine kaleme aldığını şu sözlerle belirtmektedir; “*A’zze ihvandan biri benden zebân-ı türkî ile elfâz-ı küfrün tahrîrini iltimâs eyledi ve ondan ibâdullâha husûl nef‘ sebep olmaya kasd etti.*”²⁰

Elfâz-ı küfür konusunda bir eser kaleme alma sebebini Gümüşhânevî ise şöyle açıklamaktadır; “*Talebelerimin bir kısmı benden elfâz-ı küfür, amellerin ve itikadın tashihi hususunda bir eser telif etmemi istediler. Bir istihare neticesinde böyle bir çalışma yapmaya karar verdim ve derhal işe koyuldum.*”²¹

Elfâz-ı küfür literatüründeki eserlerin ortaya çıkışında genellikle yazarın çevresinden gelen talepler üzerine ya da Bedr er-Reşid' de olduğu gibi bizzat yazarın gördüğü zarurete binaen kaleme alındığı söylenmektedir.²²

Kelâm ilminin diğer birçok konusunda olduğu gibi elfâz-ı küfür konusunda da zamanla belli bir literatür oluşmuştur. Kavramın ortaya çıkışına yakın olan dönemlerde genellikle risaleler şeklinde eserler verilmiştir. Örneğin Bedr er-Reşid'in “*Risâle fî elfâzi'l-küfr*” risalesi gibi.²³ Daha yakın tarihimize baktığımızda ise belli bir eser içerisinde ayrı bir başlık altında ele alındığı görülmektedir. Örneğin Gümüşhânevî'nin “*Câmiu'l Mütûn*” adlı eserinde olduğu gibi.²⁴ Elfâz-ı küfür kavramı bazı âlimler tarafından da akaid konularının ele alınıp anlatıldığı eserlerde

¹⁸ Ahmet Saim Kılavuz, “Elfâz-ı Küfür”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 18 Ekim 2023).

¹⁹ Kılavuz, “Elfâz-ı Küfür”.

²⁰ Nuh b. Mustafa el Konevî, *Risale fî elfâzi'l-küfr* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 2234).

²¹ Gümüşhânevî, “Ehli Sünnet İtikadı” (Erişim 18 Ekim 2023), 33.

²² Muharrem Kuzey, “Osmanlı’da Elfâz-ı Küfür Literatürü ve Önemli Eserler”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 14/27 (2016), 229.

²³ Bedr er-Reşid, *Risfile fî elfâzi'l-küfr* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3729 - 6).

²⁴ Gümüşhânevî, *Ehl-i sünnet i'tikadı*. 95.

bir başlık veya eserin ismi olarak yer almış. Örneğin Nûh b. Mustafa el Konevi'nin "*Akâid ve Elfâz-ı Küfür*" eserinde olduğu gibi.²⁵

Görüldüğü üzere farklı dönemlerde farklı şekillerle üzerinde durulan elfâz-ı küfür kavramı, kendine ait ve incelenmeye değer bir literatüre sahiptir. Elfâz-ı küfür hakkında yakın dönemde yapılmış çalışmalar mevcut ise de eserler hakkında geniş bir çalışma yok denecek kadar azdır. Elimizde bu konunun literatür kısmına en fazla değinen çalışma Muharrem Kuzey'in "*Osmanlıda Elfâz-ı Küfür Literatürü*" adlı makalesidir.²⁶ Kuzey, makalesinde sekiz müellif ve eserinden bahsederken biz bu sayıyı daha da artırarak toplam on üç müellif ve eserlerinin tanıtımını yaptık.

Aşağıda elfâz-ı küfür hakkındaki eserler ve müellifleri kronolojik sırasıyla ele alınıp tanıtımı yapılacaktır.

1.2.1. Bedr er-Reşîd (ö. 768/1366) –*Risâle fî elfâzi'l-küfr*²⁷

Asıl ismi Muhammed b. Mahmud b. Muhammed'dir. İsminden ziyade Bedr er-Reşîd el-Hanefî künyesiyle tanınan müellifin Hanefî fakihî olduğu bilinmektedir. Müellifin doğumu, ailesi, hocaları ve yaşadığı bölge hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Müellifin tanınmasını sağlayan en önemli eseri ise "*Risale fî Elfâz-ı Küfür*" dır. Yazar ve eseri hakkında bilgi veren Kâtip Çelebi, onun bu eseri hazırlarken daha çok kendinden önceki konuyla ilgili muteber eserlerden faydalandığını söylemektedir. Ayrıca kaynaklarda kendisine ait başka bir eserden de söz edilmemektedir.²⁸

Bedr er-Reşîd'in kendi verdiği kaynaklardan da anlaşıldığı üzere konuyla ilgili yeni bir bakış açısından ziyade önceki âlimlerin görüş ve ifadelerinden faydalanılmış. Genellikle fetva ve şerh kitaplarından kaynak verilmesi de bu konuda müstakil pek fazla eser mevcut olmadığını göstermektedir.

Müellif elfâz-ı küfürle ilgili söylemleri de eserinde dört farklı başlık altında sınıflandırmış.

1. Kur'an ve namazla ilgili olanlar.

²⁵ Nuh b. Mustafa el Konevi, *Risale fî elfâzi'l-küfr* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 2234).

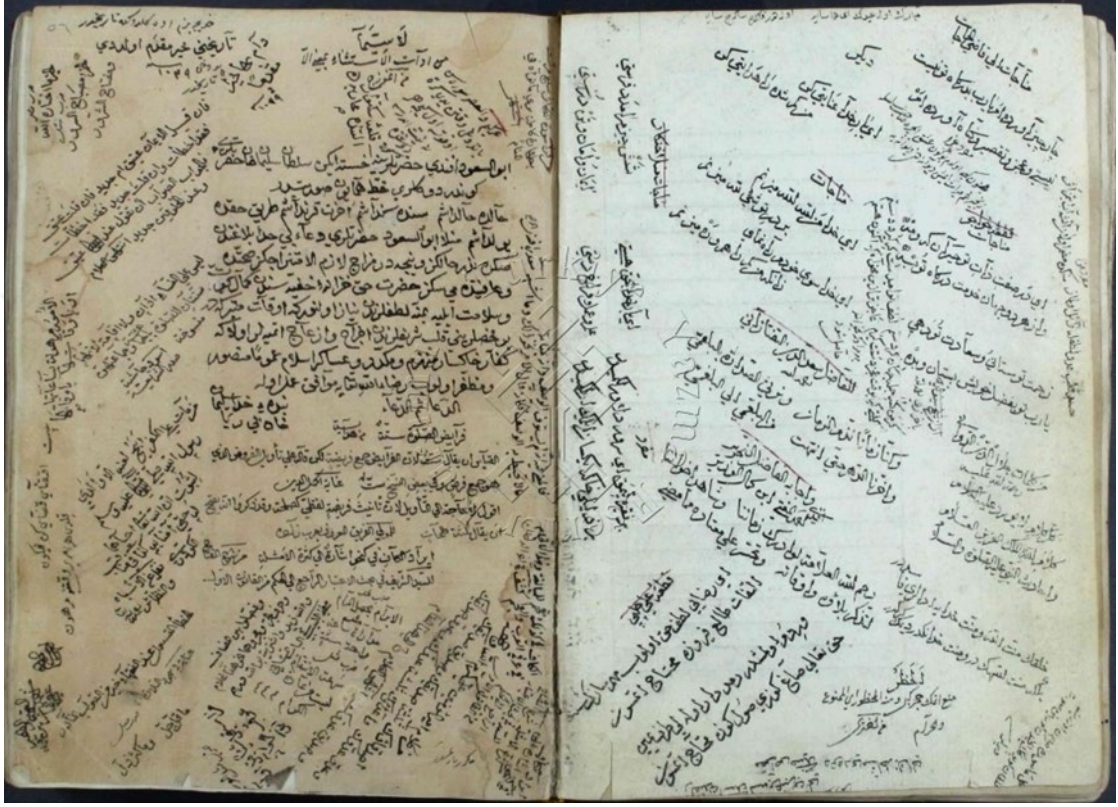
²⁶ Muharrem Kuzey, "Osmanlı'da Elfâz-ı Küfür Literatürü ve Önemli Eserler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 14/27 (2016), 203-231.

²⁷ er-Reşîd, *Risfile fî elfâzi'l-küfr* (Esad Efendi, 3729 - 6).

²⁸ Kuzey, "Osmanlı'da Elfâz-ı Küfür Literatürü ve Önemli Eserler". 208.

2. İlim ve âlim ile ilgili olanlar.
3. Sarih olarak veya kinaye ile küfür sözü olanlar.
4. Hastalık, ölüm ve kıyamet ile ilgili olanlar.²⁹

Bu eserin birden fazla nüshaya sahip olması da onun Osmanlı ulemâsı arasında önemli bir kaynak teşkil ettiğinin göstergesidir.

Şekil 1. Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3729 – 6, 1b-2a.

1.2.2. Ahîzâde Yûsuf Efendi (ö. 905/1500) – Hedîyyetü'l-mühtedîn fî elfâzi'l-küfr³⁰

Ahî Çelebi olarak da tanınan müellif aslen Tokatlıdır ve II. Bayezid dönemi âlimlerindendir. Önce Ahmed Kırîmî'den, daha sonra Sultan Bayezid'in hocası Molla Selâhaddin'den ve Molla Hüsrev'den ders aldı. Sırasıyla Bursa, Edirne ve İstanbul'daki birçok medresede müderrislik yaptı ve en son Semaniye medreselerinden birine tayin oldu. Bugün Fâtih Camii yakınlarındaki Dârüşşafaka caddesinde bulunan Ahîzâde Camii'ni yaptırıp kitaplarını da oraya vakfeden Ahîzâde

²⁹ Kuzey, "Osmanlı'da Elfâz-ı Küfür Literatürü ve Önemli Eserler". 208.

³⁰ Ahizade Yusuf, Hedîyyetü'l-mühtedîn fî elfâzi'l-küfr (İstanbul: Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, 1447). 176a-189b.

Yûsuf Efendi, Sahn-ı Semân Medresesi'nde müderris iken vefat etti ve bu caminin hazîresine defnedildi. Vefat tarihi bazı kaynaklarda 902 (1497) ve 904 (1499) olarak da geçer.³¹

Ahî Çelebi bu eserini, Veziriazam Atik Ali Paşa'nın (ö. 917/1511) İslam dininin esaslarını ve Müslümanı kâfir, kâfiri de Müslüman yapan hususların açıklanması yönündeki talebi üzerine kaleme aldığını ifade etmektedir.³²

Eserin giriş kısmında Ehl-i Sünnet itikadıyla ilgili bir bölüme yer veren müellif ikinci bölümde ise küfre sebep olabilecek sözleri beş başlıkta ele almıştır. Eser sadece elfâz-ı küfrü konu edinmemiş, son bölümlerde de yeme içmeden gıybet, av ve hayvan kesimine de değinmiştir.

Şekil 2. Beyazıt Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, nr. V1588/1, 1b-2a.

³¹ Halit Ünal, “Ahîzâde Yûsuf Efendi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 18 Ekim 2023); Kuzey, “Osmanlı’da Elfâz-ı Küfür Literatürü ve Önemli Eserler”, 210.

³² Ahîzâde Yûsuf, *Hediyyetül Mühîtedin fîl Elfâzîl Küfr* (Veliyyüddin Efendi, 1447). 1a.

1.2.3. Şehzade Korkut (ö. 919/1513) - Hâfizu'l-insân an lâfizi'l-imân³³

II. Bayezid'in oğlu olan Şehzade Korkut'un 872 (1467) veya 874 (1469) yılında Amasya'da dünyaya geldiği belirtilmektedir. Döneminde yaşanan taht münâkaşalarına kayıtsız kalmayan ve bu konuda birçok mektuplaşmaları da bulunan Şehzade Korkut, 919 (13 Mart 1513) tarihinde Eğrigöz (Emet) Kasabasında öldürülmüştür. Naaşı Bursa'ya götürülüp 9 Muharrem'de (17 Mart) Orhan Gazi Türbesi'ne defnedilmiştir.³⁴

Dönemin kaynaklarında siyasî kimliği yanında ilme, edebiyata, şiire düşkünlüğü ve yazdığı eserlerle de takdir edilmiştir. Osmanlı hânedanı mensupları arasında şiir dışında telifatı bulunan belki de yegâne şahıs olarak ayrı bir özelliğe sahip olan Korkut'un kaleme aldığı, tamamı Arapça yazılmış eserleri daha çok dinî ilimler, ahlâk ve nasihat türündedir.³⁵

Eseri “*Elfâz-ı Küfür Literatürü ve Söz Fiilleri Teorisi*” kısa başlığıyla ele alan Nazife İnce ve Rıfat Atay, eserin içeriği hakkında şunları söylemektedirler:

*“Eser inanç ve fıkıh usulleri ışığında küfür lafızlarını ele alır. Elfâz-ı küfür konusu bu risalede iman, küfür ve ridde kavramları ekseninde üç bölüme ayrılarak tartışılmıştır. Küfür kavramını ele alan ikinci bölüm için yazar, küfür lafzı yerine dibacede “müzilü'l-iman” başlıkta ise “Fima yezülü bihi'l-iman” yani “imani yok eden şeyler hakkında” ifadesini kullanmayı tercih etmiştir. Eserin başlığıyla birlikte mütalaa edildiğinde yazarın özenle küfür lafzını zikretmekten kaçındığını söylemek mümkündür.”*³⁶

Hâfizu'l-insân an lâfizi'l-iman risalesi, diğer elfâz-ı küfür eserlerinden farklı olarak sözleri listelemek yerine meseleyi iman, küfür ve ridde kavramları ekseninde fıkıh usulü ve akaid esasları ışığında ele almaktadır.³⁷

1.2.4. İbn Kemal (ö. 940/1534), Risâle fî elfâzi'l-küfr³⁸

Asıl adı Şemseddin Ahmed olan müellif 3 Zilkade 873'te (15 Mayıs 1469) dünyaya geldi. Dedesi Kemal Paşa'ya nispetle “Kemalpaşazâde”, “Kemalpaşaoğlu”

³³ Şehzade Korkut, *Hâfizu'l-insân an lâfizi'l-iman* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Ayasofya, 2289).

³⁴ Hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgi için bk. Feridun Emecen, “Korkut, Şehzade”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 18 Ekim 2023).

³⁵ Emecen, “Korkut, Şehzade”.

³⁶ Detaylı bilgi için bk. İnce - Atay, “*Elfâz-ı Küfür Literatürü ve Söz Fiilleri Teorisi*”, 523.

³⁷ İnce - Atay, “*Elfâz-ı Küfür Literatürü ve Söz Fiilleri Teorisi*”, 528.

³⁸ İbn Kemal, *Risale fî Elfâzil Küfr* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kasidecizade, 677), 169a-173b.

veya “İbn Kemal” diye anılır. Bazı kaynaklarda Tokat’ta, bazılarında Edirne’de doğduğu kaydedilmekte, Amasyalı olduğu da ileri sürülmektedir.³⁹

Çocuk yaşta Amasya’da temel eğitimlerini alan İbn-i Kemal, ailesinin teşvikiyle önce askeri sınıfa geçmiş ve II. Beyazıt’ın seferlerine katılmıştır. Fakat katıldığı bir seferde sadrazam Çandarlı İbrahim Paşa’nın meclisine gelen, dönemin Filibe müderrisi Molla Lütü’nin (ö. 900/1495), dönemin ünlü komutanlarından Evrenosoğlu’nun üst tarafına oturduğunu görmüş ve âlimin ümeradan daha saygın olduğunu anlayıp kendi kararıyla ilmiye sınıfına geçmiştir.⁴⁰

İbn Kemal, devrin önde gelen hocalarından ders aldıktan sonra çeşitli yerlerde müderrislik ve kadılık görevlerinde bulunmuştur. Yavuz Sultan Selim döneminde Anadolu kazaskerliğine, Kanuni Sultan Süleyman döneminde de Zenbilli Ali Cemali Efendi’nin (ö. 932/1526) vefatı üzerine Şeyhülislamlığa getirilmiştir.⁴¹

Şeyhülislamlık makamında iken 2 Şevval 940 (16 Nisan 1534) tarihinde vefat etti ve Edirnekapı dışındaki Mahmud Çelebi Zâviyesi hazîresine defnedildi.⁴² Tasavvuf, Fıkıh, Tarih, Kelâm, Felsefe ve birçok alanda eser bırakan Kemalpaşazâde, birçok Âlimin yetişmesine de vesile olmuştur.

İbn Kemal elfâz-ı küfür konusunda ele almış olduğu risalesine şu sözlerle başlıyor:

"Bil ki, kim itikadi meselelerde küfrü gerektiren sözler söylerse şüphesiz o kâfir olur. Şayet söylediği sözün küfrü gerektiren sözlerden olmadığına inanır ancak ihtiyari olarak bu sözü söylerse âlimlerin çoğunluğuna göre yine kâfir olur. Bu hususta cehalet özür olarak kabul edilmez ve cahillerin de küfrüne hükmedilir. (...) Sonra kim, küfrü gerektiren bir söz söylerse amelleri boşa gider, (şayet tecdidi iman ederse) tıpkı yeni Müslüman olmuş kimse gibi olur ve eşler arasında ayrılık vuku bulur."⁴³

Görüldüğü üzere İbn Kemal, elfâz-ı küfr konusunda cehaleti bir özür olarak kabul etmez. Eserinin farklı bölümlerinde diğer mezhep âlimlerinin de görüşlerine yer veren İbn Kemal, yaşadığı devirde birçok insanın günlük hayatta elfâz-ı küfr söylemlerinde bulunduğundan da yakınmaktadır. Hatta bu konuda imam Şâfiî’nin daha yumuşak davrandığı yerlerin altını çizerek hükmü ona göre vermektedir.

³⁹ Şerafeddin Turan, “Kemalpaşazâde”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 01 Kasım 2023); Kuzey, “Osmanlı’da Elfâz-ı Küfür Literatürü ve Önemli Eserler”, 215.

⁴⁰ Turan, “Kemalpaşazâde”.

⁴¹ Kuzey, “Osmanlı’da Elfâz-ı Küfür Literatürü ve Önemli Eserler”, 215.

⁴² Turan, “Kemalpaşazâde”.

⁴³ İbn Kemal, *Risale fi Elfâzil Küfr* (Kasidecizade, 677), 169a.

İbn Kemal küfrü gerektiren sözleri üç gruba ayırarak inceler:

1. İcma ile küfrü gerektiren sözler.
2. Âlimler arasında küfür olup olmadığına ihtilaf bulunan sözler.
3. Küfür olmasından korkulan sözler.⁴⁴

Bu başlıklar altında konuyu derinlemesine ele alan müellif önemli gördüğü birkaç ayrıntıya da yer vermektedir. Mesela icma ile küfrü gerektirdiği bildirilen sözler sarf edildiğinde, onları güzel bulup gülen kimsenin de kâfir olacağını ileri sürer.⁴⁵ İbn Kemal, birinci bölümde Allah'ın zât ve sıfatlarını alay konusu yapmanın, Allah'a mekân veya beşerî sıfatlar nispet etmenin, Kur'an'ı hafife almanın, melekleri ve peygamberleri tahkir etmenin ve istihza konusu yapmanın da elfâz-ı küfrü olduğunu söylemektedir. Ayrıca itikadi mezhepler arasında ihtilaf konusu olan bazı meselelerin de İbn Kemal tarafından elfâz-ı küfür kategorisinde değerlendirildiği görülmektedir.

Şekil 3. Süleymaniye Ktp., Kasıdecizade, nr. 677, 1b-2a.

⁴⁴ Kuzey, "Osmanlı'da Elfâz-ı Küfür Literatürü ve Önemli Eserler", 217.

⁴⁵ İbn Kemal, *Risale fi Elfâzil Küfr* (Kasıdecizade, 677), 170a.

1.2.5. Ebû Ali Çelebi (ö. ?) - Risâle fî beyâni elfâzi'l-küfr⁴⁶

Kendisi hakkında ancak risalesinden birkaç bilgi edinebildiğimiz müellif, Mehmed b. Kutbüddin İznîkî'nin (ö. 885/1480) oğludur. Yine risaleden edinilen bilgilere göre kendisi Şehzade Korkut döneminde yaşamıştır. Bu bilgilerden hareketle onun 16. yüzyılın başlarında yaşamış olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁷

Eserini iki ana başlık altında ele alan müellif, tekfir konusunda babası Kutbüddin'den uzunca bir alıntı yaparak konuyu açıklamaya çalışmaktadır. Meseleyi daha çok babası ve diğer âlimlerin görüşleri üzerinden aktarılmaya çalışılsa da müellif bazen kendi görüşlerini de belirtmiştir. Örneğin haber-i vâhidle sabit olan bir haramı helal kabul eden kimsenin tekfir edilemeyeceğini özellikle vurgulamaktadır.⁴⁸ Birçok müellifte olduğu gibi Ali Çelebi de tercihi tekfirden yana kullanmamıştır ve bu görüşünü şu şekilde açıklamıştır:

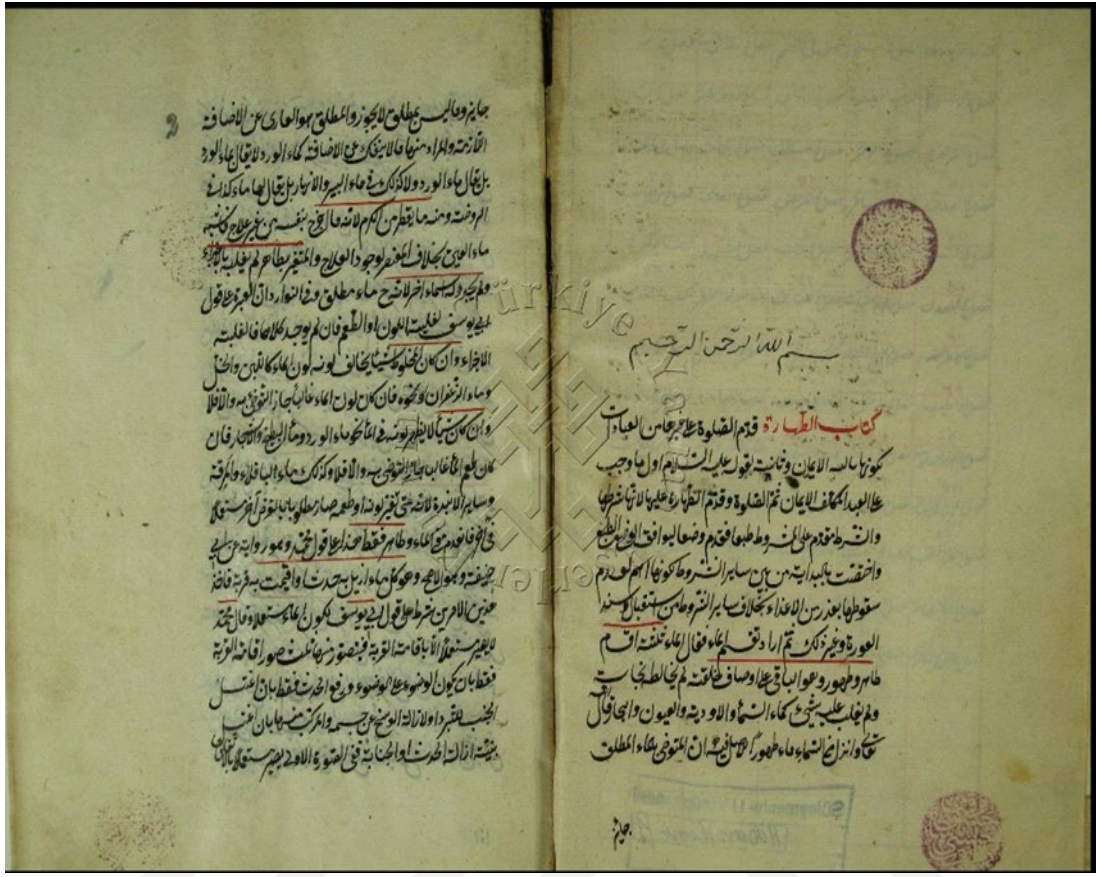
*"Tercihe şayan olan, tekfir edilmeme yönündeki görüşü tercih etmektir. Ancak küfrü gerektiren şey açık ise te'vil veya başka bir şey de o sözü söyleyen kimseye fayda vermez."*⁴⁹

⁴⁶ Ebu Ali Çelebi, *Risale fî beyâni elfâzi'l-küfr* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Ayasofya, 2263).

⁴⁷ Kuzey, "Osmanlı'da Elfâz-ı Küfür Literatürü ve Önemli Eserler", 211-212.

⁴⁸ Kuzey, "Osmanlı'da Elfâz-ı Küfür Literatürü ve Önemli Eserler", 213.

⁴⁹ Ebu Ali Çelebi, *Risale fî beyâni elfâzi'l-küfr* (Ayasofya, 2263), 3b.

Şekil 4. Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hüsnü Paşa, nr. 00312-005, 1b-2a.

1.2.6. İbn Hacer el-Heytemî (ö. 974/1567) - El-İ'lâm bi Kavâtii'l-İslâm ⁵⁰

Tam adı Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî es-Sa'dî' el-Mısırî'dir. Şâfiî fakihi olarak tanınan müellifin doğum tarihi konusunda farklı görüşler ileri sürülse de genel kabul h. 909 olduğudur. İbn Hacer el-Heytemî'ye birçok isim ve nesep atfedilir. Bunlardan bazıları şöyledir; İbn Hacer: Dedelerinden birine nispetle böyle adlandırılmıştır. Devamlı sükût halinde bulunduğundan bu lakabın verildiği zikredilmiştir. el-Heytemî: Mısır'ın batı bölgesindeki Ebu Heytem mahallesinde doğduğu için bu şekilde adlandırılmıştır. ⁵¹

İbn Hacer ilköğrenimini, babasının şeyhi olan sûfî İbn Ebü'l-Hamâil ve onun talebesi Şemseddin eş-Şinnâvî'den görmüştür. İbn Hacer önce Tanta'ya, ardından Kahire'ye giderek (924/1518) tahsiline Ahmedîyye Medresesi'nde ve Ezher'de

⁵⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. Osman Khan Sulaiman, *İbn Hacer El-Heytemî'nin El-İ'lâm bi Kavâtii'l-İslâm adlı el yazmasının tahkiki* (Gaziantep: Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019).

⁵¹ Sulaiman, *İbn Hacer El-Heytemî'nin El-İ'lâm bi Kavâtii'l-İslâm adlı el yazmasının tahkiki*. 36.

devam etmiştir. Devrin âlimlerinin birçoğundan dersler alan Heytemî, daha yirmili yaşlarda ders okutmak için icazet almıştır.⁵²

İbn Hacer el-Heytemî Eş‘ariyye’nin itikadî görüşünü benimsemekle birlikte bazı özgün düşünceleriyle de dikkat çekmektedir. Örneğin Allah’ın dünyada görülebileceği, gaybın velîlerce bilineceği, kullara ait fiillerde beşerî kudretin etkili olamayacağı, kâinatın nûr-ı Muhammedî’den yaratıldığı, Hz. Peygamber’in kabrinde diri olup velîlerin kendisiyle görüşebildiği, Kur’an okumanın bedenî hastalıkları da iyileştirebileceği gibi bazı görüşleri savunmuştur. Bunları da zayıf veya mevzû birtakım rivayetlere dayandırmıştır.⁵³ İbn Hacer’in Şîa’ya karşı olan tutumu ise oldukça serttir. Özellikle Raşid halifelerin hilafetini savunmuş ve bu konuda muhaliflerini sert eleştirmiştir. Hz. Ali’nin kıymet ve derecesine değinmekle birlikte Muaviye’ye de sövmenin doğru olmadığı üzerinde durmuştur. Belki bu yüzdendir kendisi de Şîa âlimleri tarafından tekfire varıncaya kadar eleştirilmiştir. Tasavvufî yönüyle de tanınan Heytemî, Kitap ve Sünnete dayanmayan, fıkıh bilgisiyle beslenmeyen tasavvufun karşısında yer almıştır.⁵⁴

Birçok ilim dalında eserler telif etmiş olan İbn Hacer, Mekke’de Hicrî 974 yılı Recep ayının yirmi üçüncü gününe denk gelen pazartesi günü vefat etmiştir.⁵⁵

İbn Hacer el-Heytemî’nin içinde yaşadığı dönemin şartları göz önüne alınması, eserin daha iyi anlaşılmasında oldukça önemlidir. İbn Hacer eserinde kolayca tekfire sapmayı reddettiği görülür. Bu da iman beyanında bulunan hiçbir kimsenin tekfirine hükmedilemeyeceğini ortaya koymasındandır. Elfâz-ı Küfr üzerine yazdığı bu eserde, küfre düşüren sözleri ve fiilleri detaylı bir şekilde tartışır. Konuyla ilgili, âlimlerin görüşlerini toplar. Kendisinin Mekke’de yaşadığı döneme ait olan bu eser, sorulan bir soruya verilen cevap neticesinde ortaya çıkan tartışma sonucu kaleme alınır. Tartışmalı konuları ihtiva eden bu eser, bir Müslümanın başka bir müslüman kardeşine “*dinsiz*” ya da “*ya kâfir*” demesini bütün detaylarıyla ortaya koyar ve bu sözün çok tehlikeli olduğunu açıkça ifade eder. Bütün Müslümanların da

⁵² Cengiz Kallek, “İbn Hacer el-Heytemî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 18 Ekim 2023).

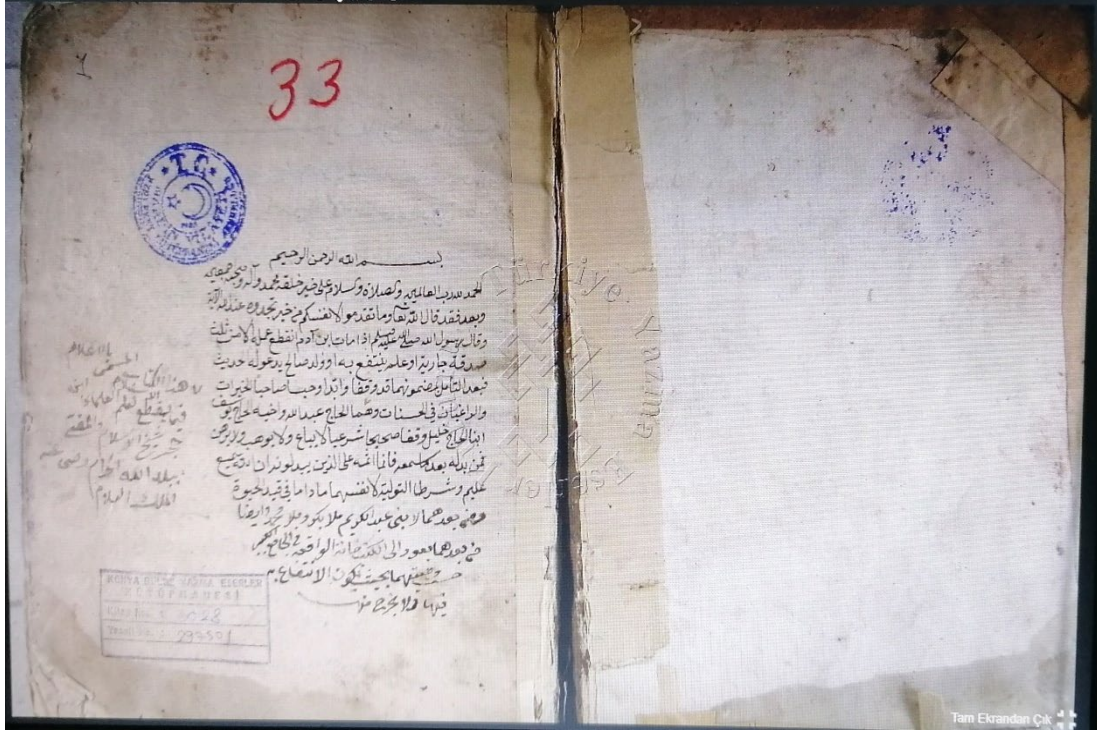
⁵³ Kallek, “İbn Hacer el-Heytemî”.

⁵⁴ Kallek, “İbn Hacer el-Heytemî”.

⁵⁵ Sulaiman, *İbn Hacer El-Heytemî’nin El-İ`lâm bi Kavâtii’l-İslâm adlı el yazmasının tahkiki*. 38.

bundan kaçınmak zorunda olduklarını söyler. Bu konuyla ilgili birçok âyet ve hadisi delil olarak zikreder.⁵⁶

Kitabı beş bölüm olarak ele alan İbn Hacer, dört mezhebin görüşlerine de yer verir. Kitabın genelinde ise Eş'arî ve Mâturîdî akaidi ön plandadır. Eser, tekfire düşme hastalığının bir ürünü olmaktan çok bu yanlışın düzeltilmesine vurgu yapması, günümüze de ışık tutması açısından önemlidir.⁵⁷

Şekil 5. Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü nr. BY00006028/1, 1b-2a.

1.2.7. Birgivî (ö. 981/1573) - Risâle fî beyâni'l-elfâz ve'l-ef'âlî'l-küfriyye⁵⁸

Asıl adı Takıyyüddin Mehmed olan müellif Birgili Mehmed veya İmam Birgivî olarak da tanınmaktadır. 27 Mart 1523 te Balıkesir’de dünyaya gelen Birgivî, ilk tahsilini de bir âlim olan babası Pir Ali’nin yanında yapmıştır.⁵⁹

Yaşadığı devrin problemlerine karşı kulak tıkamayan Birgivî, devrin Şeyhülislâmı Ebüssuûd Efendi’ye ve onunla aynı görüşü paylaşan Kadı Bilâlzâde’ye reddiye olarak “İnkâzû’l-hâlikîn, İkâzû’n-nâ’imîn” ve “ifhâmü’l-kâşırîn ve es-

⁵⁶ Sulaiman, *İbn Hacer El-Heytemî'nin El-İ'lâm bi Kavâtii'l-İslâm adlı el yazmasının tahkiki*. 48.

⁵⁷ Sulaiman, *İbn Hacer El-Heytemî'nin El-İ'lâm bi Kavâtii'l-İslâm adlı el yazmasının tahkiki*. 45-46.

⁵⁸ Birgivî, *Risâle fî beyâni'l-elfâz ve'l-ef'âlî'l-küfriyye* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Gelibolulu, 56).

⁵⁹ Emrullah Yüksel, “Birgivî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 18 Ekim 2023).

Seyfî'ş-şârim" adlı risâleleri yazdı. Bir dönem Halkın bid'atleri terk etmesinden ümidini kesen Birgivî, İstanbul'a gidip Bayramiyye tarikatı şeyhi Abdullah Karamânî'ye intisap ederek inzivaya çekildi. Hakkı söylemekten çekinmeyen Birgivî ömrünün sonlarına doğru Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa'ya giderek memleketteki adaletsizliklerle mücadele etmesi için tavsiyelerde bulunmuştur. Fıkıhta Hanefî, itikadda Mâtürîdî olan Birgivî Mehmed Efendi'nin biyografisinden bahseden bütün kaynaklar, onun Osmanlılar döneminde yetişmiş seçkin bir âlim olması yanında dinî ve ahlâkî şahsiyeti bakımından da mükemmel bir insan olduğu belirtir.⁶⁰

Birgivî 981 yılı Cemâziyelevvel ayında (Eylül 1573) bir İstanbul seyahati sırasında vebaya yakalanarak hicrî yıla göre elli iki yaşında vefat etti ve Birgi'ye getirilerek burada defnedildi. Birgivî'nin, gramer, ahlak-tasavvuf, fıkıh, akaid, tefsir-kıraat ve hadis alanlarında yazmış olduğu birçok eser bulunmakla birlikte elfâz-ı küfür konusunu da birkaç kitabında ele almıştır.

Birgivî, elfâz-ı küfür meselesini, "*et-Tarikatü'l-Muhammediyye*", "*Vasiyetnâme*" ve "*er-Risâletü'li'tikâdiyye*" gibi eserlerinde maddeler halinde dile getirmiş üzerinde ayrıntılı olarak durmuştur.⁶¹

Birgivî kaleme aldığı bu eserleri, tasavvufun bozulan kısımlarına değinmiş olması ve döneminin din anlayışını temsil etmesi açısından oldukça önemlidir.

Birgivî'nin yukarıda bahsedilen eserlerine bakıldığında ilk göze çarpan konular, iman, küfür, nifak, bid'at, Kur'an ve Sünnete bağlılık, akaid esasları ve elfâz-ı küfürdür. Birgivî'ye göre insana ilk vacip olan şey Allah'ı bilmesidir. Ayrıca Birgivî düşüncelerini akıl, nakil, kitap ve sünnet kavramları üzerinde şekillendirmeye çalışmıştır. İmanla ilgili olarak daha önceki Ehl-i sünnet âlimlerinin görüşlerini de aktarıp kendisi de benzer görüşlerini ifade etmiştir.⁶²

Elfâz-ı küfür, küfr-i hükmî kapsamında değerlendirilmiştir ve Birgivî de bu şekilde açıklamıştır. Birgivî konuyla ilgili eserlerinde prensip olarak söylenmesi mahzurlu ve yasak olan sözlerin neler olduğuna yer vermiş ve dilin afetleri kapsamında sayıldığına dikkat çekmiştir.

⁶⁰ Yüksel, "Birgivî".

⁶¹ Süleyman Akkuş, "Balıkesir'li Bir Osmanlı Âlimi İmam Birgivî'nin Elfâz-ı Küfür Değerlendirmeleri Üzerine Bir Zihniyet Çözümlemesi", *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivî* II (2019), 9-23.

⁶² Akkuş, "Balıkesir'li Bir Osmanlı Âlimi İmam Birgivî'nin Elfâz-ı Küfür Değerlendirmeleri Üzerine Bir Zihniyet Çözümlemesi", 22.

Şekil 7. Süleymaniye Ktp., Gelibolulu, nr. 56, 1b-2a.

1.2.8. Gānim el-Bağdādî (ö. 1032/1623) – Hisnü'l-İslâm fî Elfâzi'l-Küfr ve'l-Akâid⁶⁵

Tam adı Ebû Muhammed veya Ebû Yûsuf Gıyâsüddîn Gānim b. Muhammed el-Bağdādî olan müellif, künyesinden de anlaşıldığı üzere Bağdat doğumludur. İlmi serüveni Bağdat ve çevresinde başlayan ve devam eden Bağdadi, genç yaşta tasavvufia da ilgilenmeye başladı. Bir süre Medâin'de ikamet etti, daha sonra Şeyh Alâeddin'in sohbetlerine katılmak üzere Antep'e gitti. Burada şeyhe on iki yıl kadar hizmette bulunarak hem zâhirî hem bâtınî ilimlerde derinleşti. 998'de (1589) Bağdat kadısı olan Rıdvan Efendi tarafından Bağdat'taki Müstansırıyye Medresesi'ne müderris olarak tayin edildi.⁶⁶

⁶⁵ Ganim el Bağdadi, *Hisnül İslam fî elfâzi 'l-küfr ve 'l-akâid*, Beyazıt Devlet Kütphanesi, 3136; Ganim el Bağdadi, *Hisnül İslam fî elfâzi 'l-küfr ve 'l-akâid* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 1144, vr. 183-231).

⁶⁶ Recep Özdirek, "Ganim el-Bağdâdî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 18 Ekim 2023); Kuzey, "Osmanlı'da Elfâz-ı Küfür Literatürü ve Önemli Eserler", 221.

Önemli bir Hanefî Âlimi olan Bağdadi, elfâz-ı küfür konusunda kaleme aldığı “*Hisnül İslam*” adlı eserinin girişinde bazı faziletli kişilerden ve ileri gelen bir takım kimselerden bu sözleri bir araya getirmesi için bir istekte bulunulduğundan bahsetmektedir. Bu talebi karşılamak için ve müslümanlara da bu konuda farkındalık kazandırmak amacıyla kaleme aldığı elfâz-ı küfür konusunu, eserinde beş ana başlıkta incelemiştir.

1. İnanılması gereken hususların beyanıyla ilgili bölüm.
2. İtikatla alakalı küfrü gerektiren hususlarla ilgili bölüm.
3. Küfrü gerektiren sözlerle ilgili bölüm.
4. Küfrü gerektiren fiiller
5. Küfrü gerektiren söz veya fiili işleyen kişinin hukuki durumu.⁶⁷

Yukarıdaki başlıklar eserin içeriğinin ve kapsamının ne kadar geniş olduğunu açıkça göstermektedir. Eserde Kâdîhan ve Bezzaziyye başta olmak üzere birçok Hanefî fetva kitabından alıntı bulunmaktadır.

Kitabın bölümlerinde Bağdadi kısaca şunlardan bahsetmektedir; Birinci bölümde Ganim el-Bağdadi, insanın ilk görevinin Allah’ı tanımak (marifetullah) olduğundan bahsetmektedir. İkinci bölümde Ganim el-Bağdadi kesin delillerle sabit olan herhangi bir haramın helal, helalin de haram kabul edilmesinin küfre götürdüğünü belirtmektedir. Üçüncü bölümde Ganim el-Bağdadi küfrü gerektiren sözleri dokuz alt başlıkta ayrıntılı olarak incelemektedir. Örneğin Allah’ın bazı şeyleri bilmediğini söylemek, Allah’ı yarattıklarına benzetmek, Kur’an âyetleriyle ihtiza etmek, âlimleri alaya almak vs. Dördüncü bölümde küfrü gerektiren fiiller ele alınmaktadır. Burada öncelikle Allah’tan başkasına secde yapmak, Kâbe’den başka tarafa kasten yönelerek namaz kılmak ve abdestsiz kasten namaz kılmak gibi örnekleri ele alır.

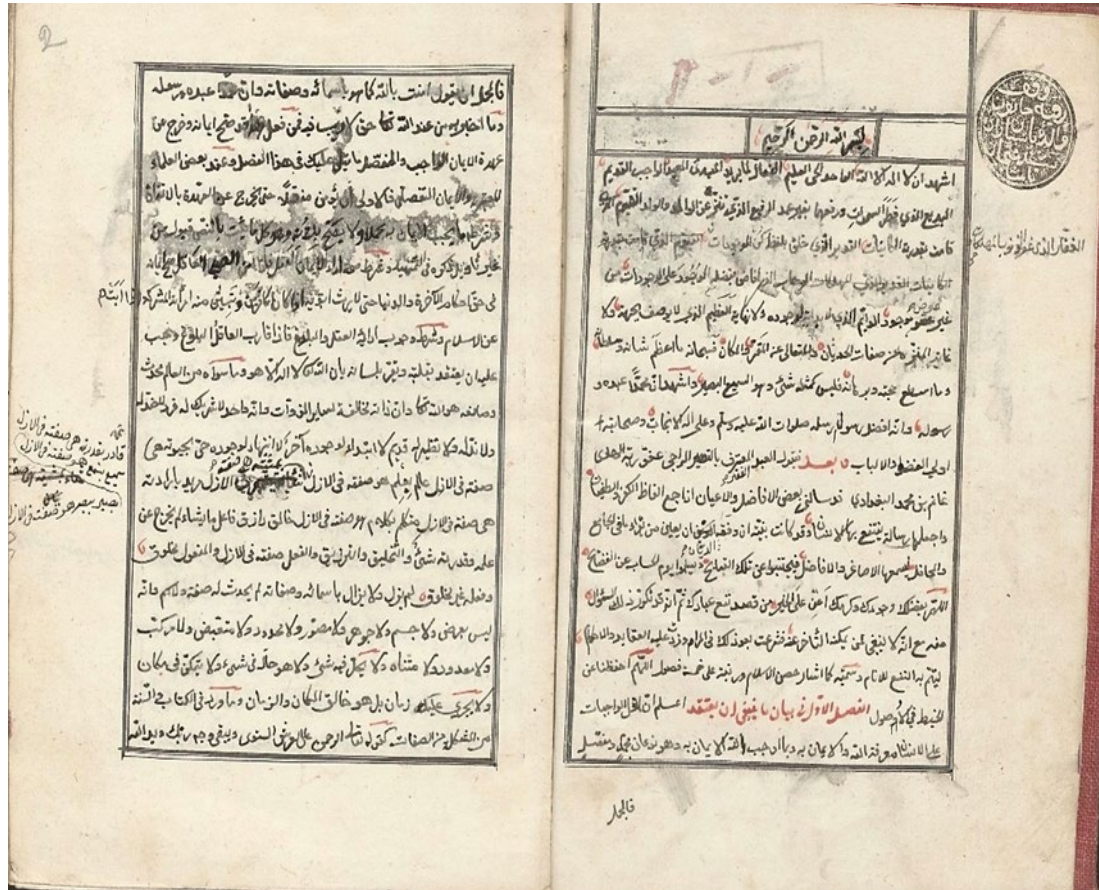
Beşinci bölümde ise tekfir edilen kişi ile ilgili hükümler izah edilmektedir. Hatâen söylenilmesi durumunda nasıl hareket edileceğinden bahseder ve diğer âlimlerin de görüşlerine yer vererek izah eder.”⁶⁸

⁶⁷ Kuzey, “Osmanlı’da Elfâz-ı Küfür Literatürü ve Önemli Eserler”, 221-222.

⁶⁸ Kuzey, “Osmanlı’da Elfâz-ı Küfür Literatürü ve Önemli Eserler”, 223.

Ganim el-Bağdadi'nin ölüm tarihi hakkında birkaç görüş varsa da isabetli olan görüşün, onun Bağdat'ın, Bekir Subaşı tarafından ele geçirildiği isyanda öldürüldüğü bilgisinden dolayı 1032 olduğudur.⁶⁹

Ganim el-Bağdadi'nin “*Hisnü'l-İslâm*” eseri Bursa Uludağ Üniversitesinde Mustafa Wajid Omar tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak çalışılmıştır.

Şekil 8. Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt, nr. B3136, 1b-2a.

1.2.9. Nûh b. Mustafa el Konevî (ö. 1070/1659) – Risâle fî elfâzi'l-küfr (Resâil-i Akâid-i diniyye)⁷⁰

Amasya'da dünyaya gelen müellif, Anadolu'ya nispetle “er-Rûmî”, bir müddet Konya'da müftülük yapması sebebiyle “el-Konevi”, Mısır'a gidip yerleşmesi

⁶⁹ Özdirek, “Ganim el-Bağdâdî”.

⁷⁰ Nuh b. Mustafa el Konevi, *Risale fî elfâzi'l-küfr* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 2234, vr. 1-19).

sebebiyle “el-Mısırî” ve bağılı bulunduğu mezhebe nispetle de “el-Hanefî” şeklinde anılmaktadır.⁷¹

Hasan b. Ali el-Halveti vasıtasıyla Halveti tarikatına intisap eden Konevi, 22 Zilkade 1070 tarihinde Kahire’de vefat etti.⁷² Nuh b. Mustafa, fıkıh ve kelâm alanındaki önemli eserlerinin yanı sıra tefsir ve hadis ilimlerinden menâkıp ve edebiyata kadar farklı sahalarda birçok eser kaleme almış bir Osmanlı âlimidir.

Risale fî elfâzi’l-küfr, Ehl-i sünnet akidesi ve elfâz-ı küfürden oluşan iki bölümü ihtiva etmektedir. Nuh b. Mustafa, elfâz-ı küfürden önce Ehl-i sünnet ve'l-cemaat akidesinin temel esaslarını kısaca ele alarak risaleye başlamaktadır.⁷³

Müellif eserin birinci bölümünde Ehl-i Sünnet akâidinden bahsettikten sonra ikinci bölümde elfâz-ı küfür konusunu detaylı bir şekilde ele almakta ve örnekler vererek açıklamaktadır.⁷⁴

Konevi’nin bu eseri, Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında “*Nuh Bin Mustafa’nın Akâid-i Diniyye Risalesi Bağlamında Elfâz-ı küfür Meselesi*” adıyla Yüksek Lisans Tezi olarak hazırlanmıştır.⁷⁵

⁷¹ Kuzey, “Osmanlı’da Elfâz-ı Küfür Literatürü ve Önemli Eserler”, 224.

⁷² Ömer Türker, “Nûh b. Mustafa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 01 Kasım 2023).

⁷³ el Konevi, *Risale fî elfâzi’l-küfr* (Laleli, 2234), 1b-19b.

⁷⁴ el Konevi, *Risale fî elfâzi’l-küfr* (Laleli, 2234).

⁷⁵ Emrullah Demir, *Nuh Bin Mustafa’nın Akâid-i Diniyye Risalesi Bağlamında Elfâz-ı Küfür Meselesi* (Karabük: Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2022).

Şekil 9. Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 2234, 1b-2a.

1.2.10. Ebu'l Feth Muzaffer el-Hatîb (ö - ?) - Risâle fi elfâzi'l-küfr⁷⁶

Hayatı hakkında elimizde bilgiler mevcut olmamakla birlikte müellif risalesinin başında kendisinden eş-Şeyhü'l-İmâm olarak bahsetmektedir. Ayrıca risalesi muhtelif kütüphanelerde bulunan müellif hakkında risalesinden yola çıkılarak bir takım tahminler yürütülmüş ve onun 17. yüzyılda Osmanlı coğrafyasında yaşamış Hanefî bir Türk âlimi olduğu görüşü ortaya atılmıştır.⁷⁷

Müellif risalesine küfre götüren sözlerle başlamakta ve bunları “söylenmesi küfür olan” ve “küfür olmasından korkulan sözler” olmak üzere iki kategoride incelemekte fakat eserini sistematik olarak iki başlık altında düzenlememektedir. Konudan bahsedip onun küfür olduğunu veya küfründen korkulduğunu belirtmektedir. Dilinden küfür sözü sâdır olan kimsenin kâfir olacağını, amellerinin

⁷⁶ Muzaffer el-Hatîb, *Risâle fi elfâzi'l-küfr* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Reîsülküttâb Mustafa Efendi, 1200); Muzaffer el-Hatîb, *Risâle fi elfâzi'l-küfr* (Ankara: Ankara Milli Ktp., Afyon Gedik Ahmet Paşa il Halk Ktp. Koleksiyonu, 18018/2), 141b-159a; Muzaffer el-Hatîb, *Risâle fi elfâzi'l-küfr* (Ankara: Ankara Milli Ktp., Tokat Zile il Halk Ktp. Koleksiyonu, 140/7), 66b-71b.

⁷⁷ Murat Memiş, “Ebu'l-Feth Muzaffer El-Hatîb'in ‘Elfâz-ı Küfr’ Risalesi”, *Kader* 17/1 (30 Haziran 2019), 59-93.

boşa gideceğini, eşinin kendisine haram ve bu halde iken dünyaya gelen çocuğun da veled-i zina olacağını belirtir.⁷⁸

Hatîb, diğer elfâz-ı küfür müelliflerinin aksine küfür olma ihtimali olan sözlerde en olumsuz sonucu tercih etmekte. Hâlbuki diğer Hanefî Âlimlerinin bu konudaki görüşlerine bakıldığında onlar, tekfire konu olan bir meselede, kişinin küfre nispet edilmesine götüren pek çok taraf varken, buna karşı olan tek bir taraf olsa bile âlimin bu yönde karar vermesi gerektiğini söylemektedirler. Hatîb'in yorumlarında bu hususun çoğunlukla dikkate alınmamasının, olabilecek en kötü sonucu hatırlatma ve ikaz etme gayesine yönelik olduğu düşünülebilir.⁷⁹

Eserden bazı örnekler:

*"Kâfir mi Müslüman mı olduğumu bilmiyorum diyen adam kâfir olur. Çünkü o kişi imanından şüphe etmektedir."*⁸⁰

*"Keşke 'zina ve livâta helal olsaydı" diyen kimse kâfir olur."*⁸¹

Eser Murat Memiş tarafından, "*Ebü'l Feth Muzaffer el- Hatîb'in Elfâz-ı Küfür Risalesi*" adıyla tahkik edilmiş ve makale şeklinde yayınlanmıştır. Çalışmada eserin farklı nüshaları ele alınmış ve içerisindeki konulardan yola çıkılarak farklı başlıklar altında müelliften de örnekler verilerek açıklamalar yapılmıştır.⁸²

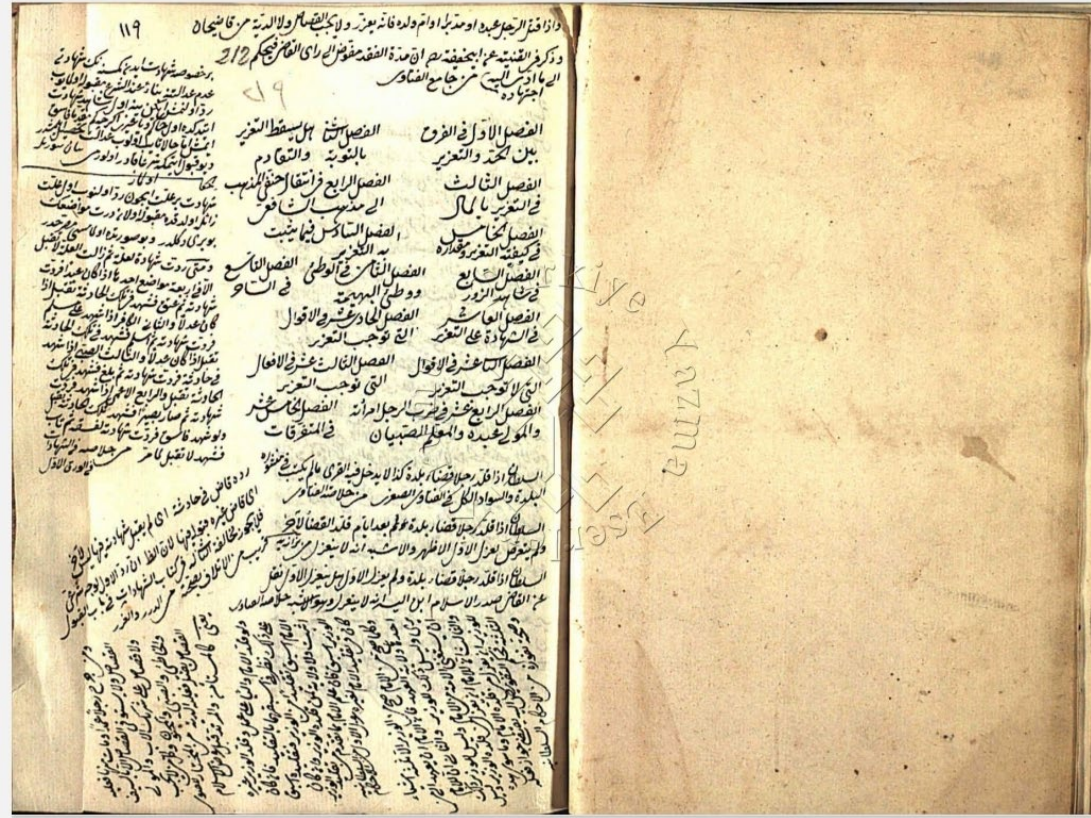
⁷⁸ Muzaffer el-Hatîb, *Risâle fi elfâzi 'l-küfr* (Tokat Zile il Halk Ktp. Koleksiyonu, 140/7), 66b.

⁷⁹ Memiş, "Ebu'l-Feth Muzaffer El-Hatîb'in 'Elfâz-ı Küfr' Risalesi", 67.

⁸⁰ Muzaffer el-Hatîb, *Risâle fi elfâzi 'l-küfr* (Afyon Gedik Ahmet Paşa il Halk Ktp. Koleksiyonu, 18018/2), 142b.

⁸¹ Muzaffer el-Hatîb, *Risâle fi elfâzi 'l-küfr* (Afyon Gedik Ahmet Paşa il Halk Ktp. Koleksiyonu, 18018/2), 143b.

⁸² Memiş, "Ebu'l-Feth Muzaffer El-Hatîb'in 'Elfâz-ı Küfr' Risalesi".

Şekil 10. Süleymaniye Ktp., Reîsülküttâb Mustafa Efendi, nr.1200, 1b-2a.

1.2.11. Mehmet Medeni et-Trabzonî (ö. 1200/1786) - Risâle fî ‘Ademi Tekfir’i-l Mü’min⁸³

Künyesinden de anlaşıldığı üzere Trabzonlu olan müellifin 17. yüzyılın sonlarında doğduğu düşünülmektedir. Bir süre Medine’de ikamet ettiği için Medenî Mehmed Efendi diye de tanınır. İstanbul’da öğrenim gördükten sonra Şam, Kudüs, Mekke ve Medine gibi merkezlerde tahsiline devam etti. Hicaz’dan İstanbul’a dönünce Süleymaniye Medresesi’nde müderris ve hâfız-ı kütüb olarak görevlendirildi. Süleymaniye Kütüphanesi’nde onun tarafından istinsah veya mukabele edildiği bilinen pek çok kitap bulunmaktadır. Vefatından kısa bir süre önce 5 Cemâziyelâhîr 1199’da (15 Nisan 1785) 226 kitabını Süleymaniye Camii’ndeki kütüphaneye vakfetti. Bursalı Mehmed Tâhir 1123 (1711) yılında Medine’de öldüğünü zikretmekteyse de (Osmanlı Müellifleri, I, 167) Mehmed Süreyyâ, 15

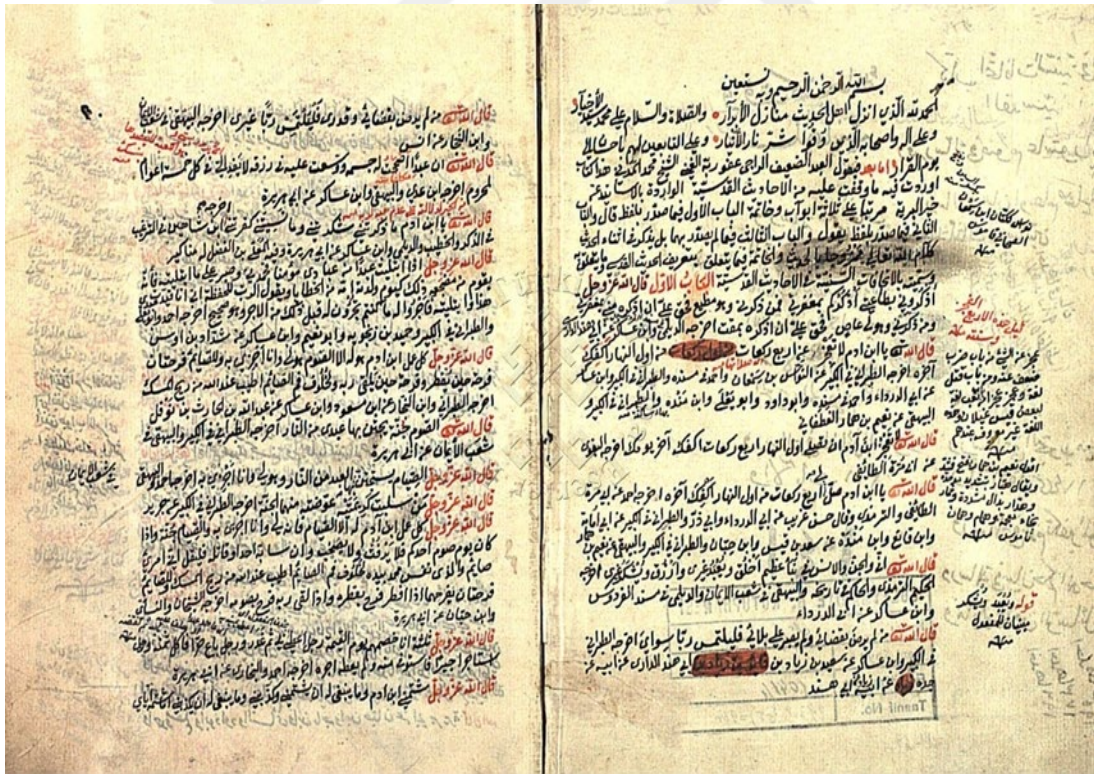
⁸³ Mehmet Medeni et-Trabzonî, *Risâle fî ‘Ademi Tekfir’i-l Mü’min* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, 01041-011).

Ramazan 1200'de (12 Temmuz 1786) İstanbul'da vefat ettiğini ve Karacaahmet Mezarlığı'na defnedildiğini belirtir.⁸⁴

Trabzonî'nin risalesinin geneline bakıldığında sigaranın haram olduğunu kabul etmeyi ve sigara içeni tekfir edenlere karşı yazılmış bir reddiye gibi görünmektedir. Müellif risalesine ehli kıblenin tekfir edilemeyeceğine ilişkin rivayetlerle başlamaktadır. Birçok önemli hadis kaynaklarından aldığı hadislerle müminin tekfir edilemeyeceğini ortaya koymaktadır.⁸⁵

Müellif konuyu ilk önce hadislerle açıklamaya çalışmakta, iman sahibinin tekfir edilemeyeceğini ortaya koymaktadır. Hadisleri delil olarak kabul etmeyenlere ise konuyu çeşitli fıkıh ve fetva eserlerinden getirdiği delillerle ispat etme yoluna gitmektedir.⁸⁶

Trabzonî'nin risalesi genel itibarıyla tekfirden olabildiğince kaçınılması gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu belki içerisinde bulunduğu toplumdaki bir ihtiyacın altını çizmeye çalışmasındandır.

Şekil 11. Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 01041-011, 1b-2a.

⁸⁴ Ali Benli, "Trabzonî, Mehmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 18 Ekim 2023).

⁸⁵ Karaağaç, "Tekfir ve Elfâz-ı Küfre Dair İki Risale", 460.

⁸⁶ Karaağaç, "Tekfir ve Elfâz-ı Küfre Dair İki Risale", 461.

1.2.12. Ahmed Ziyâeddîn Gümüşhânevî (ö. 1311/1893) - Câmîu'l

Mütûn⁸⁷

Ahmed Ziyâeddîn Gümüşhânevî, Gümüşhane'nin Emirler Mahallesi'nde 1228/1813 yılında doğmuştur. Asıl adı, Ahmed bin Mustafa bin Abdurrahman el-Gümüşhânevî'dir. Mahlası Ziyâeddîn ve lakabı ise Gümüşhânevî'dir.⁸⁸ On yaşındayken ticaret için Trabzon'a göç eden ailesi ile birlikte buraya gelen Gümüşhânevî, tahsiline de burada devam etmiştir.

1831 yılında ticaret amacıyla amcası ile birlikte İstanbul'a gelen Gümüşhânevî, ilim tahsiline devam etmek için burada kalmaya karar vermiştir. İstanbul'da uğradığı ilk ilim merkezi, Bâyezid Medresesi olup, buradan sonra Mahmud Paşa Medresesi'ne giderek devrin en önemli âlimlerinden ders okuyarak 1844 senesinde mezun olmuştur.

İcâzet aldıktan sonra, Bâyezid Medresesi'nde müderrisliğe başlayan ve gittikçe ders halkasını genişleten Gümüşhânevî, bir yandan da geceli gündüzlü otuz yıl sürecek olan, ilmi eserler tertip ve telifi ile neşriyat hizmetlerine başlamıştır. Bu dönemde yirmiye yakın eser yazmıştır.

İstanbul'daki tahsil hayatı boyunca tasavvufî çevrelerle münasebetini sürdüren Gümüşhânevî, Alaca Minare Tekkesi'nde Trablusşam müftüsü olarak ünlenen Hâlidî Şeyhi Ahmed el-Ervâdî'ye intisap etmiştir. Şeyhi Ervâdî'nin Ayasofya Camii'ndeki hadis derslerine devam eden Gümüşhânevî, mürşidinin bütün merviyât ve telifâtından da icâzet almıştır.

1859'da Cağaloğlu'ndaki Fatma Sultan Camii'ni tekke haline getiren Gümüşhânevî burada yaptığı ilmi neşriyat ve faaliyetleriyle dikkat çekmiştir. Bir matbaa kuran Gümüşhânevî, İstanbul, Trabzon, Bayburt ve Rize'de on sekiz bin cilt eser içeren dört ayrı kütüphane kurmuştur.

Gümüşhânevî 7 Zilkade 1311 / 13 Mayıs 1893 tarihinde vefat etmiştir. II. Abdülhamid Hân'ın yakın alaka ve müsaadeleriyle Süleymaniye Camii Şerifi haziresine defnedilmiştir.⁸⁹

⁸⁷ Gümüşhânevî, *Câmîü'l-Mütun* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, 01267).

⁸⁸ Hayatı hakkında bk. İrfan Gündüz, "GÜMÜŞHÂNEVÎ, Ahmed Ziyâeddin", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 18 Ekim 2023); İrfan Gündüz, *Gümüşhânevî Ahmed Ziyâuddîn (KS) hayatı-eserleri-tarikat anlayışı ve Hâlidîyye tarikatı* (Ankara: Seha Neşriyat A.Ş., 1984); Dündar Alikılıç, *Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî* (İstanbul: Alioğlu Yayınevi, 2016).

⁸⁹ İrfan Gündüz, "Gümüşhânevî, Ahmed Ziyâeddin".

Gümüşhânevî'nin elfâz-ı küfür konusunu ele aldığı eserinin adı, kitabın farklı baskıları olmakla birlikte 'Ehl-i Sünnet İ'tikadı' şeklinde tercüme edilen baskıda şöyledir; "*Câmiu'l-mütun fî hakki envâi's-sıfâtî'l-İlâhiyye ve'l-aka-idi'l-mâtüridiyye ve elfâzi'l-küfri ve tashihi'l-a'mali'l-'acibiyye*". Kitap Arapça olarak kaleme alınmıştır. Kitabın hem metni hem de şerhi kendisine aittir. Öğrencilerinin talebi üzerine bu eseri kaleme aldığını belirten Gümüşhânevî, elfâz-ı küfür konusuna "*Ramûzü'l-Ehâdis*" adlı eserinde de değinmektedir.

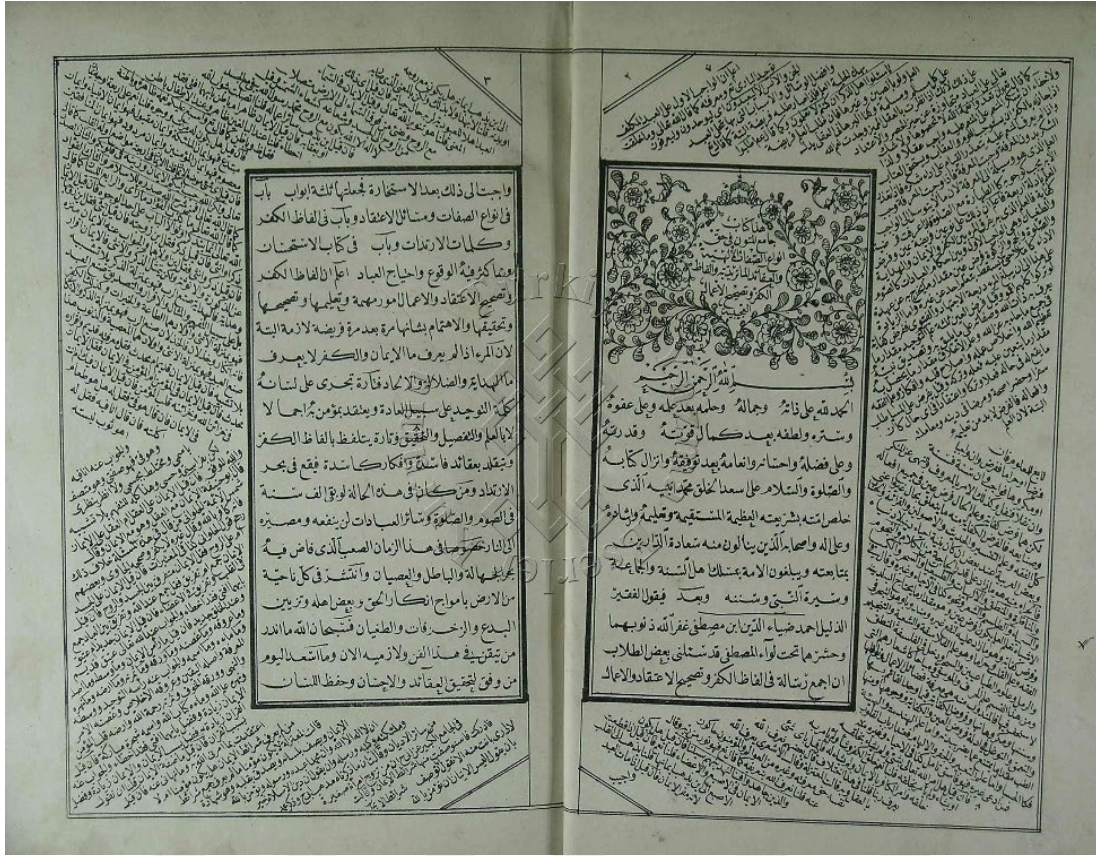
Gümüşhânevî eserin bölümlerini kendisi bizzat izah etmektedir. Birinci bölümde Allah'ın sıfatları ve itikad meseleleri hakkındadır. Ehl-i sünnet itikadının temel esaslarını ayrıntılı olarak izah etmektedir. İkinci bölümde Elfâz-ı küfürle ilgili hususlar ele alınmaktadır. Üçüncü bölümde ise günlük hayatta pek çok karşılaşıldığı için, insanların şiddetle ihtiyaç duyduğu amelî meseleler hususundadır. Amellerin doğru yapılması için belli başlı kaidelerden bahsetmektedir.⁹⁰

Elfâz-ı küfür meselesini ikinci bölümde ele alan Gümüşhânevî, birinci kısımda sapık mezheplerin hallerinden, ikinci kısımda kâfir, mürted ve zındıklar hakkındaki hükümlerden, üçüncü kısımda ise elfâz-ı küfrün çeşitlerinden bahsetmektedir. Küfrün ne demek olduğuna ve küfrün çeşitlerini tarifleyerek başladığı elfâz-ı küfür bahsinde genellikle Ehl-i sünnet âlimlerinin fetva ve görüşlerini ele alarak bazı konularda da kendi görüşlerini belirtir. Gümüşhânevî genel olarak elfâz-ı küfür bahsinde "*Bezzâziyye, Hâniyye, Fusûlu'l-İmâdî, Mecmau'n Nevâzil, Bahru'l Kelâm ve Nevâdir*" gibi eserlerden kaynak göstermektedir.

Gümüşhânevî inananların kolaylıkla iman dairesinden çıkmasını yeğlemez. Söylenen sözlerde niyete bakılması gerektiğini sıkça belirtir. Özellikle hüküm verecek durumdaki müftünün hüküm vermede acele etmemesi gerektiğini dile getirir.⁹¹ Zira insanları küfürle itham etmek sanıldığı kadar kolay bir iş değildir. Özellikle biri hakkında kâfir oldu, katli vaciptir şeklindeki peşin hükümler verirken azami dikkat etmek gerekir. Küfürle itham etmenin doğuracağı sonuçlar da göz önünde bulundurulmalıdır. Örneğin mürted olan bir kişinin karısı kendinden boş olur. Kişi bu bilinçle hareket etmezse tekfirin sonuçlarının varacağı yer hiç de iyi değildir.

⁹⁰ Gümüşhânevî, *Ehl-i sünnet i'tikadı*, 34.

⁹¹ Gümüşhânevî, *Ehl-i sünnet i'tikadı*, 108.

Şekil 12. Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, nr. 01267, 1b-2a.

1.2.13. Mehmed Emin b. Hasan b. Hüseyin el-Ofî (ö. 1902) - Risale-i Hıfzı İman ve Nesayihî Makbule ve Elfâz-ı Küfür⁹²

Kaynaklarda hayatına dair fazla bilgi bulunmayan müellifin Trabzon'un Of ilçesinde dünyaya geldiği bilinmektedir. İlköğrenimini Of yöresinde gördükten sonra 1838'de İstanbul'a gidip Fatih'te Hırka-i Şerif Camii'nin çevresinde ikamet etti. Geçimini hayvancılıkla sağlıyordu. Bundan dolayı Sütçü/Yoğurtçu Mehmed Efendi diye de tanınmıştır. Saçlı Ahmed Efendi'nin dinî sohbetlerine ve derslerine katıldı. Toyranlı Mehmed Efendi'den İslâmî ilimleri tahsil etti ve 1854 yılında icâzet aldı.⁹³

Mehmed Emin Efendi, Fâtih Camii'nin yanı sıra diğer birçok yerde altmış yıl boyunca vaazlar vermiştir. Mehmed Emin Efendi tasavvuf ve tarikatlardaki bozulmaya dikkat çekti. Sigara ve nargile türünden keyif verici maddeler konusunda

⁹² Mehmed Emin b. Hasan b. Hüseyin el-Ofî, *Risale-i Hıfzı İman, Nesayihî Makbule ve Elfâzı Küfür* (Konya: Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Bölge Yazma Eserler Basma, BB00023419/9).

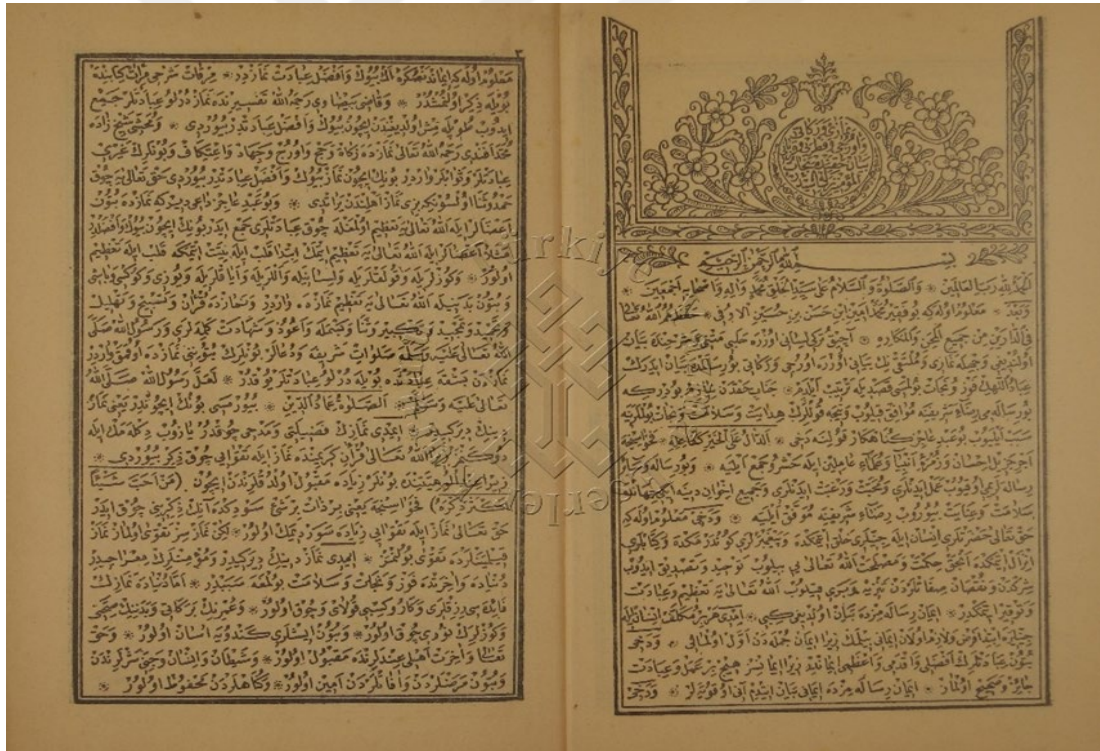
⁹³ Hüseyin Elmalı, "Mehmed Emin Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 18 Ekim 2023).

yazdığı bir risâlede sigara içmenin haram olduğuna hükmettiğinden kitabı yasaklandı ve iki yıl sürgün cezasına çarptırıldı.⁹⁴

Mehmed Emin Efendi'nin naaşı Fâtih Camii hazîresinde defnedildi. Kabri, Fâtih Sultan Mehmet'in türbesinin karşı tarafında yer alıp mezar taşı halen mevcuttur.⁹⁵

Müellif risalesinde elfâz-ı küfür lafızlarını çeşitli kaynaklardan istifade ederek bir araya toplamıştır. Müellif kendi döneminde de cehalet, gaflet gibi sebeplerden dolayı insanların bu tür sözleri çokça sarf ettiğinin farkına varmış ve bu konuyu risalesine taşımıştır.⁹⁶

Hilmi Karaağaç'ın en son tanıtımını yaptığımız iki risale hakkında “*Tekfir ve Elfâz-ı Küfre Dair İki Risale*” adında kaleme aldığı makalesi müelliflerin görüşlerini daha iyi anlamak için oldukça önemlidir.⁹⁷

Şekil 13. Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Bölge Yazma Eserler Basma, BB00023419/9, 1b-2a.

⁹⁴ Elmalı, “Mehmed Emin Efendi”.

⁹⁵ Elmalı, “Mehmed Emin Efendi”.

⁹⁶ Mehmed Emin b. Hasan b. Hüseyin el-Ofî, *Risale-i Hıfzı İman, Nesayihî Makbule ve Elfâzı Küfür* (Konya: Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Bölge Yazma Eserler Basma, BB00023419/9), 3.

⁹⁷ Detaylı bilgi için bk. Karaağaç, “Tekfir ve Elfâz-ı Küfre Dair İki Risale”.

Elfâz-ı küfrün literatür kısmı yukarıda sayılanlardan ibaret değildir. Elfâz-ı küfür konusunda günümüze ulaşan en eski eser Abdulğaffir/Abdulğaffar b. Lokman el-Kürdi'nin “*Beyânu elfâzi'l-küfr*” adlı risalesidir.⁹⁸ Buna göre İslam tarihinde ilk müstakil elfâz-ı küfür risalesinin de dördüncü yüzyılda yazıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca bu konuda İbn Ebû Nasr'ın Risâle fî elfâzi'l-küfr (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 5426), Yahyâ b. Ebû Bekir el-Âmirî'nin Beyânü'l-i'tikâd ve mâ yekşûru ileyhi ihtiyâcü'l-'ibâd (Süleymaniye Ktp., Mihrişah Sultan, nr. 439/8; Kayseri Râşid Efendi Ktp., nr. 1120/2), İbrâhim b. Hasan el-İşkodravî'nin Risâle fî't-tahzîr 'an isti'mâli kelimeti'l-küfr (Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 990) gibi eserleri de akla gelmektedir.⁹⁹

Elfâz-ı küfür, sadece kelâm ilminin konusu olmadığı gibi bu konuyla ilgilenen fıkıh âlimleri de bu meseleye eserlerinde yer vermişlerdir. Mesela elfâz-ı küfür konusunun ilk defa derli toplu ele alındığı fıkıh eseri, Ebû'l-Leyl es-Semerkandî'nin (ö. 373/983) “*Nevâzil*” idir.¹⁰⁰ Ayrıca bu konu Hasan b. Mansûr Kâdîhân'ın (ö. 592/1196) “*Fetâvâ*” sında, Burhânüddin Mahmud b. Ahmed el-Buhari'nin “*el-Muhîtü'l-Burhânî*” sinde, Ebû Ali es-Semerkandî'nin (ö. 450/1058) “*el-Câmi'ü'l-asğar*”ında, Hasîrî'nin (ö. 500/1107) “*el-Hâvî fî'l-fetâvâ*” sında, es-Sadru's-Şehîd'in (ö. 536/1141) “*el-Fetâvâ'ssuğrâ*” sında, Âlim b. Alâ'nın (ö. 786/1384) “*el-Fetâvâ'tTatarhâniyye*” sinde ve her birini sayamadığımız bir çok fıkıh eserinde de ele alınmıştır.¹⁰¹

Birçok müellifin kendisinden kaynak gösterdiği Bezzâzî de bu literatürün önemli isimlerindendir. Onun elfâz-ı küfür konusunu sistemli bir şekilde işlediği “*Fetâvâ*”sı bu konuda önemli bir kaynaktır.¹⁰²

1075-1083 (1664-1672) yılları arasında Hindistan'da bir heyet tarafından derlenen “*el-Fetâvâ'l-Hindiyye*” de bu konu hakkında başvurulabilecek kaynaklar arasında yer almaktadır.¹⁰³

⁹⁸ İnce - Atay, “Elfâz-ı Küfür Literatürü ve Söz Fiilleri Teorisi”, 516.

⁹⁹ Kılavuz, “Elfâz-ı Küfür”.

¹⁰⁰ Said Nuri Akgündüz, Zübeyir Bulut, “Akâidden Fıkha: Hanefî Fıkıh Kitaplarında Elfâz-ı Küfür” 6/2 (2017), 900.

¹⁰¹ Detaylı bilgi için bk. Akgündüz - Bulut, “Akâidden Fıkha: Hanefî Fıkıh Kitaplarında Elfâz-ı Küfür”.

¹⁰² el-Bezzâzî, *el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye*, Dâru İhyâi't-türâsi'l-'Arabî, 1986.

¹⁰³ *el-Fetâvâ'l-Hindiyye*, Dâru İhyâi't-türâsi'l-'Arabî, 1986.

Görüldüğü gibi elfâz-ı küfür meselesi hem kaynak bakımından hem de konunun ehemmiyeti açısından oldukça önemli ve zengin bir literatüre sahiptir. Biz burada kolay ulaşılabilecek ve incelenebilecek eserlerin bir kısmına ancak değinebildik. Artık ilerleyen konularda bahsi geçen bu eserlerden de örnek ve alıntılar yaparak konuyu işlemeye çalışacağız.

1.3. Elfâz-ı Küfür Literatürünün Muhtevası

Elfâz-ı küfür literatürü bağlamında ele alınan eserlere bakıldığında genel olarak mensup olunan mezhebin akidesine yapılan vurgular göze çarpmaktadır. Bazı müellifler bu konuyu itikat meselelerini ele aldıkları eserlerin bir bölümü şeklinde incelemişler ve bağlı bulundukları mezhebin ilkeleriyle de konuyu işlemeye çalışmışlardır. Örneğin Gümüşhânevî kaleme aldığı “*Câmiu’l Mütûn*” adlı eserinde birinci bölümü itikat meselelerine ayırıp ikinci bölümde elfâz-ı küfrü ele almıştır. Biz de eserlerin muhtevasını tekrara düşmemek ve okuyucunun kolaylığı açısından kapsayıcı olması itibariyle Gümüşhânevî’nin eserinin tasnifini örnek alarak incelemeye gayret edeceğiz. Evvela Gümüşhânevî’nin konuyu eserinde başlıkladığı şekliyle başlıkları bu başlıklar altında kendisinin ve diğer âlimlerin de görüşlerine müracaat ederek ve örnekler vererek açıklamaya çalışacağız.

Gümüşhânevî “*Câmiu’l Mütûn*” adlı eserinin ikinci bölümünde ele aldığı elfâz-ı küfür bahsine küfrün tanımı ve çeşitlerini tarifle başlamaktadır.

Gümüşhânevî küfrü üçe ayırmakta ve onları şu şekilde açıklamaktadır; “**1 — Cehlî küfür:** *Kâfirlerin ve câhillerin küfrü gibi.* **2 — İnkârî ve inâdî küfür:** *Fir’avn ve ona benzeyenlerin küfrü.* **3 — Hükmî küfür:** *Şer’an îmân edilmesi gereken şeyleri tahfif etme neticesinde meydana gelen küfürdür*”. Küfrün üç çeşidinden kısaca bu şekilde bahseden Gümüşhânevî, elfâz-ı küfrü son zikredilen maddede ele almaktadır.¹⁰⁴

Gümüşhânevî ikinci bölümün devamını şu şekilde üç kısma ayırmaktadır; “*Sapık mezheplerin halleri*” birinci kısım, “*Kâfir, mürted ve zındıklar hakkındaki hükümler*” ikinci kısım, “*Elfâz-ı küfrün çeşitleri*” üçüncü kısım. Özellikle üçüncü kısım literatürdeki diğer eserlerin bir kısmında da ortak başlık olduğu için biz de sınıflandırmayı bu şekilde yapıp konuyla ilgili örneklerle geçelim.

¹⁰⁴ Gümüşhânevî, *Ehl-i sünnet i’tikadı*, 95.

Eserlerde elfâz-ı küfrün çeşitleri başlığı altında ilk olarak Allah Teâlâ ile ilgili küfür lafızları ele alınmıştır.

1.3.1. Allah Teâlâ'ya, O'nun Sıfatlarına ve Ef'âline Taalluk Eden Küfür Lafızları

Gümüşhânevî evvela bu başlık altında Allah (c.c.) ile ilgili sıfatlar, isimler ve emirlerin O'nun layık olmadığı şekliyle kullanılmasının sakıncalı olduğundan bahseder. Zira Allah'ın isimlerini, sıfat ve emirlerini alaya alanların, tahfif edenlerin ve mahlûkâta yersiz bir şekilde takanların kâfir olacağını söylemektedir. Özellikle emir ifade eden lafızlara ve Allah'ın hükümlerine karşı söylenen sözlere ve itirazlara değinir. Örneğin bir kimseye, “Allah'tan kork” denildiği zaman, “korkmuyorum” derse kâfirdir. Sinirli bir hâlde de bulunsa durum aynıdır der.¹⁰⁵ Ayrıca Allah veya Peygamber olduğunu iddia eden bir kimse sarhoş veya baygın olsa bile küfründe ihtilaf yoktur. Hasta olan biri için “Bu adamı Allah unutmuştur” diyen, “Allah'ı rüyamda gördüm diyen”, “gaybı biliyorum diyen de kâfirdir”.¹⁰⁶

Gümüşhânevî kâhinin verdiği haberi tasdik edenin, kehanette bulunanların, çalınan malları bulurum diyenlerin, ben cinlerden haber veririm diyenlerin ve bunları tasdik edenlerin de kâfir olacağı görüşündedir. Ancak velilere zahir olan keşiflere caizdir demektir.¹⁰⁷

Bu başlık altında Nuh b. Mustafa'nın “Risale fî elfâzi'l-küfr” adlı eserinden şu örnekler verilebilir;

“Bir kimse Allah'ın isimlerinden birini ya da emrettiklerinden yahut yasakladıklarından birini hafife alırsa ya da Allah'ın söz verdiği şeylerden birini inkâr ederse ya da Allah için “Eli vardır bizim elimiz gibi, gözü vardır bizim gözümüz gibi, ayağı vardır bizim ayağımız gibi” derse ya da ona bir mekân isnad ederse yani “göktedir, her mekânda hazır bulunur.” derse kâfir olur.”¹⁰⁸

Bu konuda müelliflerin görüşleri ortak olmakla birlikte farklı eserlerden örnek vermek amacıyla İbn Kemal'in “Risale fî Elfâzil Küfr” eserinde bu konuyla

¹⁰⁵ Gümüşhânevî, *Ehl-i sünnet i'tikadı*, 119.

¹⁰⁶ Gümüşhânevî, *Ehl-i sünnet i'tikadı*, 117-120.

¹⁰⁷ Gümüşhânevî, *Ehl-i sünnet i'tikadı*, 121.

¹⁰⁸ el Konevî, *Risale fî elfâzi'l-küfr* (Laleli, 2234), 9b.

ilgili řu örnekler verilmektedir; “Allah’ı layık olmadığı şekilde vasıflandıran, O’nun isim ve emirleri ile alay eden, va’d ve vâidini inkâr eden kimse kâfir olur.”¹⁰⁹

Ayrıca İbn Kemal, sadece küfrü gerektiren sözleri söyleyen kimsenin değil, aynı zamanda bu sözleri güzel bularak gülen kimsenin de kâfir olacağını ifade etmektedir.¹¹⁰

Bu başlık altında Muzaffer el-Hatibî’den de řu örnekler zikredilebilir; “Ehl-i İslam’dan bir kimse kendisine zulmeden zalim bir kimseye ‘Sen bana zulmettin Allah da sana zulmetsin’ derse kâfir olur”.¹¹¹

“Kim Allah’ın sevdiği kimseyi sevmez, buğzettiği kimseye buğzetmez ise o kâfirdir. Çünkü o Allah’ın sevdiği kimseye buğzetmiştir. Bu da küfrün delilidir.”¹¹²

“Kim Allah’ın kelâmı ile istihza ederse ve hafife alırsa o kimsenin küfründe şüphe yoktur.”¹¹³

Ganim el-Bağdadî eserinde bu konuyu işlemeden önce Allah’ı bilmeyi insanın birinci ve zorunlu vazifesi olarak gördüğünden bahseder. Daha sonra bu başlıkla ilgili örnekler vermektedir. Birkaçını burada zikrederim. “Bir kimse Allah’ın zinayı, haksız yere adam öldürmeyi ve zulmü haram kılmamış olmasını temenni ederse kâfir olur”.¹¹⁴

Allah’ı büyüklüğüne ve ulûhiyetine uygun olmayan bir şekilde vasıflamak, isim veya emirlerinden biriyle alay etmek, hafife almak, Allah’ı yarattıklarına benzetmek, Allah’ın bazı şeyleri bilemeyeceğini iddia etmek, Allah’a mekân izafe etmek de küfürdür.¹¹⁵

Of’lu Mehmed Emin Efendi de konuları Gümüşhânevî’nin sınıflandırdığı şekilde ele almıştır. Bu konudaki görüşleri kısaca şöyledir;

“Örneğin, bir kimse “Allah filan şeye benzer”, “Allah yarattıklarından birine zulmetti”, “Allah onu unuttu”, “Allah řu işe kâdir değildir”, “Allah řu işi doğru ve

¹⁰⁹ İbn Kemal, *Risale fi Elfâzil Küfr* (Kasidecizade, 677), 169b.

¹¹⁰ İbn Kemal, *Risale fi Elfâzil Küfr* (Kasidecizade, 677), 169a.

¹¹¹ Muzaffer el-Hatib, *Risâle fi elfâzi’l-küfr* (Ankara: Ankara Milli Ktp., Tokat Zile il Halk Ktp. Koleksiyonu, 140/7), 67a.

¹¹² Muzaffer el-Hatib, *Risâle fi elfâzi’l-küfr* (Tokat Zile il Halk Ktp. Koleksiyonu, 140/7), 67b-68a.

¹¹³ Muzaffer el-Hatib, *Risâle fi elfâzi’l-küfr* (Tokat Zile il Halk Ktp. Koleksiyonu, 140/7), 68a. Ayrıca müellifin eserinde Allah tasavvuruyla ilgili detaylı bilgi için bk. Memiş, “Ebu’l-Feth Muzaffer El-Hatib’in ‘Elfâz-ı Küfr’ Risalesi”, 68.

¹¹⁴ Ganim el Bağdadî, *Hisnül İslam fi elfâzi’l-küfr ve’l-aķâid* (Ankara: Ankara Milli Ktp., Milli Ktp. Koleksiyonu, 8770/11), 66b.

¹¹⁵ Ganim el Bağdadî, *Hisnül İslam fi elfâzi’l-küfr ve’l-aķâid* (Milli Ktp. Koleksiyonu, 8770/11), 78b.

layıkı üzere görmedi ve yaratmadı”, “Allah hayırları yaratır ama şerleri yaratmaz”, yaptığı bir şey için yalan yere yemin ederek “Allah biliyor ki ben onu yapmadım” demek -Allah’a cehl isnad ettiği için- kişinin küfre düşmesine neden olur.”¹¹⁶

Verilen örneklere bakıldığında genellikle Allah’ın ulûhiyetiyle ilgili, onun emir ve yasaklarıyla ilgili tahkir etme, alaya alma vb. ifadelere vurgu yapıldığı görülmektedir. Bu listeler farklı eserlerde farklı sayılarda karşımıza çıkmaktadır. Bazı ifadeler bazı âlimlerce küfürdür denilmişse bazılarında ise küfründen korkulur veya tevbe etmesi gerekir şeklinde ifade edilmiştir.

1.3.2. Peygamberlere Taallûk Eden Küfür Lafızları

Gümüşhânevî bu konuda da birçok âlimin görüşünü nakledip bazı yerlerde ise kendi kanaatini bildirmektedir. Peygamberlere taalluk eden küfür lafızlarında daha çok istihza ve küçümseme niyeti olup olmadığına bakılmıştır. Onların getirmiş olduğu hakikatleri inkâr, hafife alma veya küçümseme anlamları kast edilen sözlere yer verilmiş ve yerine göre tekfir edilip yerine göre de tövbeye davet edilmişlerdir.

Gümüşhânevî burada sadece Hz. Muhammed için söylenen sözleri değil diğer peygamberler için söylenen sözleri de konuya dâhil eder. Örneğin “*bir kimse peygamberlerin bazılarına inanmaz, peygamberlerden birini ayıplar veya sünnetinden birini beğenmezse kâfir olur*” der.¹¹⁷ Ayrıca hiç birini ayırt etmeden peygambere söven kâfirdir. Gümüşhânevî bu cümlenin açıklama kısmında ise şu uyarıyı yapmaktadır; “*tevbe eden kâfirin tövbesi dünya ve ahirette makbuldür. Sadece Peygamberimize (s.a.v) küfredenin tövbesi ebediyyen makbul değildir*”.¹¹⁸

“*Yusuf (a.s.) ve diğer peygamberlere zina ve fuhuş isnat eden kâfir olur. Âdem (a.s.), peygamber midir, değil midir sualine bilmiyorum diyen kimse kâfirdir*”. Fakat Hızır (a.s.) ve Zülkifl (a.s.) için aynı şey geçerli değildir. Çünkü Gümüşhânevî bunların peygamber olduğu hususunda icma vaki olmadığını söyler.¹¹⁹

Bu meseleye farklı bir pencereden de şöyle bakar Gümüşhânevî; “*Peygamberlerin dediği doğru ise kurtulduk diyen kâfir olur çünkü şüphe vardır. Ben rasûlüm diyen kâfirdir. Peygamberlik taslayan birinden mucize talep etmek te*

¹¹⁶ el-Ofî, Mehmed Emin b. Hasan b. Hüseyin, *Nasâyih-i Makbule ve Elfâz-ı Küfür Beyanında Hıfz-ı İman Risalesi*, 8-9.

¹¹⁷ Gümüşhânevî, *Ehl-i sünnet i'tikadı*, 124.

¹¹⁸ Gümüşhânevî, *Ehl-i sünnet i'tikadı*, 125.

¹¹⁹ Gümüşhânevî, *Ehl-i sünnet i'tikadı*, 125-126.

*küfürdür fakat burada müteahhirîn âlimlerin “onu rezil etmek için istenirse kâfir olmaz” sözünü de aktarmaktadır.*¹²⁰

Peygamberleri hafife almayı da tekfirle itham eder Gümüşhânevî. Mesela “Bir kimse Peygamber Efendimizin saçından bahsederken “saçık” der ve bununla ona hakaret kast ederse kâfirdir. Kasdı ta’zim ise mahzur yoktur”. Aynı zamanda bu durum onların sözleri yani hadisler içinde geçerlidir. Örnek olarak “Bir kimse Rasûlullah (s.a.v.)’ın sünnetini, hadis-i şeriflerinden birini hafife alır veya mütevatir hadislerden birini reddeder veya ben böylelerini çok işittim diye istihza ederse kâfirdir” der.¹²¹

“İsmi Muhammed veya lâkabı Ebul-kasım olan bir kimseye Peygamberi (s.a.v.) hatırlayarak söven kimse kâfirdir. Bir kimse Peygamber (s.a.v.) kabağı severdi der de, bir başkası da ben sevmiyorum derse, sevmiyorum diyen kâfirdir. Niyeti böyle değilse kâfir olmaz”. Bu cümleye ayrı bir parantez açan Gümüşhânevî bu “sevmeme” eğer istihfaf (hafife alma) manasını ifade ederse katline hüküm verilir. Yaradılışı icabı onu gerçekten sevmiyorsa bunun üzerine şer’i hüküm cari olmaz der.¹²²

Bir kimse Âdem (a.s.) cennette buğday yemeseydi, böyle olmazdık derse küfründe ihtilâf olduğunu aktaran Gümüşhânevî, eşkıya olmazdık derse kâfirdir der. Bir kimse diğerine, başını tıraş et, tırnaklarını kes, zira bu sünnettir der de, diğeri sünnet de olsa yapmıyorum derse kâfirdir. Çünkü burada niyeti inkârdır. Diğer sünnetler için de durum aynıdır. Özellikle misvak gibi tevatür yolu ile sabit olan ve bilinen sünnetlerin inkârı Gümüşhânevî ’ye göre tekfir sebebidir.¹²³

Gümüşhânevî bu başlık altında peygamberlerin yanında sahabelere de değinmektedir. Hz. Aişe’ye iftira eden, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer’in halifeliğini kabul etmeyen kâfirdir. Küçük görerek peygamberler fakirdi diyen kimse kâfirdir.¹²⁴ Bu örneklerden de anlaşıldığı üzere Gümüşhânevî peygamberler ile ilgili sözlerde tahfif etme veya alaya alma kasdı olup olmadığına bakmaktadır.

¹²⁰ Gümüşhânevî, *Ehl-i sünnet i’tikadı*, 126.

¹²¹ Gümüşhânevî, *Ehl-i sünnet i’tikadı*, 126.

¹²² Gümüşhânevî, *Ehl-i sünnet i’tikadı*, 126.

¹²³ Gümüşhânevî, *Ehl-i sünnet i’tikadı*, 127.

¹²⁴ Gümüşhânevî, *Ehl-i sünnet i’tikadı*, 127-128.

İbn Kemal'den de bu konuda şu örnekler sıralanabilir; *"Eğer falanca Peygamber olsa ve bana şöyle emretse onu yapmam ve ona inanmam", "Peygamber insan mıdır yoksa cin midir, bilmiyorum" diyen kâfirdir.*¹²⁵

Nuh b. Mustafa'dan da bu konuyla ilgili şu örnekleri zikredebiliriz; *Kim ki peygamberlerden birine söverse ya da ona veya ailesine onlarda olmayan şeyleri isnat ederse kâfir olur. Tövbe etmezse küfür üzere katledilir. Ancak tövbe ederse had olarak katlolunur. Tövbe etmesi katli düşürmez. Çünkü kul hakkı oluşmuştur.*¹²⁶

*Kim sünnetlerden herhangi birini hafife alırsa kâfir olur. Zira bu hafife alma sünnetin sahibini hafife almaktır. Kim de peygamberin miraç hadisesini inkâr ederse kâfir olur.*¹²⁷

1.3.3. Kur'an-ı Kerim'e, Namaza, Zikre ve Buna Benzer Diğer Hususlara Taallûk Eden Küfür Lâfızları

Gümüşhânevî'ye göre Kur'an-ı Kerim'den bir âyet-i celileyi inkâr eden, Kur'an-ı Kerim'i, mescidi ve dinen hürmet gösterilmesi gereken yerleri hafife alan, Kur'an-ı Kerim'den bir yeri beğenmeyen, alaya alan ve hatalıdır diyen kimse kâfirdir. Muavvizeteynin inkârında ihtilâf olduğunu söyleyen Gümüşhânevî, doğru olanın ise kâfir olmasıdır diyerek kendi görüşünü bildirir.¹²⁸

Gümüşhânevî'nin en çok dikkat çektiği ve uyarılarda bulunduğu kısım ise Kur'an-ı Kerim okunurken, okuduğu yerde geçen mânaya uygun davranışlarda bulunmak ve bunu da istihza ederek yapmaktır. Bu gibi davranışta bulunanların misalleri şöyle sıralanabilir: Meselâ *"kadehi kaldırırken "temiz bir şarap", "dolu kadeh" (en-Nebe 78/31-34) âyetlerini okumak, insanları bir yere toplarken: "Bu sûretle hepsini derleyip toparlamışsınız." (Kehf: 99), "Biz onları nezdimizde topladık", âyetlerini okumak. Yine bir kimseye, senin ismin keldir. Benim sana sövmeye hakkım vardır. Çünkü Allah "kellâ..." buyurarak kele sövmüştür demek. Bir kimse bir başkasına cemaatle namaz kıl der de, öbürü de ben yalnız kılarım, çünkü Allah Kur'an-ı Kerîm'de "İnnessalâte tenhâ" buyuruyor, diye cevap verirse..."*

¹²⁵ İbn Kemal, *Risale fi Elfâzil Küfr* (Kasidecizade, 677), 170a.

¹²⁶ el Konevî, *Risale fi elfâzi 'l-küfr* (Laleli, 2234), 9b.

¹²⁷ el Konevî, *Risale fi elfâzi 'l-küfr* (Laleli, 2234), 11a.

¹²⁸ Gümüşhânevî, *Ehl-i sünnet i'tikadı*, 131.

Gümüşhânevî'ye göre bunları tekfir bile yetmez, kendi ifadesiyle bunlar küfrün gayyasına batmış olurlar.¹²⁹

Gümüşhânevî bu örnekleri saydıktan sonra neticeyi şöyle özetlemektedir: *“Kim Allah’ın kelâmını, kendi kelâmı yerine koyarsa kâfirdir. Zikirle istihza eden, içki içerken, zina ederken ve haramlığı kesinleşmiş fiilleri yaparken “bismillâh” diyen kâfirdir. Zar ve remil atarken, küçük taşlarla fal bakarken ve oyun oynarken “bismillah” derse kâfir olur”.*¹³⁰ Gümüşhânevî bir şeyi emrederken “bismillah” demek günümüzde çokça vuku bulan hadiselerdir ve bu gibileri tekfir etmek de zordur diyerek bu davranış hakkında da kendi görüşünü belirtmiştir. Gümüşhânevî'ye göre bu kişilerin maksatları Allah’ın kelâmını kendi kelâmı yerine koymak değildir. Belki de buradaki maksat bambaşkadır. Müftü zahirine bakarak bu hususta fetva vermekte acele etmemelidir.¹³¹

Gümüşhânevî ibadetlerle alakalı meselelere de örnekler vermektedir. Örneğin *“bir kimse fâsık bir adama namaz kıl ki namazın tadını bulasın dediğinde, fâsık ona, sen de namaz kılma ki, namazı terk etmenin tadını bulasın derse kâfir olur. Bir köle ben namaz kılmam, namaz kıalarsam onun sevabı efendime gider derse kâfir olur. Burada yine özellikle farz olan ibadetlerde hafife alma Gümüşhânevî için bir ölçü oluşturmaktadır. Bir kimseye namaz kıl dendiğinde, Allah benim malımı noksan kıldı, ben de onun hakkını noksan kılıyorum derse kâfir olur. Bir kimse, kendisine namaz kıl diyene, bekle ramazan gelsin de kılarız derse kâfir olur. Bir kimse, kendisine namaz kıl diyene, bu işi kim sonuna kadar götürebilir veya sen kıldın da ne kazandın, ne kâr ettin derse kâfir olur. Namaz kıl dendiğinde, ramazanda kılarız, çünkü o zaman bir namaz yetmiş namaza bedeldir diyen kimse kâfir olur. Bir kimse namazı kasten terk eder de, kazaya hiç niyet etmez, azaptan korkmaz, namaz kıldığında yönünü kasten kableden başka tarafa çevirirse kâfir olur”.*¹³²

“Ezanı alaya alan, istihza yolu ile ezanı tekrar eden veya bu ne acayip sestir, bu ne biçim bilinmeyen bir sestir, bu yabancı bir sestir veyahut da bu çan sesidir

¹²⁹ Gümüşhânevî, *Ehl-i sünnet i'tikadı*, 132.

¹³⁰ Gümüşhânevî, *Ehl-i sünnet i'tikadı*, 133.

¹³¹ Gümüşhânevî, *Ehl-i sünnet i'tikadı*, 134.

¹³² Gümüşhânevî, *Ehl-i sünnet i'tikadı*, 134-135.

diyen kâfir olur. Ezan sesi duyduğunda “Bu gardiyanın bağırması gibidir” der ve bununla okunanı kastederse kâfir olur. Okuyanı kastederse kâfir olmaz”.¹³³

Cennete girdikten sonra Allah’ı görmeyi, kabir azabını inkâr eden kâfirdir. Gümüşhânevî Rü’yetullah’ın dünyada meydana gelmesini inkâr eden, bu mesele “ahad” haberle geldiği için kâfir olmaz fakat cennete girdikten sonra da görmek yoktur diyen; Kitap, sünnet ve icma ile sabit olduğundan kâfirdir der.¹³⁴

Gümüşhânevî, Allah’ın ödül veya ceza sistemiyle ilgili kavramları yani cennet ve cehennemi hafife almayı da tekfir sebebi olarak görür. Mesela “Allah bana Cenneti verse, sensiz istemem, filân ile beraber Cennete girmem, senin işin veya şu işi yaptığımdan dolayı Allah bana Cenneti verecekse istemem. Cenneti değil, Allah’ı görmeyi istiyorum diyen kâfirdir.” Gümüşhânevî cenneti değil Allah’ı istiyorum diyenin kâfir olmaması gerektiğini söyler. Çünkü o daha yükseğini istemiştir. “Bu ne bitmez namazdır, daraldım diyen kâfirdir.” Çünkü bu adam namazın farziyetine itiraz etmektedir. “Namaz için “kılıyorum kılıyorum bir şeyim artmıyor” diyen veya “daha zamanı var, ben henüz bekârim” diyen kâfirdir. Namaz büyüklerin işidir benim değil, çok namaz kıldım, çok Kur’an-ı Kerîm okudum felâketler benim üzerimden kalkmadı, diyen kâfir olur.” Hülâsa şeriatı ve şeriata taalluk eden şeyleri hafife alan, istihza eden kimseler Gümüşhânevî ye göre kâfirdir.¹³⁵

İbn Kemal’den de bu konuyla ilgili birkaç örnek verelim. “Kur’an okuyan birine istihza ile “bacakların birbirine dolandığı zaman” (Kıyamet 75/29), diyen kimse kâfir olur.¹³⁶ Ayrıca “Kur’an’dan şüphe duymak”,¹³⁷ “vahyi inkâr ederek Kur’an Cebrail’in sözüdür” demek de küfürdür.”¹³⁸

Nuh b. Mustafa’dan şu örnekler bu başlık altında zikredilebilir; “Kim ki “Kur’an’da içkinin haram olduğuna dair âyet yoktur.” derse kâfir olur. Zira o kişi Kur’an’da içkinin de haram olduğuna dair olan âyeti inkâr etmiş olur.”¹³⁹

¹³³ Gümüşhânevî, *Ehl-i sünnet i’tikadı*, 135.

¹³⁴ Gümüşhânevî, *Ehl-i sünnet i’tikadı*, 137-138.

¹³⁵ Gümüşhânevî, *Ehl-i sünnet i’tikadı*, 138-144.

¹³⁶ İbn Kemal, *Risale fi Elfâzil Küfr* (Kasidecizade, 677), 169b.

¹³⁷ İbn Kemal, *Risale fi Elfâzil Küfr* (Kasidecizade, 677), 172a.

¹³⁸ İbn Kemal, *Risale fi Elfâzil Küfr* (Kasidecizade, 677), 170a.

¹³⁹ el Konevi, *Risale fi elfâzi l-küfr* (Laleli, 2234), 14b.

“Kim ki Kur’an-ı hafife alsa ya da onunla horata etse ya da onu kendi sözlerine karıştırsa kâfir olur. Kim ki içinde Kur’an yazan bir kâğıdı kazurata (pislik) atsa kâfir olur.”¹⁴⁰

Muzaffer el-Hatibî’den de şu örnekler bu başlık altında ele alınabilir; “Namazı inkâr eden kimse kâfir olur. Kim Allah’ın kelâmı ile istihza ederse ve hafife alırsa o kimsenin küfründe şüphe yoktur.”¹⁴¹

Of’lu Mehmed Emin Efendi’nin bu başlık altındaki görüşlerini ise birkaç cümleyle aktarmaya çalışalım;

“Namazın rükün ve hükümlerinden birini inkâr etmek ya da onlarla istihza etmek küfürdür. Bir kimse sadece ramazan ayında namaz kılıp da “bu namaz yeter”, “bu kadar namaz fazladır”, “namaz kılmaktan canım sıkıldı”, “Allah beş vakitten başka namaz emretseydi kılmazdım”, “namaz kılmakla kılmamak arasında fark yoktur” veya “beynamazlık güzel şeydir” dese kâfir olur. Kasıtlı olarak ve özürsüz abdestsiz namaz kılan, bilerek kıbleden başka tarafa yönelen, beğenmeyerek namazı terk eden kâfir olur.”¹⁴²

1.3.4. İlme ve Âlimlere Taallûk Eden Küfür Lâfızları

Gümüşhânevî bu bahse ashabın, âlimlerin ve de müminlerin kıymet ve faziletlerinden bahseden hadisleri örnek vererek başlamaktadır. Âlimleri, âlim oldukları için hafife almak ilmi hafife almak demektir. İlim ise Allah’ın sıfatıdır. Bu vesile ile âlimlere buğz etmek küfürdür. Çünkü hiçbir sebebe dayanmadan onlara buğz etmek şeriat ilmine buğz etmektir ve küfürdür. “Bir âlime “âlimcik” demek veya fazilet erbabından birine istihfaf kasdı ile “ulvîce adam” demek küfürdür.”¹⁴³ Şeriatı ve şeriattaki mühim meseleleri hafife alan kimse kâfirdir. Bir âlimin, fakihin ve fazilet sahibi birinin ağzına küfür etmek küfürdür, bu adamın karısı icmâen üç talâk ile boş olur.”¹⁴⁴

“Bir kimse yüksek bir yere çıkıp kendini zikredenlere benzetirse, bir cemaat de alaylı bir şekilde buna soru sorup gülerlerse, mendille birbirlerine vururlarsa, o adam da kâfir olur, cemaat de kâfir olur”. Çünkü Gümüşhânevî bunların şeriatı alaya aldıklarını söylemektedir. Yüksek yere çıkmadan da yukarda zikredildiği gibi

¹⁴⁰ el Konevî, *Risale fi elfâzi’l-küfr* (Laleli, 2234), 12a.

¹⁴¹ Muzaffer el-Hatibî, *Risâle fi elfâzi’l-küfr* (Tokat Zile il Halk Ktp. Koleksiyonu, 140/7). vr. 68a.

¹⁴² el-Ofî, Mehmed Emin b. Hasan b. Hüseyin, *Nasâyih-i Makbule ve Elfâz-ı Küfür Beyanında Hıfz-ı İman Risalesi*, 13-17.

¹⁴³ Gümüşhânevî, *Ehl-i sünnet i’tikadı*, 149-151.

¹⁴⁴ Gümüşhânevî, *Ehl-i sünnet i’tikadı*, 151.

bir hâdis vuku bulursa durum ve hüküm yine aynıdır, yâni kâfir olurlar. “Bir kimse kendisini din muallimine benzetir, eline bir sopa alarak çocukları alay ederek döverse kâfir olur”.¹⁴⁵

“Bir kimseye kalk ilim meclisine gidelim denir de, öbürü de, “onların söylediklerini kim yapabilir”, “ilim meclisinden bana ne”, “kimin o âlimlerin dediklerini kemâli ile yapmaya gücü yeter” derse kâfir olur”. Gümüşhânevî bu sözü söyleyen kişi şu âyete muhalefet ettiği için küfre düşmüştür der: “Allah hiçbir nefse gücünün yetmeyeceği şeyi yüklemes.” (el- Bakara: 2/286).¹⁴⁶

“Kişi ilim meclisinden bana ne der ve bununla meclisi hiçe saymayı kastederse kâfirdir. Şayet bu sözü, ben günahkâr bir hayvanım, bu halimle ilim meclisine nasıl gideyim manasında söylüyorsa kâfir değildir” diye açıklamaktadır Gümüşhânevî. “Bir kimse, ilim meclisinden dönen birine, şu adam kiliseden geliyor derse kâfir olur. Bir kimsenin yanında şeriat zikredildiği zaman, kerih, çirkin bir ses çıkararak “işte şeriat budur” derse kâfir olur”.¹⁴⁷

Gümüşhânevî istihfaf yani hafife almayı kıstas kabul ettiği bazı küfür lafızlarına birkaç örnek daha vererek bu başlığı da kapatmıştır.

“Bir kimse, ibadet eden bir kimseye, ağır ol Cenneti de geçeceksin veya Cennetin arkasına düşeceksin derse kâfir olur. Filân kible veya Kâbe olsa ona doğru dönmem diyen kimse kâfir olur. Bir kimse, salih bir adama, benim için seninle karşılaşmak, hınzırla karşılaşmak gibidir derse kâfir olmasından korkulur. Bir kimse ilim adamlarına, onları hafife alarak ve küçülterek “fakiçik” derse kâfir olur. Bir kimse, bir âlime din ilmini kastederek, merkebin tenâsül uzvu, senin ilminden üstündür derse kâfir olur. Şer’î hükümlerden birini alaya alan kimse kâfir olur”.¹⁴⁸

Gümüşhânevî’deki örneklerle her ne kadar benzer olsalar da farklı müelliflerden de bu başlık altında sıralanabilecek birkaç örnek verelim. Muzaffer el-Hatibî’den şu örnekler verilebilir;

“Bir kimse bir başkasına, "Gel ilim meclisine gidelim" der, o kimse de "Benim ulema meclisine ihtiyacım yok" veya "Orada benim faydalanacağım bir şey yok" ya da "ilim ve âlimlerin bana bir faydası yok" diye cevap verirse, kâfir olur. Çünkü âlimlerin meclislerini sevmeyen kimse peygamberleri de sevmez, peygamberleri sevmeyen kimse Allah’ı da sevmez, Allah’ı sevmeyen kimse ise kâfirdir.”¹⁴⁹

Nuh b. Mustafa’nın bu konudaki görüşleri de yine benzerdir ve şu şekildedir;

¹⁴⁵ Gümüşhânevî, *Ehl-i sünnet i’tikadı*, 152.

¹⁴⁶ Gümüşhânevî, *Ehl-i sünnet i’tikadı*, 153.

¹⁴⁷ Gümüşhânevî, *Ehl-i sünnet i’tikadı*, 154.

¹⁴⁸ Gümüşhânevî, *Ehl-i sünnet i’tikadı*, 155.

¹⁴⁹ Muzaffer el-Hatibî, *Risâle fi elfâzi’l-küfr* (Tokat Zile il Halk Ktp. Koleksiyonu, 140/7), 68b.

Kim ki ilim meclisine gidelim diyen birine “Âlimlerin dediklerini yapmaya kimsenin gücü mü yeter?” ya da “İlim meclisinde sanki bir iyilik mi var ki?” yani bir fayda yok manasında derse kâfir olur. Kim ki âlime “Âlimcik”, şerife “Şerifcik” diyerek onlarla alay etmeyi kastederse kâfir olur. Kim ki “Dirhemi olmayan bir dirheme değmez.” dese kâfir olur. Kim de “Kalan ömrümde ilimle uğraşamam.” derse kâfir olur. Zira müslüman mehdiden (beşikten) lahide (mezara) kadar ilimle meşgul olmakla emrolunmuştur.¹⁵⁰

Of’lu Mehmed Emin Efendi’nin bu konudaki görüşleri ise kısaca şöyledir;

“Âyet ve hadislerle sabit şer’i hükümlerden birini inkâr etme, şer’i ilimlerde temayüz etmiş ilim adamlarına hakaret etme, sövme, istihza ve istihfaf etme, ilim meclislerini küçümseme küfürdür. Bir kimse “cehalet, ilimden evladır”, “şeriatın hükümleri benim için geçerli değildir, şeriatın hükümleri bu zamanda, bu mekânda geçmez, şeriatta fayda yoktur,” dese kâfir olur. Âlimlerin şeriata muvafık fetvalarına itibar etmeyen ve onlarla istihza eden de kâfir olur.”¹⁵¹

1.3.5. Değişik Mevzulardaki Küfür Lâfızları

Gümüşhânevî, küfür lafızlarını incelediği bölümde son başlığı da değişik konulardaki küfür lafızlarını ele almak için atmıştır. Bu başlıkta fikhî konulardan uhrevî meselelere, insanlar arası ilişkilerden Allah-kul ilişkilerine veyahut toplumsal ve de bireysel meselelere değinmiştir. Ayrıca bazı mezheplerin kendi itikatlarını oluşturdukları bid’at ve küfür olan söz ve davranışları da bu başlık altına alarak kapsamı biraz daha genişletmiştir. Örneğin “*iman ziyadeleşir veya noksanlaşır diyen adam kâfir olur*”. Bu görüş aynı zamanda bir mezhebi de akla getirmektedir. Fakat burada Gümüşhânevî şu veya bu mezheptir şeklinde isim zikretmemiştir.¹⁵²

Gümüşhânevî’ye göre Hristiyan, Yahudi’den daha hayırlıdır diyen kimse kâfir olur. Zira bu sözü ile şer’an ve aklen çirkin olan bir şeyi hayır kelimesi ile vasfetmiş oluyor. Yahudilik Hristiyanlıktan şerlidir diyebilir.¹⁵³ Ayrıca bu konuyla ilgili şu görüşleri sıralanabilir;

“Sen müslüman değil misin? Diyen kimseye hayır diye cevap veren kâfirdir. Katlini icap ettirecek bir sebep olmadığı hâlde, filânın kanı helâl veya mubahtır diyen kimse kâfir olur. Böyle diyeni doğrulayan da kâfir olur. Ancak bununla sövme kastetmişse, doğru olan kâfir olmamasıdır. Haksız yere adam öldüren bir amire iyi yaptın diyen kâfir olur.”¹⁵⁴

¹⁵⁰ el Konevî, *Risale fi elfâzi’l-küfr* (Laleli, 2234), 16a.

¹⁵¹ el-Ofî, Mehmed Emin b. Hasan b. Hüseyin, *Nasâyih-i Makbule ve Elfâz-ı Küfür Beyanında Hıfz-ı İman Risalesi*, 17-20.

¹⁵² Gümüşhânevî, *Ehl-i sünnet i’tikadı*, 156.

¹⁵³ Gümüşhânevî, *Ehl-i sünnet i’tikadı*, 156.

¹⁵⁴ Gümüşhânevî, *Ehl-i sünnet i’tikadı*, 156.

Gümüşhânevî Müslüman ve kâfir ayırımına da dikkat etmekte ve Müslümanı kâfire benzeterek aşağılamayı da doğru bulmamaktadır. Örneğin “*kâfire, ta’zim ederek hürmet göstermek veya zimmîyi ta’zim ile selâmlamak veyahut bir Mecusi’ye ta’zim ile ya üstat demek küfürdür. Müslümanlara iyiliklerinden dolayı ta’zim de bulunmak küfür değildir. Kâfire ta’zim ise küfürdür*”.¹⁵⁵

Değişik mevzulardaki küfür lafızlarına devam eden Gümüşhânevî “*bir kimse, bir fakire haram maldan tasadduk eder de sevap umarsa kâfir olur*” der. Buna ilaveten “*Fakir de verilenin haram olduğunu bildiği hâlde dua eder, öbürü de âmin derse kâfir olur*”¹⁵⁶ der.

Gümüşhânevî özellikle toplumumuzda maalesef yaygın olarak görülen şu sözlere de değinmiştir; “*Bir kimse, bir Müslümanın ağzına küfür ederse kâfir olur. Karısı boş olur. Yemeğe cima kelimesi ile söven kimse kâfir olur*.”¹⁵⁷

“*Bir kimsenin başına çeşitli musibetler gelir de, malımı, çocuğumu aldın ve yine şunu aldın, daha ne yapacaksın, yapmadığın ne kaldı ki derse kâfir olur*.”¹⁵⁸ Gümüşhânevî bu söz şu ve bu sebeple küfürdür diye bir açıklama yapmamıştır.

Farklı konulardaki elfâz-ı küfür örneklerine Nuh b. Mustafa’dan şu örnekler sıralanabilir;

“Allah’ın haram kıldığını helal kabul etmek ya da yasakladıklarından birini hafife almak küfürdür.”¹⁵⁹

“Kim ki dinimizde haramlığı zorunlu olan bir şeyi helal kılarsa, abdestsiz bilerek namaz kılarsa veya haram yiyecek ve içecek ya da haram iş öncesi “Bismillah” derse kâfir olur.”¹⁶⁰

“Kim ki “Filan kişinin şahadetini kabul etmem, o kişi Cebrail ya da Mikail de olsa” derse ya da meleklerden birini hafife alırsa kâfir olur.”¹⁶¹

“Allah bana cenneti senin için ya da şu amellerden dolayı verirse istemem.” derse kâfir olur. Bir kimse günahsız bir kana (cana), ya da masum birinin malına “Bunun malı helaldir.” derse kâfir olur.”¹⁶²

¹⁵⁵ Gümüşhânevî, *Ehl-i sünnet i’tikadı*, 157.

¹⁵⁶ Gümüşhânevî, *Ehl-i sünnet i’tikadı*, 158.

¹⁵⁷ Gümüşhânevî, *Ehl-i sünnet i’tikadı*, 159.

¹⁵⁸ Gümüşhânevî, *Ehl-i sünnet i’tikadı*, 159.

¹⁵⁹ el Konevî, *Risale fi elfâzi’l-küfr* (Laleli, 2234), 4b.

¹⁶⁰ el Konevî, *Risale fi elfâzi’l-küfr* (Laleli, 2234), 11b.

¹⁶¹ el Konevî, *Risale fi elfâzi’l-küfr* (Laleli, 2234), 12a.

¹⁶² el Konevî, *Risale fi elfâzi’l-küfr* (Laleli, 2234), 12b.

“Kim ki “Şu işi yaparsam kâfir olayım.” derse ve o işi yapsa hânis yani yemininden dönen olur, kâfir olmaz. Yani küfrü, geçmişle ilişkilendirmek yemindir, küfür değildir. Öyle ki ona yemin kefareti gerekir.”¹⁶³

Ebu Ali Çelebi’den de bu başlık altında şu örnekler aktarılabilir;

“Bir kimse diğerine "ey kâfir" diye hitap eder ve muhatabı da susarsa, susan kimse bazı âlimlere göre kâfir olur. Yine Müslümana "ey kâfir" diye hitabeden kimse, bununla sövmeyi kastediyorsa kâfir olmaz, fakat muhatabının. itikaden kâfir olduğunu düşünerek söylüyorsa kâfir olur. Çünkü Müslümana "Ey kâfir" diye hitap eden kimse, İslam dininin küfür olduğuna inanmıştır”¹⁶⁴

“Alacaklı borçlu olandan dirhemlerini isteyip "bana dünyada (dirhemlerimi) ver yoksa ahirette dirhem yoktur" der borçlu olan da "bana 10 dirhem daha ver, ahirette alırsın" derse kâfir olur. Çünkü bu sözler ahiretle ilgili hususları istihza etme ve hafife almaktır. Nitekim istihza ve istihfaf yalanlama emarelerindendir. Ancak bazılarının göre hafife alma kati bir delil ile sabit değilse, küfür değildir. Çünkü burada kıyameti yalanlama sarîh değildir.”¹⁶⁵

İbn Kemal ise risalesine şu sözlerle başlamaktadır;

"Bil ki, kim itikadi meselelerde küfrü gerektiren sözler söylerse şüphesiz o kâfir olur. Şayet söylediği sözün küfrü gerektiren sözlerden olmadığına inanır ancak ihtiyari olarak bu sözü söylerse âlimlerin çoğunluğuna göre yine kâfir olur. Bu hususta cehalet özür olarak kabul edilmez ve cahillerin de küfrüne hükmedilir. (...) Sonra kim küfrü gerektiren bir söz söylerse amelleri boşa gider, (şayet tecdidi iman ederse) tıpkı yeni Müslüman olmuş kimse gibi olur ve eşler arasında ayrılık vuku bulur.”¹⁶⁶

Muzaffer el-Hatibî’nin de bu başlık altında verilebilecek misalleri şu şekildedir;

“Ben Müslüman mıyım yoksa kâfir miyim bilmiyorum" diyen kimse kâfir olur. Çünkü o kimse imanından şüphe etmektedir.”¹⁶⁷

“Yahudi veya Hristiyan bir kimse Müslüman olduğunda ona "Yahudi ve Hristiyanlık dininde hangi ayıpları gördün de Müslüman oldun? " diye soran kimse kâfir olur. Çünkü bu soruyu soran kimse Yahudi ve Hristiyanlığın hak olduğunu iddia etmiş olur. Bu da küfürdür. Bunun delili ise: "Kim İslam’dan başka din ararsa ondan kabul edilmeyecektir ve o ahirette hüsrana uğrayanlardan olacaktır." (Al-i İmran 3/85) âyetidir.”¹⁶⁸

Bu başlık altında son olarak Of’lu Mehmed Efendi’den de birkaç örnek sıralayarak literatürün muhtevası kısmını sonlandıralım.

“Müslüman olan bir kimseye “eski dininde ne gördün de onu terk ettin” demek, öfkeyle “bende din, iman, İslam yok” demek, “ey kâfir” diye yapılan çağırıya “efendim, buyur” gibi cevap vermek, hasmına “ben senin gibi bir adamı yaratırım/yaparım, günde senin gibi on adamı yaratırım” demek, evladına hitaben “ey kâfirin oğlu” diye hitap etmek kişinin küfrüne neden olur. Aynı şekilde başkasının

¹⁶³ el Konevi, *Risale fi elfâzi 'l-küfr* (Laleli, 2234), 17a.

¹⁶⁴ Ebu Ali Çelebi, *Risale fi beyâni elfâzi 'l-küfr* (Ayasofya, 2263), 11a.

¹⁶⁵ Ebu Ali Çelebi, *Risale fi beyâni elfâzi 'l-küfr* (Ayasofya, 2263), 26b-27a.

¹⁶⁶ İbn Kemal, *Risale fi Elfâzil Küfr* (Kasidecizade, 677), 169a.

¹⁶⁷ Muzaffer el-Hatib, *Risâle fi elfâzi 'l-küfr* (Tokat Zile il Halk Ktp. Koleksiyonu, 140/7), 67a.

¹⁶⁸ Muzaffer el-Hatib, *Risâle fi elfâzi 'l-küfr* (Tokat Zile il Halk Ktp. Koleksiyonu, 140/7), 69a.

küfründen razı olan, küfrü emreden ya da küfrü öğreten de kâfir olur. Kâfirlerin alametifarika olarak giydikleri kıyafetleri giymek, diğer din mensuplarının dini günlerini onlarca kutlandığı şekliyle kutlamak, kutlamalarına eşlik etmek, onlara bu günlere mahsus hediyeler vermek -onlara benzetilmiş olunacağından- küfür nedenidir.”

“Mal, mülk olsun da helal-haram fark etmez” veya “haram bana helalden daha tatlıdır” diyen şeriatın vazettiğine muhalefet ettiği için kâfir olur.”

“Bir kimse tevilini bilmeden “inşallah ben müminim” veya iman edilecek şeyleri kastederek “iman artar-eksilir” derse kâfir olur.”¹⁶⁹

Yukarıda sayılan örnekler konunun özeti mahiyetindedir denilebilir. Çünkü elfâz-ı küfür listeleri bu örneklerden pek hayli fazladır.

Literatürün muhtevasına bakıldığında bazı farklı başlıklandırmaları da görmek mümkündür. Örneğin Ebu Ali Çelebi, Ahizade Yusuf Efendi ve Ganim el-Bağdadi’nin eserlerindeki başlıklandırmalar Gümüşhânevî’nin yaptığı sınıflandırmadan daha ayrıntılıdır.¹⁷⁰ Onlar başlıklandırmalarda “meleklerle ilgili bölüm”, “âhiretle ilgili bölüm” ve “zikirle ilgili bölüm” gibi farklı başlıklar da atarak ilgili meseleyi daha da detaylandırmışlardır.

Ayrıca konuyla ilgi eserler incelendiğinde elfâz-ı küfrün hükümlerine ve kaidelerine yönelik başlıklar da atılıp kısa açıklamalarla meselenin alt yapısı oluşturulmaya çalışılmıştır. Örneğin Gümüşhânevî “*Elfâz-ı Küfrün Hükümleri, Kaideleri ve İhtilafları*” diye bir başlık altında şu üç meseleyi incelemiştir;

- 1- Küfre götürdüğü hususunda ittifak edilen lâfızları söyleyenlerin, amellerinin heder olduğu icma ile sabittir. Meselâ mürted bunlardandır. Yeniden iman ettiği takdirde, hac etmiş ise, haccı iade etmesi gerekir. İrtidat hâlinde iken karısı ile muamelesi zina, çocuğu olursa veled-i zina olur. Âdet yerini bulsun diye getirilen şehâdet, İslam’ın ruhuna dönmedikçe makbul değildir. Küfrünü ortadan kaldırmaz.
- 2 - Küfür olduğunda ihtilâf lâfızları söyleyenlere, tecdid-i nikâh yapması, tevbe etmesi ve bu lâfızdan dönmesi emredilir.
- 3 - Hatâ ile söylenen elfâz-ı küfür, küfre götürmez. Söyleyen mü’mindir. Tecdid-i nikâh ile emrolunmaz. Ancak tevbe ve istiğfar ile emredilir.¹⁷¹

Bun benzer bir başlıklandırma İbn Kemal’de de görülmektedir. Örneğin O, “*Risale fi elfâzi'l-küfr*” eserinde küfrü gerektiren sözleri üç gruba ayırarak inceler:

1. İcma ile küfrü gerektiren sözler.
2. Âlimler arasında küfür olup olmadığı ihtilaf bulunan sözler.
3. Küfür olmasından korkulan sözler.¹⁷²

¹⁶⁹ el-Ofî, Mehmed Emin b. Hasan b. Hüseyin, *Nasâyih-i Makbule ve Elfâz-ı Küfür Beyanında Hıfz-ı İman Risalesi*, 20-27.

¹⁷⁰ Detaylı bilgi için bk. Kuzey, “Osmanlı’da Elfâz-ı Küfür Literatürü ve Önemli Eserler”, 210-222.

¹⁷¹ Gümüşhânevî, *Ehl-i sünnet i’tikadı*, 106-107.

¹⁷² İbn Kemal, *Risale fi Elfâzil Küfr* (Kasidecizade, 677), 169a-173a.

Müelliflerin sıralamış oldukları listeler dikkatlice incelendiğinde ekseriyetle bazı hassasiyetler göze çarpmaktadır. Özellikle söylenen sözde dini bir hükmü, meseleyi veya ögeyi istihfaf, istihza, istihlal, hakaret, sövme veya tekzib gibi niyetin olup olmadığına bakılmıştır. Bu tür söylemlerde söyleyenin niyeti ona verilecek hükmü belirleyen ana unsurlardan biri olmaktadır.

2. ELFÂZ-I KÜFRÜN GÜNÜMÜZ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Elfâz-ı küfür ile ilgili literatürü ve muhtevasını birinci bölüm şeklinde ele alıp yukarıda incelemeye çalıştık. Bu başlıkta ise literatürü tekfir ve tebliğ bağlamında ele alıp incelemeye çalışacağız. Önce ilgili kavramların tanımlarına, tarihçelerine ve sebeplerine değinelim.

2.1. Tekfir ve Tebliğ Bağlamında Elfâz-ı Küfür

Tezimizin ikinci bölümünü oluşturan bu başlıkta evvela ilgili kavramların tanımları yapıp âyet ve hadislerde geçtiği yerlere değinilecektir. Tekfir işlemine ait kurallar, tekfirin tarihçesi ve tekfire yönelten sebepler yine bu bölümde ele alacağımız konulardandır. Ayrıca kelâm ilminde tekfirle ilişkili kavramlarda bu başlık altında ele alınacaktır. Tezimizde en fazla önemsedığımız bir konu olan tebliğ meselesi de yine bu başlık altında incelenecektir.

2.1.1. Tekfirin Tanımı

Küfr kökünden türeyen tekfir “*küfre nispet etmek, mümin diye bilinen bir kişi hakkında kâfir hükmü vermek*” demektir.¹⁷³ Başka bir deyişle işlemiş olduğu bir amel veya söylemiş olduğu bir söz sebebiyle bir kimsenin kâfir olduğuna hükmetmektir.¹⁷⁴

Kur’an-ı Kerim’de tekfir kelimesi geçmemekle birlikte aynı kökten olan farklı kelimeler kullanılmaktadır. Buna Bakara sûresindeki “...Sizden kim dininden döner de kâfir olarak ölürse, öylelerin bütün yapıp ettikleri dünyada da, ahirette de boşa gitmiştir. Bunlar cehennemliklerdir, orada sürekli kalacaklardır” âyeti örnek olarak zikredilebilir.¹⁷⁵

Hadislere bakıldığında da yine tekfir kelimesi kullanılmamaktadır. Bunun yanında aynı kökten farklı bir kelime şu hadis-i şerifte görülmektedir; “*Kim Mü’min*

¹⁷³ Yavuz, “Tekfir”.

¹⁷⁴ Faruk Furkan, *İslam Hukuku Açısından Tekfir Meselesi Şartları, Engelleri ve Ahkâmı* (Konya: Neda Yayınları, 2020), 68.

¹⁷⁵ Kur’an Yolu (Erişim 30 Ekim 2023), el-Bakara 2/217. Diğer âyetler için bk. et-Tevbe 9/74, Âl-i İmrân 3/106; et-Tevbe 9/66, Âl-i İmrân 3/90.

kardeşine 'Ey Kâfir' derse, küfür ikisinden birine döner."¹⁷⁶ Ayrıca hadislerde Hz. Peygamber, kelime-i tevhidi söyleyenlerin kanlarının ve mallarının koruma altına alındığını, kibleye yönelip namaz kılanların ve Müslümanların kestiği hayvanın etini yiyenlerin Allah'ın ve resulünün güvencesini kazandığını, dolayısıyla tekfir edilemeyeceğini belirtmiştir.¹⁷⁷

Tekfir meselesinin şartları, hükümleri, doğurduğu sonuçları, mezheplerin bu konuya bakışı, toplumu etkilemedeki rolü ve bazı dışlayıcı tutumlara sahip kişiler tarafından nasıl istismar edildiği gibi birçok bakılacak penceresi olduğu aşîkârdır. Bu düşünceyi bize kazandıran bu konu hakkında yaptığımız kaynak taramalarıdır. Öyle ki mesele sadece kelâm ilminin değil özellikle İslam hukukunda da yoğun bir şekilde işlenmiş ve birçok çalışmaya konu olmuştur. Tekfir konusu insanların küfürle itham edildiği dönemlerden itibaren İslami ilimlerin hemen hepsinde gündeme getirilmiş ve üzerinde ayrıntılı bir şekilde durulmuştur. Konumuza ışık tutması açısından biz de bu kavramla ilgili birçok araştırma, tez ve makaleyi taradık ve edindiğimiz bilgilerden daha çok çalışmamızda kullanabileceklerimizi aktarmaya çalıştık. Meselenin kapsamına bakıldığında oldukça geniş bir yelpaze karşımıza çıkmaktadır. Biz burada fazla detaya girmeden tarihçesi, şartları ve hükümleri gibi çalışmamızın da amaç ve hedefine yönelik olanları aktarmaya çalışacağız.

2.1.2. Tekfirin Tarihçesi

Hz. Peygamber (s.a.v.) dönemine bakıldığında O'nun kimseyi tekfir ettiğine rastlamak mümkün değildir. O kendisine veya getirmiş olduğu ilkelere karşı yanlış yapan insanların hareketlerini ve söylemlerini hata olarak değerlendirmiş ve onları tekfir etmekten ziyade İslam potasında eritmeyi tercih etmiştir. Bunu Mekke'nin fethi için yapılan hazırlıkları Mekke'deki akrabalarına haber vermeye çalışan Hâtıbb. Ebû Beltea hakkında sergilemiş olduğu tutumdan anlamak mümkündür. Hz. Ömer'in onun boynunu vurmak için izin istemesi ve buna Beltea'nın Mekke'deki akrabalarını kurtarmak için böyle bir şey yaptığını söylemesi üzerine izin vermemesi

¹⁷⁶ Müslim, el-Haccac bin Müslim bin Vehb bin Şihâb el-Kuşeyri', *Sahih-i Müslim*, ed. Muhammed Fuad Abdel Baki (Kahire: İsa el-Babi el-Halabi, 1955), İmân, 60.

¹⁷⁷ Yavuz, "Tekfir".

ve bunu bir hata olarak değerlendirmesi oldukça güzel bir örnek teşkil etmektedir.¹⁷⁸ Başka bir örnek Hz. Peygamber (s.a.v.)’in münafıklara karşı olan tutumudur. Onların kimler olduğunu bilmesine rağmen asla diğer insanlara ifşa etmemesi ve münafıkların başı olduğu bilinen Abdullah b. Übey’in cenazesini kılmasıdır.¹⁷⁹ Hz. Peygamber (s.a.v.)’in bu şekildeki davranışları küfrünü açıkça ilan etmeyenleri İslamlaştırmaya çalışmaktan başka bir şey değildir.

Hz. Ebû Bekir dönemine gelindiğinde ise Onun zekâtı vermek istemeyenlere karşı sergilediği tutum açık olarak İslam’ın temel şartlarından birini müdafaa içindir.¹⁸⁰

Tarihi serüven içerisinde Hz. Ali’nin kendisine isyan edenler için kâfir diyenlere karşı onların kâfir olmadığını sadece isyan eden kardeşleri olduğunu söylemesi de bizim için gayet güzel bir örnek teşkil etmekte ve bu konudaki Raşid Halifelerin tutumunu anlamamızı sağlamaktadır.¹⁸¹

Tekfir meselesinin ümmetin gündemine oturması ashap devrinin sonlarına doğru olduğu ve bunu ilk olarak dile getirenlerin Hâricîler olduğu bilinmektedir. Hâricîlerin Hz. Ali ve Hz. Muaviye arasında gerçekleşen Sıffin savaşındaki hakem meselesinden dolayı her iki tarafı da Allah’ın âyetlerine muhalefet etmekle suçlayıp onları tekfir etmesiyle tekfir faaliyetleri başlamış ve ardı arkası kesilmeyen problemlerin ve fikir savaşlarının oluşmasında zemin hazırlamıştır.¹⁸² Sadece bununla yetinmeyen Hariciler artık büyük günah işleyenlerin de kâfir olacağına dair problemlili görüşlerini ileri sürmeye başlamışlardır.¹⁸³ Buna karşılık olarak Mürcie denen bir zümre de tarih sahnesinde yerini almaya başlamış ve büyük günah işleyenlerin dinden çıkmadığını mümin olduğunu ve akıbetinin Allah’a kaldığını savunmuştur.¹⁸⁴ Mürcie ve Hâricîler’in mürtekib-i kebîre konusundaki görüşleri konusunda onların ikisinin de karşısında duran Mu’tezile mezhebinin de ortaya çıkmasıyla meselenin kapsamı daha da genişlemiş ve ayrılıklar artık netleşmeye,

¹⁷⁸ Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 98.

¹⁷⁹ Talat Koçyiğit, “Abdullah b. Übey b. Selûl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 03 Aralık 2023).

¹⁸⁰ Yavuz, “Tekfir”.

¹⁸¹ Yavuz, “Tekfir”.

¹⁸² Ahmet Saim Kılavuz, *İman Küfür Sınırı* (İstanbul: Marifet Yayınları, 2016); Fığlalı, “Hâricîler”.

¹⁸³ Fığlalı, “Hâricîler”.

¹⁸⁴ Sönmez Kutlu, “Mürcie”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 03 Aralık 2023).

kırmızı çizgiler biraz daha belli olmaya başlamıştır.¹⁸⁵ Bu konuda son olarak Ehl-i sünnet de kendi görüşünü ortaya koymuş ve mürtekib-i kebire konusunun kişiyi, helali haram, haramı da helal saymadığı sürece küfre götürmeyeceğini ve günahkâr olacağını belirtmiştir.¹⁸⁶

Bunların yanı sıra Hz. Ali'nin Hz. Peygamber'in vasiyeti gereği hilâfete gelmesini savunan ve Şîa diye anılan grup içindeki aşırı zümreler de ashabın çoğunu tekfir etmiştir.¹⁸⁷

Başlangıcı Hariciler olarak bilinen tekfir meselesi, daha sonraları mezhepçilik kimliği kazanmış ve daha da yaygınlık kazanmıştır. Artık mezhep mensupları birçok meselede muhaliflerini tekfir etmeye yönelmişlerdir.¹⁸⁸

Ehl-i kiblenin tekfir edilemeyeceğini ileri süren mezheplerin bile uygulamada buna pek riayet ettiği söylenemez ki bunu zaten elfâz-ı küfür listeleri göstermektedir. Nitekim Ebü'l-Hasan el-Eş'arî ile Bâkılânî, Nazzâm'ı tekfir için kitaplar bile yazmışlardır.¹⁸⁹

2.1.3. Tekfire yönelten sebepler

Tekfir meselesinin tarihi serüveniyle alakalı birçok farkı çalışmalar yapılmıştır. Konunun yelpazesi oldukça geniş olduğu için mesele ekseninde ele alınan tez, makale ve eserlerde de tekfirin tarihçesine, uzun veya kısa bir şekilde muhakkak değinilmiştir. Bu, konuyu daha açık ve dikkatli incelemek için gereklidir. Biz burada kısaca değindiğimiz tarihçesinin yanı sıra tekfirin sebeplerine de birkaç paragraf dahi olsa yer vermeyi uygun gördük.

İnsanlardaki tekfir anlayışına sebep olabilecek şeyler topluma, coğrafyaya, yönetime veya içindeki çağa göre değişiklik gösterebilir. Bunları ayırt etmek pek güç bir meseledir. Fakat bazı sebepler tüm tekfirda aşırıya giden insanlar için ortak sayılabilir. Diğer özel sebepler ise bu ortak sebepleri tetikleme görevi görmektedir.

¹⁸⁵ İlyas Çelebi, “Mu'tezile”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 03 Aralık 2023).

¹⁸⁶ Yusuf Şevki Yavuz, “Ehl-i Sünnet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 03 Aralık 2023); Adil Bebek, “Kebîre”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022).

¹⁸⁷ Yavuz, “Tekfir”; Mustafa Öz, “Şîa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 03 Aralık 2023).

¹⁸⁸ Yavuz, “Tekfir”.

¹⁸⁹ Yavuz, “Tekfir”.

İnsanları tekfire yönlendiren sebeplerin başında cehalet gelmektedir. Cehl, “bilmemek, bilgi ve görgüden yoksun olmak; kaba davranmak” anlamında bir masdar ve isimdir. Kişinin inanç, söz ve davranışları alanında bilgisiz olması, yaratana ve yaratılmışlara karşı edep dışı kaba ve hoyratça davranması demektir.¹⁹⁰

Birçok çağdaş araştırmacı, özellikle Cahiliye dönemindeki kullanımına dayanarak cehlin esas olarak “azgınlık, serkeşlik, arzuların etkisinde kalma, hayvanî içgüdülere boyun eğme”, kısaca “barbarlık” anlamına geldiğini ortaya koymuşlardır.¹⁹¹ Râgıp el-İsfahânî’ye göre ise cehalet üçe ayrılır. Birincisi ve asıl anlamı bir kişinin herhangi bir şey hakkında bilgiden yoksun olmasıdır. İkincisi bir şeye, olduğundan başka bir şekilde inanmaktır. Üçüncüsü ise bir şeye hak ettiğinden başka bir şekilde davranmaktır.¹⁹²

Cehl, bilgisizlik olarak anlaşılırsa insanların tekfire düşmesinde dini konulardaki bilgisizlikleri olarak yorumlanabilir. Bu daha sonra anlatacağımız tekfirin kuralları kısmında bahsi geçen kaidelerin insanlarca bilinmemesinden dolayı kendilerinin rahatça bu hataya düşmelerinden de anlaşılabilir. Bu kural ve kaidelerin bilinmemesi durumunda da cehl sebebiyle tekfire yönelmelerin olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır. Cehalet kavramı, sadece insanlardaki bilgisizliği ifade etmez. Bu kavramın karşıtı olarak kullanılan sözcüklere baktığımızda bu daha da anlaşılır olacaktır. Kur’an’da bu sözcükler ilim ve hikmet olmak üzere cehaletin zıddı olarak geçmektedir.¹⁹³ Cehaletin diğer anlamları olan, kaba davranmak, barbarlık, azgınlık vb. manalarına da bakıldığı zaman tekfirden aşırıya giden insanlarda bu türden bir cehaletin mevcut olduğu da ileri sürülebilir. Özetle kişiler sadece bir konudaki bilgisizliklerinden dolayı insanları tekfire yelteniyorlar demek doğru olmaz. Ayrıca kişilerdeki kaba tutum, düşüncesizce hareket etme ve hoyratça davranmak ta tekfire yönlendirme sebepleri arasındadır demek daha doğru ve problemi anlama açısından daha uygun olacaktır. Cehaletin tekfire yönlendirmesi açısından, son olarak “Şer’i ilimlerde cehalet, Nasların delaleti konusunda cehalet ve Rabbi hükümler konusunda

¹⁹⁰ Bekir Topaloğlu, İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü* (İSAM Yayınları, 2020), 65-66; Mustafa Çağrı, “Cehâlet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 13 Aralık 2023).

¹⁹¹ Çağrı, “Cehâlet”.

¹⁹² Râgıp el-İsfahânî, *Müfredât - Kuran Kavramları Sözlüğü*, çev. Abdulbaki Güneş, Mehmet Yolcu (Çıra Yayınları, 2010), 249-250.

¹⁹³ Çağrı, “Cehâlet”.

cehalet” diye detaylar tez ve eserlerde ele alınmışsa da biz fazla detaya girmemek için bunları burada zikretmedik.¹⁹⁴

Tekfire yönlendirmesi bakımından ikinci bir sebep olarak da nefse uymak sayılabilir.¹⁹⁵ Nefis sözlüklerde insanda bulunan ve iyiliği öngören akla karşı kötülüğü emreden şehvi duyguların merkezi olarak tanımlanmaktadır.¹⁹⁶

Nefsin arzularına uyan insanlar ise diğer inananları kasıtlı olarak yanıltmak dahi isteyebilirler. Bu hususta en güzel uyarı ise “*Kalplerinde bir eğrilik olanlar, fitne çıkarmak ve onun olmadık yorumlarını yapmak için müteşabih âyetlerinin ardına düşerler*”¹⁹⁷ âyetidir. Kişinin kalbinde hastalık varsa nefsinin arzu ve heveslerine kapılması kaçınılmaz olabilir. Bunun tekfir etme meselesiyle olan ilişkisi ise birtakım kimselerin Kur’an âyetlerini kullanarak, kendi görüş ve fikirlerinde haklı çıkma arzusudur. Zira Haricilerin yaptığı da budur. Kendi görüş ve fikirlerini âyetlerle delillendirmek cihetine gitmişlerdir.¹⁹⁸

Kişinin tekfire meyletmesine sebep olabilecek başka bir hastalıkta şüphesiz asabiyet ve kendisiyle eş anlamlı olarak kullanılan taassuptur. Türkçede bağnazlık olarak karşımıza çıkan bu kavramlar “*Kendi soyuna yardım etmek, körü körüne bağlanmak*” anlamlarına gelmektedir.¹⁹⁹ Kavram batıda fanatizm kavramıyla ifade edilmesinin yanında din, düşünce, siyaset, milliyet gibi birçok alanda koyu bir muhafazakârlığı, değişik anlayışları aşağılayıp yok etme eğilimini, farklılıklara karşı katı bir hoşgörüsüzlüğü ifade eden bir terim haline gelmiştir.²⁰⁰ Bu kavramı, tekfir konusunda ele almış olmamız, tekfir hastalığına kapılan insanlarda görülen bağnazlık, tahammülsüzlük ve müsamaha noksanlığından dolayıdır. Ötekileştirici, dışlayıcı ve nefret söylemlerine sahip kişi ve gruplarda bu kavramın vücut bulduğunu söylemek abartılı bir ifade sayılmamalıdır. Kişilerin, mensubu oldukları grup, mezhep ve ideolojileri savunma konusunda bu yollara başvurdıkları gözle görünen bir gerçektir. Yakın tarihimize baktığımızda bunların medyada, haberlerde ve sosyal

¹⁹⁴ Maarroof Al-Huseini, *Din ve Siyaset Bağlamında Tekfir* (Ankara, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 58-62.

¹⁹⁵ Al-Huseini, *Din ve Siyaset Bağlamında Tekfir*, 64-78.

¹⁹⁶ Bekir Topaloğlu, İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 270.

¹⁹⁷ Âl-i İmrân 3/7.

¹⁹⁸ Fığlalı, “Hâriciler”.

¹⁹⁹ Mustafa Çağrıcı, “Taassup”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 13 Aralık 2023).

²⁰⁰ Çağrıcı, “Taassup”.

platformlarda çokça karşımıza çıktığını görmemiz mümkündür. Bilinçsizce cihat çağrısında bulunan ve cihadı bizzat Müslümanları kırmak, tahkir etmek ve öldürmek sûretiyle yapanlar, tam da tekfirden bu hastalıklara tutulanlardır. Kendi fikir ve görüşlerini yaymaya, egemen güç olmaya ve kendi ideolojilerini hâkim kılmaya çalıştılar. Bunu da diğer müslümanları tahkir ederek, öldürerek ve dışlayarak yapmaya kalktılar. Onları, söyledikleri ve yaptıkları bazı fiillerden dolayı kuralsız bir tekfire giriştiler. Tekfirden yapılan bu aşırılık, birtakım fırsatçı güçler tarafından kullanılmalarına da sebep olmuş oldu.

Tekfire neden olan hususlardan biri de dinde aşırıya gitmektir. Kur'an'da Ehl-i Kitabın aşırıya gitmesiyle ilgili “*Ey Ehl-i Kitap! Dininizde aşırı gitmeyin ve Allah hakkında, hakikatten başkasını söylemeyin*”²⁰¹ buyrulmaktadır. Burada kastedilen, ifrat ve tefrite düşmemektir. İnananların ibadetlerde aşırıya gitmelerini istemeyen bir dinin, onların tekfirden aşırıya gitmelerine nasıl bir tepki verebileceği de düşünülmelidir.

Tekfire düşülmesine neden olabilecek birkaç hususu da kısaca belirterek bu konuyu burada noktalayalım. Bunlardan biri hatalı te’vildir. İnsanların bazen inandıkları mezhep veya grubun görüşünü desteklemek için nasları, kendi düşünceleri çerçevesinde yorumladıkları görülmektedir. Buna imamet konusunda Şîa’nın kullandığı hadislerden kırtas hadisesi örnek olarak verilebilir.²⁰² Ayrıca sakaleyn hadisi, menzile hadisi ve Gadir Hum olayı da örnek olarak verilebilir.²⁰³ Özetle taraflar bazı nasları tarihte olduğu gibi kendi görüş ve fikirleri çerçevesinde te’vil etmeye çalışmışlardır. Bu da hatalı te’vilin ortaya çıkmasına sebep olmuştur ki hatalı te’vil de insanlardaki tekfire olan yaklaşımlarında tetikleyici rol üstlenmiştir.

Son olarak bilgi temelli anlayıştan uzaklaşılmasının da insanları tekfire yönlendiren bir sebep olabileceğinden bahsedilebilir.²⁰⁴ Gerçek şu ki tekfirden aşırıya giden kişilerin temelde dini bilgilerinin sağlam olduğunu söylemek pek mümkün görünmemektedir. Kendileri ilim ehli olmamalarına rağmen bu ilimlerle meşgul olan insanları da küçük görmekte ve her zaman olduğu gibi kendi ideolojik yaklaşımlarını

²⁰¹ en-Nisâ 4/171.

²⁰² Abdullah Ünal, *İmamet Teorisinin Hadis Referansları* (İstanbul: Mevsimler Kitap, 2017), 62-63.

²⁰³ Detaylı bilgi için bk. Ünal, *İmamet Teorisinin Hadis Referansları*.

²⁰⁴ Al-Huseini, *Din ve Siyaset Bağlamında Tekfir*, 75.

da sürdürmeye devam etmektedirler. Çağdaş radikal bir söylemle tekfirden hala haklılıklarını ispata çalışmaktadırlar.

2.1.4. Tekfirin Kuralları

Çalışmamızda elfâz-ı küfür listelerinde görünen tekfir meselesini ele alacağımız ve bunun tekfirden bir aşırılığın sonucu olduğunu düşündüğümüz için tekfir etme konusunda atmış olduğumuz bu başlığı oldukça önemsiyoruz. Zira tekfirin kaçınılmaz olduğu durumlar var ise de bunun belli birtakım kurallara bağlanması da kaçınılmazdır. Yukarıda bahsi geçen ve tanıtımı yapılan eserlerin birçoğunda tekfir etmenin birtakım gerekçelere bağlandığından ve tekfir etmenin en son çare olduğundan bahsetmiştik. Burada ise özellikle İslam hukuku açısından “*kavâidu’ t tekfir*” başlığı altında ele alınan ve sistematik bir şekilde anlatılan tekfir etme kurallarına kısaca değineceğiz. Bu kuralların tekfirden aşırıya gidilmemesi için belirlenmiş olması muhtemel olmakla birlikte âyet ve hadislerle de temellendirilmiş olması oldukça önemlidir.

Âlimlerin bu kuralları belirlemesindeki hassasiyetleri de boş bir uğraş değildir. Çünkü hem tekfir eden hem de tekfir edilen açısından bakıldığında konunun ehemmiyeti açıktır. Tekfir etmedeki bu kuralları çokça bilinen “*Ehl-i kible tekfir edilemez*” kuralıyla başlayarak sıralayabiliriz. Bu, Ebû Hanîfe’den itibaren Ehl-i Sünnetin temel prensipleri arasında yer almıştır.²⁰⁵ Ayrıca tekfir ancak hakkında icma bulunan konularda olmalı, zannî delillerle sabit olan konularda olmamalıdır.²⁰⁶ Burada hakkında ihtilaf olunan konularda tekfir cihetine gitmemek esastır. Kişi kendi mezhebinin görüşünü savunup bu konuda bir tavır takınabilir fakat tekfire varacak kadar ileriye gitmesi asla kabul edilemez.

Tekfirin farklı şartları olmakla birlikte genel şartları içerisinde birkaç şartı burada zikrederim. Evvela tekfire konu olan kişinin akıllı ve ergen olması diğer birçok ibadet ve ukûbat konularında da olduğu gibi bir şarttır. Küfre konu olan fiil veya söz, kişi tarafından kasıtlı ve hür iradeyle işlenmiş olmalıdır. Söylenen söz ya da işlenen fiilin küfür olduğuna dair delilin delaleti kati olmalıdır. Küfür sözü ya da

²⁰⁵ Yavuz, “Tekfir”.

²⁰⁶ Faruk Furkan, *İslam Hukuku Açısından Tekfir Meselesi Şartları, Engelleri ve Ahkâmı*, 62; Halil Aydınalp, “Kural Dışı Dini Bir Yönelim Olarak Çağdaş Tekfir İdeolojisini Anlamak”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46/46 (06 Ocak 2015), 10.

fiili tahmin, şüphe, zan ve ihtimal üzere değil, kabul edilebilir sarıh ve sahih bir yolla ortaya çıkmalıdır. Failin küfür fiilini veya sözünü kabul etmesi de aranan şartlar arasındadır.²⁰⁷

Tekfir için sayılan şartlar bunlardan ibaret değildir. Örneğin bazı kaynaklarda şu şartlar da ileri sürülmektedir; “*Umumi tekfir her zaman muayyen tekfiri gerektirmez*”. Burada umumi tekfir bir sözün veya fiilin küfür olduğuna hükmetmektir. Muayyen tekfir ise küfür sözünü veya fiilini bizzat fâiline indirgemek ve o kişiyi tekfir etmektir.²⁰⁸ “*Küfre rıza küfürdür*”. Bu kaide ise Ehl-i sünnetin benimsemiş olduğu bir karinedir ki bir kimse şer’î bir gerekçesi yoksa ve küfür olduğu açık bir şekilde belli olan bir küfre rıza gösteriyorsa o da kâfirdir.²⁰⁹ “*İman ve küfür meselelerinde dış görünüşe itibar edilir*”. Kalplerde olanın hükmü ancak Allah’a aittir. Bizler ise kişinin dış görünüşüne bakarak ancak hüküm verebiliriz.²¹⁰ “*Küfür sözü söylemek ve küfür fiili yapmak küfürdür*”. Küfür olduğu bilinen ve hakkında icma bulunan konularda o kişinin tekfir edilmesi kaçınılmazdır.²¹¹ “*Haramı helal, helali haram yapan kâfir olur*”. İslam’da helal ve haram kılma yetkisi sadece Allah’a aittir.²¹² Ehl-i sünneti zaten mürtekb-i kebir konusunda diğer fırkalardan ayıran en önemli özelliği bu maddedir. “*Sarih İslam’ı ancak sarıh küfür bozar*”. İslam’da hükümler şüphe üzere olamayacağı gibi tekfir de şüphayle, zanla değildir. Tekfirin delaleti de kesin ve açık olmalıdır.²¹³ “*Müslümanı tekfir eden kâfir olur*”. Bu konu hakkında Hz. Peygamber’den gerekli nakilleri daha öncesinde yapmıştık. Açıkça küfrünü belirtmeyen ve ben Müslümanım diyen bir kişiyi tekfir etmek asla doğru değildir.²¹⁴

Tekfirin yukarıda bahse konu olan şartlarının yanı sıra bir de engellerinden bahsedilmektedir ki bunlar; hata, cehalet, te’vil ve ikrahtır.²¹⁵ Bir kişi hakkında kâfir hükmü verilecekse bu kuralların her biri gözden geçirilmeli ayrıca engelleri de

²⁰⁷ Aydınalp, “Kural Dışı Dini Bir Yönelim Olarak Çağdaş Tekfir İdeolojisini Anlamak”, 10.

²⁰⁸ Faruk Furkan, *İslam Hukuku Açısından Tekfir Meselesi Şartları, Engelleri ve Ahkâmı*, 217.

²⁰⁹ Faruk Furkan, *İslam Hukuku Açısından Tekfir Meselesi Şartları, Engelleri ve Ahkâmı*, 263.

²¹⁰ Faruk Furkan, *İslam Hukuku Açısından Tekfir Meselesi Şartları, Engelleri ve Ahkâmı*, 283.

²¹¹ Faruk Furkan, *İslam Hukuku Açısından Tekfir Meselesi Şartları, Engelleri ve Ahkâmı*, 303.

²¹² Faruk Furkan, *İslam Hukuku Açısından Tekfir Meselesi Şartları, Engelleri ve Ahkâmı*, 311.

²¹³ Faruk Furkan, *İslam Hukuku Açısından Tekfir Meselesi Şartları, Engelleri ve Ahkâmı*, 325.

²¹⁴ Faruk Furkan, *İslam Hukuku Açısından Tekfir Meselesi Şartları, Engelleri ve Ahkâmı*, 337.

²¹⁵ Faruk Furkan, *İslam Hukuku Açısından Tekfir Meselesi Şartları, Engelleri ve Ahkâmı*, 214.

ortadan kalkmış olmalıdır. Görüldüğü üzere küfre konu olan fiiller ve sözler açıkça belirtilip umumi tekfirden bahsetmek kolaydır fakat muayyen tekfire gelince işler hayli zorlaşmakta ve düşünmeden, söyleyenin durumunu incelemeyen hüküm vermenin hiç de basit bir sorumluluk olmadığı anlaşılmaktadır. Bizler bunu başka bir elekten geçirerek de aşabiliriz. Başka bir potada eritmeyi deneyebiliriz. Bunun için örnekliğine her zaman ihtiyaç duyduğumuz Hz. Peygamberin tavrını yine örnek almaya çalışacağız.

2.1.5. Kelâmda Tekfirle İlişkili Kavramlar

Küfre götürebilecek bazı söz ve davranışları ifade eden birtakım kavramlar mevcuttur. Bu kavramlar, bazı davranışları veya sözleri içermekte ve kelâm ilminde tekfire sebep olarak görülmektedir. Burada ele alacağımız kavramların kendileri değil içerikleri veya neticeleri kişinin imanını tehlikeye sürüklemektedir. Bu kavramların bir kısmını burada ele alarak açıklamaya çalışalım.

İlk olarak ele alacağımız kavram “*tevellâ*” kavramıdır. Birçok yerde “yüz çevirmek, terk etmek”²¹⁶ anlamında kullanılan bu kavram İsfahânî’ye göre bazen bedenle bazen de kulak vermemek ve bağlılığı reddetmek şeklinde kullanılır.²¹⁷ Şia itikadında kendilerinden olanı dost edinme şeklinde de kullanılan “*tevellî*”²¹⁸ kavramı, konumuzla ilgili olarak mükellefin muhatap bulunduğu emir ve yasaklardan yüz çevirmesi anlamına da gelmektedir. Bu kavramla yakın anlama sahip olan “*i’raz*” da yine yüz çevirmek, sırt dönmek gibi anlamlara gelmektedir. Allah ve Hz. Peygamber’in emir ve yasaklarına karşı gelmek, yüz çevirmek ve sırt dönmek manalarını barındıran bu kavramlar, küfür kavramıyla bir nevî eş anlamlılık göstermektedir.²¹⁹

“Büyüklik taslamak ve kibirlenmek” anlamlarında kullanılan “*istikbâr*” da ele alacağımız kavramlar arasındadır. Bu kavramla ilişkili olan “*müstekbir*” ise “kendisini büyük gören ve gerçekleri kabul etmeyip hakka karşı direnen kimse”

²¹⁶ İlgili Âyetlere Bk. en-Necm 53/29, Abese 80/1, el-Enfâl 8/20.

²¹⁷ Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât - Kuran Kavramları Sözlüğü*, 1184.

²¹⁸ Mustafa Öz, “Teberrî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 11 Ocak 2024).

²¹⁹ Mehmet Taşdelen, *Kelâm’da Elfâz-ı Küfür ve Tekfir* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2023), 55-56.

anlamındadır.²²⁰ Sonuç itibariyle hakka karşı büyüklenmeyi, emir ve yasaklara karşı gelmeyi içeren bu kavram, küfürle ilişkilendirilebilecek bir vasfa sahiptir.

Sözlükte “*azmak, sapmak ve taşmak*” gibi anlamlara gelen “*tuğyan*” kavramı, “*gerçekten haberdar olduktan sonra meşrû sınırları aşıp azmak*” anlamlarında birçok âyette geçmektedir.²²¹ Kavram ayrıca her türlü sapkınlığı, haksızlıkta sınır tanımamayı, zulmü ve tecavüzleri de içeren çok kapsamlı anlamlara sahiptir. Örneğin Kur’an’da Firavun ve taraftarlarının göstermiş oldukları aşkınlıklar birçok âyette geçmekte ve yaptıkları fiiller bu kavramla nitelendirilmektedir.²²² Bu ve benzeri birçok anlamıyla tuğyan, Kur’an ve hadislerde men edilmektedir.

Ölçüyü ve sınırı aşmayı, taşkınlık yapmayı ve başkalarına saldırmayı ifade eden “*taaddi*”²²³ kavramı da küfürle ilişkilendirilen kavramlardandır. Bu kavramın eş anlamlısı olan “*i’tidâ*” ise Kur’an’da daha çok geçmektedir. İnsan ilişkilerine ve özellikle de aile hukukuna vurgu yapan âyetlerden sonra konulan bu sınırların aşılmamasına yönelik vurgular göze çarpmaktadır. Örneğin “*Bunlar Allah’ın koyduğu kurallardır, öyleyse onları çiğnemeyin. Her kim Allah’ın koyduğu kuralları çiğnerse işte onlar zalimlerin ta kendileridir*”²²⁴ âyetinde olduğu gibi hududun ve sınırların aşılması durumunda zulümle eşdeğer bir sonuçlandırma yapılmaktadır. Allah’ın belirlemiş olduğu sınırları aşan kimse için ise “*mu’tedi*” kavramı kullanılmaktadır. “*Ey iman edenler! Allah’ın size helâl kıldığı iyi ve güzel şeyleri haram saymayın, sınırı da aşmayın. Allah sınırı aşanları sevmez*”²²⁵ âyetinde olduğu gibi haddi aşanlar için mu’tedi kavramı kullanılmakta ve Allah’ın bu kişileri sevmediğinin altı çizilmektedir.

Kur’an ve Sünnet’e dayalı yaygın İslâm anlayışının sınırlarını aşan inanç ve telakkileri nitelemek için kullanılan “*güliv*” kelimesi de sözlük anlamı itibariyle yukarıda geçen kavramlarla yakın anlamlıdır. Sözlükte “*haddi aşmak ve itidal çizgisinin ötesine geçmek*” anlamlarına gelen kavram, sözde olsun davranışta olsun

²²⁰ Bekir Topaloğlu, İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 261.

²²¹ Metin Yurdağür, “Tuğyan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 13 Ocak 2024).

²²² Metin Yurdağür, “Tuğyan”, *İlgili Âyetlere Bk. Tâhâ 20/24-43-45, en-Nâziât 79/17, el-Fecr 89/11.*

²²³ İbrahim Çelik, “Taaddî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 13 Ocak 2024).

²²⁴ el-Bakara 2/229.

²²⁵ el-Mâide 5/87.

her türlü haddi ve sınırı aşmak demektir.²²⁶ Kur'an'da iki yerde gulûv kelimesinden türeyen ve fiil olarak geçen bu kavram, “*Ey Ehl-i kitap! Dininizde aşırı gitmeyin ve Allah hakkında, gerçek olandan başkasını söylemeyin*”²²⁷ âyetinde olduğu gibi aşırıya gitmeyi ve sınırı aşmayı ifade için kullanılmıştır.

Kur'an'da şeytanın yoldan saptırmasıyla da ilişkilendirilen ve “şaşırtarak doğru yoldan çıkarmak” anlamına gelen “*igva*” kelimesi de küfürle ilişkilendirilmektedir.²²⁸ Kavram âyetlerde genelde yoldan sapmak-saptırmak gibi anlamlarda kullanılmıştır. Hz. Âdem'in yolunu şaşırtmasından, putların yol gösterici kabul edilmesinden ve ağırlıklı olarak şeytanın yoldan saptırmasından bahseden âyetlerde görülmektedir. Örneğin “*İblîs, “Rabbim! Benim sapmama imkân verdiğin için yemin olsun ki ben de yeryüzünde onlara (günahları) şirin göstereceğim ve aralarından senin samimi kulların hariç onların topunu kesinlikle yoldan çıkaracağım*”²²⁹ âyetinde olduğu gibi şeytanın doğru yoldan saptırmasıyla ilgili durum için kullanılmıştır.

Sözlükte “benzetmek” demek olan “*teşbih*”²³⁰, “cisimleştirmek, bir şeyi cisim olarak düşünmek” demek olan “*tecsîm*”²³¹ ve “boş ve hâli olmak” anlamında kullanılan “*ta'tîl*”²³² kavramları da kelâmda küfürle ilişkilendirilen bazı fiil ve söylemleri ifade için kullanılmaktadırlar. Teşbih kavramından türetilen ve “Allah'ı yaratıklara veya yaratıkları Allah'a benzetenler” demek olan müşebbihe, İslam kelâmında tartışılmıştır. Allah için Kur'an'da kullanılan yed, istivâ, vech ve ayn gibi kavramların, yaratıklardaki gibi olduğunu düşünmenin doğru olmadığı belirtilmiştir.²³³ Teşbihte ileri gidenler ve Allah'ı insana benzetmeye çalışanlar olmuşsa da, kelâmcılar tarafından sertçe eleştirilmiş ve tekfir derecesinde hükümler verilmiştir. Tecsîm görüşünü benimseyenlere ise “Mücessime” denilmekte ve İslam'ın tevhid anlayışına aykırı bulunarak reddedilmektedir. İslam kelâmcıları çoğu

²²⁶ Yusuf Şevki Yavuz, “Gulûv”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 13 Ocak 2024).

²²⁷ en-Nisâ 4/171.

²²⁸ Ramazan Bıçer, “İğvâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 13 Ocak 2024).

²²⁹ el-Hicr 15/39-40.

²³⁰ Yusuf Şevki Yavuz, “Müşebbihe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 14 Ocak 2024).

²³¹ İlyas Üzümlü, “Mücessime”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 14 Ocak 2024).

²³² Mustafa Sinanoğlu, “Muattıla”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 14 Ocak 2024).

²³³ Yavuz, “Müşebbihe”.

yerde Müşebbihe ve Mücessimeyi eş anlamlı olarak da kullanmışlardır. Her ikisinin de Allah'ı yaratıklara benzetme yoluna gitmiş olması, aynı eleştirilere maruz bırakmış ve ikisi de reddedilmişlerdir.²³⁴

Ta'tîl kavramından türetilen Muattıla ise ilk başlarda Allah'ın zâtını sıfatlarından soyutlayanlar için kullanılırken daha sonra Allah'ın varlığını tanımayan, tabiatın yaratıcının tasarrufundan bağımsız varlığını sürdürdüğünü ileri sürenler için de kullanılmıştır.²³⁵ Özetle tabiatın bir yaratıcısının olmadığını veya bir idarecisinin olmadığını ifade için kullanılabilen ta'tîl, İslam'ın yine tevhid anlayışına aykırıdır.

İlk bakışta birbirleriyle eş anlamlı gibi görünen fakat günümüzde savunucuları tarafından aralarında fark olduğu söylenen “*tenâsüh ve reenkarnasyon*” kavramları da konumuz açısından önemlidir. Terim olarak “insan ruhunun ölümden sonra bu âlemde başka bir bedene geçmesi” demek olan tenâsüh, Türkçe’de daha çok ruh göçü, yeniden doğuş gibi kavramlarla ifade edilmektedir.²³⁶ Günümüzde daha çok Hint dinlerinin öğretileri olarak bilinen bu kavramlar, İslam dünyasında ortaya çıkan Nusayrîlik, İsmâiliyye, Dürzîlik ve Yezîdîlik gibi mezheplerce de kabul edilmektedir.²³⁷ Aslen Fransızca olan reenkarnasyon ise Türkçe’de “ruh göçü” anlamında kullanılmaktadır. Tenâsüh ile aralarındaki fark ise, reenkarnasyonda gerileme durumu yani yapılan kötülüklerden dolayı hayvan bedenine girmek gibi bir şey söz konusu değildir. Reenkarnasyonda ruhlar, tekâmül için dünyaya tekrar gelmektedirler. Tenâsühte ise dünyaya geliş-gidiş, bir ceza ve mükâfat neticesine bağlıdır.²³⁸ Muhtemelen coğrafî ve bazı toplumsal etkilenelemelerden dolayı İslam dünyasında da taraftar bulmuş olan bu ve benzeri görüşler, İslam dininin başta âhiret inancıyla çelişmektedir. Öldükten sonra dirilme sadece âhiret hayatı için mümkün, bu dünya için ise söz konusu bile değildir.

Terim olarak “ilâhî zâtın veya sıfatların yaratıklardan birine veya tamamına intikâl edip onlarla birleşmesi” demek olan “*hulûl*”²³⁹ kavramı da inanç açısından bazı problemleri barındırmaktadır. Bu inanç ilk başlarda totemizm ve animizm gibi

²³⁴ Üzüm, “Mücessime”.

²³⁵ Hayrani Altıntaş, “Dehriyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 14 Ocak 2024).

²³⁶ Ali İhsan Yitik, “Tenâsüh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 14 Ocak 2024).

²³⁷ Yitik, “Tenâsüh”.

²³⁸ Mehmet Taşdelen, *Kelâm’da Elfâz-ı Küfür ve Tekfir*, 84.

²³⁹ Bekir Topaloğlu, İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 145-146.

ilkel inanışlarda görülmüş, daha sonra ise Hint dinlerinde Tanrının insan veya başka bir varlık sûretinde bedenlenmesi şeklinde benimsenmiştir. Ayrıca Hristiyanlık'ta da Hz. İsa'ya nisbet edilen durum, hulûl inancının bir neticesidir. İslam dünyasında ise Hulûliyye olarak nitelendirilen ve Sebeiyye, Hattâbiyye, Beyâniyye ve Mukannaiyye gibi bazı fırkalarını içine alan bu tür fikir ve inanışlar mevcuttur.²⁴⁰ Hulûl, tüm Ehl-i Sünnet, Mu'tezile ve mutedil Şîa tarafından akideye aykırı görülmüş ve şiddetle reddedilmiştir.

Bu başlık altında son olarak ele alacağımız kavram “te vessül” kavramıdır. “Bir aracı ile maddi veya manevi derecesi yüksek olan birine yaklaşmayı arzu etmek; iyi bir amelle Allah'a yaklaşmayı ummak” gibi anlamlara gelen tevessül, sözlükte “tehlikeli ve sıkıntılı durumlarda yardım istemek” demek olan “istiâne, istiğase ve istimdad” ile aynı muhtevaya sahiptir.²⁴¹ Mevzu, Peygamberlerden veya velîlerin ruhanîyetlerinden yardım isteme meselesi olarak kelâm ilminde tartışılan konular arasındadır.

Tevessülün birkaç çeşidi olduğunu belirtmek sûretiyle konuyu kısaca özetleyelim. Allah'ın isim ve sıfatlarıyla yapılan tevessül caizdir. Zira Kurân'da da bu konuyla ilgili âyetler mevcuttur.²⁴² Hz. Peygamber ile tevessül konusunda ise farklı görüşler ileri sürülmüştür.²⁴³ Hz. Peygamber hayattayken dua etmesini istemek veya Allah'tan Onun şefaatine nail olmayı istemek caizdir. Ölümünden sonra zatıyla tevessülde bulunmak ise caiz görülmemiştir.²⁴⁴ Bir diğer görüş ise Hz. Peygamber'in zatıyla tevessül câizdir diyenlerdir. Bu görüş Sünnî âlimlerin çoğunluğuna aittir.²⁴⁵ Amel-i salih ile tevessül, bütün âlimlerce caiz görülmüştür.²⁴⁶ Ayrıca muttakî ve salih müminlerin duasıyla tevessül de yine câiz görülmüştür.²⁴⁷ Hayatta olan velîler ve sâlih müminlerin zatıyla tevessül konusunda ise farklı iki görüş mevcuttur. Burada velîler, kendilerinden kaynaklanan bir güce sahip kişiler olarak değil Allah'ın bir

²⁴⁰ Bekir Topaloğlu, İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 146.

²⁴¹ Bekir Topaloğlu, İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 347; Yusuf Şevki Yavuz, “Tevessül”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 14 Ocak 2024).

²⁴² el-A'râf 7/180, Kâf 50/39-40.

²⁴³ Mehmet Taşdelen, *Kelâm'da Elfâz-ı Küfür ve Tekfir*, 91.

²⁴⁴ Yavuz, “Tevessül”.

²⁴⁵ Konuyla İlgili Âyetler İçin Bk. el-Mâide 5/35, Âl-i İmrân 3/31-32.

²⁴⁶ Yusuf Şevki Yavuz, “Tevessül”; Mehmet Taşdelen, *Kelâm'da Elfâz-ı Küfür ve Tekfir*, 91-92.

²⁴⁷ Yusuf Şevki Yavuz, “Tevessül”; Mehmet Taşdelen, *Kelâm'da Elfâz-ı Küfür ve Tekfir*, 92.

sonucu yaratmasının sebebi olarak görülmekte ise tevessül câizdir. Bu konuda delil getirilen âyetlerin farklı yorumlanmasından dolayı ortaya çıkan diğer bir görüş ise velîlerin zatıyla tevessülün câiz görülmemesidir.²⁴⁸ Bu görüşü savunanlara göre ilgili âyetlerde velîlerin zatına yönelik bir işâret de yoktur.

Başta Ebû Hanîfe olmak üzere âlimlerin büyük çoğunluğuna göre Peygamberler, velîler ve sâlihlerin zatıyla Allah’a yemin ederek tevessülde bulunmak câiz değildir. Zîra Allah’ın adından başkasıyla yemin etmek meşrû görülmemektedir.²⁴⁹

Son olarak Peygamberler, velîler ve sâlih kullarla ölümlelerinden sonra tevessülde bulunmak konusunda ise yine iki farklı görüş bulunmaktadır. Câiz kabul edenler için Allah’ın iyi kullarıyla tevessül edilebilir. Çünkü tevessülle elde edilen sonucu yaratan Allah’tır. Kişi sonucu Allah’tan beklediği sürece sıkıntı görünmemektedir. Bu durumu câiz olarak kabul etmeyenlere göre ise ölmüş insanlarla tevessül putçuluğun başlangıcıdır. Ayrıca İslam’da ölüye yönelerek duada bulunmak şeklinde bir uygulama da mevcut değildir.²⁵⁰

Sonuç olarak tevessül, bazı durumlarda caiz görülmüşse de aşırısı veya doğru şekilde yapılmaması içerisinde şirk gibi bir tehlikeyi barındırmaktadır. Kişi duasının sonucunu Allah’tan beklediği sürece, yardım edecek olanın Allah’tan başka bir kişinin olmayacağını idrakiyle hareket ettiği müddetçe sıkıntı görülmemektedir. Ancak zamanla iş, kişilerden yardım beklemeye varırsa, o zaman durum tehlikeli görülmekte ve inanç konusunda büyük problemlere sebep olabilmektedir.

Bu konuyla ilgili olarak son zamanlarda görülmeye başlayan “*ritüel*” ve “*manifest*” gibi uygulamalar da dikkat edilmesi gereken bir meseledir. Herhangi bir niyetin gerçekleşmesi için sürekli yapılan bazı davranışları kapsayan ritüeller de ayrıca incelenmeye ve Kur’an ve özellikle de Kelâm ilmi açısından değerlendirmeye alınmalıdır. İnsanın isteklerinin olması için evrene mesaj göndermesi ve enerjiyi kendisine çekmesi şeklinde bilinen manifest için de durum aynıdır. Bu ve benzeri inanışların İslam dinindeki dua gibi önemli bir ibadetin yerine kullanılması ciddi bir sorunu ortaya çıkarmaktadır. Allah’tan beklenilmesi gereken bir şeyin evrenden

²⁴⁸ Yavuz, “Tevessül”.

²⁴⁹ Yavuz, “Tevessül”.

²⁵⁰ Yavuz, “Tevessül”.

beklenmesi durumu, İslam itikadı açısından sorunlu bir yaklaşımdır. Allah dışında bir varlıktan yardım veya olmasını istediğimiz bir şeyi beklemek, en basit tabirle şirke düşmektir denilebilir. Bazı şahsiyetlerle tevessülün bile tartışıldığı durumda, evren gibi bir varlıktan yardım istemek göz ardı edilebilecek bir mesele değildir.

2.1.6. Tebliğin Tanımı

Sözlükte “bir şeyi veya bir haberi ulaştırmak” anlamındaki tebliğ, kelâm ilminde “peygamberlerin yükümlü olduğu tebliğ görevi, onların vahiy yoluyla aldıkları bilgiyi insanlara ulaştırması” demektir.²⁵¹ Burada, Hz. Peygamber’in bir görevi olarak terim anlamını bulan bu kavramın çağrıştırdığı farklı kavramları da ele almakta fayda vardır. En yakın anlamıyla davet sözcüğü akla gelmektedir. Davet kelimesi terim olarak özellikle “İslâm’a ve İslâm esaslarının uygulanmasına çağrı anlamına gelmektedir.”²⁵² Kavram Kur’an’da “İslam’a çağrı” (es-Saff 61/7), “imana çağrı” (el-Hadîd 57/8), “Allah yoluna çağrı” (en-Nahl 16/125), “Allah’ın kitabına çağrı” (Âl-i İmrân 3/23), “hakka çağrı” (er-Ra’d 13/14), “hayra çağrı” (Âl-i İmrân 3/104), “kurtuluşa çağrı” (el-Mü’min 40/41) gibi birçok şekilde kullanılmıştır.²⁵³ Ayrıca bu kavram tebliğde olduğu gibi sadece Hz. Peygambere değil inanan tüm müminlere de bir sorumluluğu yüklemesi açısından daha açık ve kapsayıcıdır. Sadece gayrimüslimlere yönelik değil müslümanlara yönelik de bir çağrıyı ifade ediyor olması bu kavramı ayrıca önemli kılmakta ve buraya taşımamıza sebep olmaktadır.

Ayrıca tebliğ, irşad, vaaz, nasihat, inzâr, tebşir, emri bi’l-ma’rûf nehyi ani’l-münker gibi terimler de sözlük anlamları itibariyle davetten farklı olsalar da uygulama ve gayeleri bakımından aynı veya yakın mânaları ifade etmektedirler.²⁵⁴ Biz burada Hz. Peygamberin tebliğ görevini aynı zamanda da’vet misyonunu örnek alarak tekfirden önce bu metotların kullanılmasının uygun olduğunun altını çizmeye çalışacağız.

²⁵¹ Boynukalın, “Tebliğ”.

²⁵² Mustafa Çağrı, “Da’vet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 06 Aralık 2023).

²⁵³ Çağrı, “Da’vet”.

²⁵⁴ Çağrı, “Da’vet”.

2.1.7. Tekfirden Önce Davet ve Tebliğ Görevimiz

Hız. Peygamber'in görevlerinden biri olan tebliğ, biz Müslümanlar için de farklı sorumlulukları çağrıştırmaktadır. Dini meseleleri başkalarına da ulaştırmak, gayrimüslimleri İslam'a, müslümanları ise doğru olanı yapmaya ve günahları terk etmeye çağırmak her Müslümanın görevidir. Hız. Peygamber'in vefatından sonra tebliğ kavramı anlam genişlemesine uğramış ve bütün inananları da kapsam ve sorumluluğuna almıştır. Bu, şeriatla emri bi'l-ma'rûf nehyi ani'l-münker kavramıyla ifade edilmekte ve kadın erkek ayırmaksızın bütün müslümanlara bir sorumluluk yüklemektedir. *"İçinizden hayra çağıran, iyiliği emredip kötülükten sakındıran bir topluluk bulunsun"*²⁵⁵ âyeti bu sorumluluğu hepimize yüklemektedir. Üstelik bu ilke ve sorumluluk, günahların bir hayli arttığı ve yaygınlaştığı zamanlarda daha fazla işlerlik kazanmaktadır. Ayrıca davet ve irşat anlamında kullanılan emri bi'l-ma'rûf nehyi ani'l-münker ilkesi, onurlu bir görev olarak bilgi ve tecrübesi nispetinde bütün Müslümanlara birtakım sorumluluklar yüklemektedir. Gücünün yettiği kadarını düzeltmeye çalışmalıdır. *"Kim bir kötülük görürse, onu eliyle değiştirsin. Şayet eliyle değiştirmeye gücü yetmezse, diliyle değiştirsin. Diliyle değiştirmeye de gücü yetmezse, kalbiyle düzeltme cihetine gitsin ki, bu iman en zayıf derecesidir."*²⁵⁶ hadisi de inananların bir günah ve kötülük karşısında yapabilecekleri şeyleri veya en azından rahatsızlık duymaları gerektiğini bizlere hatırlatmaktadır.

İnsanların bazı küfür fiil ve hareketlerini yapıyor olmaları ne kadar rahatsız edici ise onları bilinçsizce tekfir etme problemi de aynı derece de rahatsız edicidir. Konumuz açısından baktığımızda işlenen günahlar karşısındaki tavrımızdan ziyade, küfür sözü ve fiillerinin sahiplerini tekfir etmedeki probleme dikkat çekmeyi istiyoruz. İşlenen günahlardan dolayı inananların üzüntü duyması ve kalpleriyle buğzetmeleri kesinlikle kaçınılmazdır. Fakat birtakım ideolojik yaklaşımlar, bazı grup veya insanları tekfir etme cüretine kaptırmaktadır. Bu tekfir etme işlemlerine baktığımızda daha önce bahsetmiş olduğumuz tekfir kurallarından hiç birini görememekteyiz ki bizi rahatsız eden en büyük problem de bu olmaktadır.

İnsanların tekfirden aşırıya gitmelerinden rahatsızlık duyan birçok ilim sahibi akademisyen, hoca ve kanaat önderlerinin de bu konuda muzdarip olduklarını,

²⁵⁵ Âl-i İmrân 3/104.

²⁵⁶ Müslim, İman 49.

kaleme aldıkları bazı makale ve eserlerden görmekteyiz. Çalışmamızda bize yol gösterici olan Prof. Dr. Yusuf el-Karadâvî'nin "*Tekfırde Aşırılık*" adlı eseri, içerisinde bulunduğu toplumda yaşanan olaylardan da örnekler vermesinden ve bunları tahlil etmesinden dolayı oldukça önemlidir. İçerisinde yaşadığı toplumda bazı güçler tarafından işkenceye maruz kalan gençlerin kendisine tekfir konusunda birtakım sorular sormasından dolayı aklında yer eden mesele hakkında, onların nezdinde tüm inananlara yönelik uyarılarda bulunduğu bu eseri kaleme almıştır.

Eserde bazı sebeplerden dolayı insanların tekfırde aşırılığa gittiğinden bahsetmektedir. Bunlardan birincisi baskının baskıyı doğuracağı şeklindeki sebeptir.²⁵⁷ Tekfir düşüncesinde ileri giden birtakım insanlar bütün dünyayı kendilerine karşı bir tehdit olarak görmekteler ve kendileri dışındaki herkes, ellerindeki güçlerle onları baskı ve şiddete maruz bırakmaktadırlar.

Başka bir sebep ise kendilerine zorbalık ve işkence yapanların kendi dinleriyle de alay etmeleridir. Öyle ki inandıklarını söyledikleri dine karşı bile alaya alıcı ve küçümseyici sözler sarf etmektedirler.²⁵⁸ Sayılan bu ve benzeri sebepler insanlar arasında tekfirin yer bulmasına zemin hazırlamıştır. Bu düşünceler, tıpkı Hariciler'in yaptığı gibi bazı âyetler kullanılarak perçinlenmekte ve yapılan tekfir işlemi haklı çıkarılmaya çalışılmaktadır. Burada insanların kendilerine neyi ilke edindikleri çok önemlidir. Bazısı kendisine zorbalık, tekfir ve ötekileştirmeyi ilke edinirken bazısı da aslında olması gereken hikmet ve güzel öğütle dine davet etmeyi ilke edinmektedir. İnsanlar davet sorumluluğunu unutup kendilerine asla verilmeyen yargıç sorumluluğunu üstlenmeye çalışmaktadırlar. Hâlbuki Müslümanlarda insanların imanını onama veya reddetme sorumluluğu yoktur. Görülen yanlışlıklar, Üsve-i hasene olan Hz. Peygamber örnek alınarak düzeltilme cihetine gidilebilir. Müslüman, yanlış yolda olanı doğruya, asi olanı tövbeye, cahil olanı ise ilme ve öğrenmeye davet etme sorumluluğunun bilincindedir.

İnsanların küfür niyeti olmaksızın bilinçsizce sarf ettikleri küfür lafızlarından veya küfür fiillerinden dolayı onları tekfir etmekle varılacak yer, tekfir ettiği kişiyi kendisine veya dine karşı kin ve nefret düşüncesiyle doldurmaktır. Bu, insan psikolojisinin bir ürünüdür. İnsanları dışlamak dışlanan kişinin nefret duygusuna

²⁵⁷ Yusuf El-Karadâvî, *Tekfırde Aşırılık*, çev. Murat Padak (İstanbul: Nida Yayıncılık, 2019), 8.

²⁵⁸ El-Karadâvî, *Tekfırde Aşırılık*, 9.

sahip olmasına sebep olabilir. Nefret ise bireylerde nefret edilen bireye, gruba ya da nesneye karşı tahammülsüzlük, saygı duymama, aşağılama, hakaret etme, hor görme ve son aşamada fiziksel olarak zarar verme isteği ortaya çıkmaktadır.²⁵⁹ Görüldüğü gibi tekfir bir ötekileştirme ve dışlama görevi görebilmektedir. Bu iş bilinçli ve kurallarına uygun bir şekilde yapılmadığında ise nefret söylemine dönüşebilmektedir. Tekfir etme hadisesi kurallarını bilen ve yaptığı işin farkında olanlar tarafından icra edilmelidir. Hâlbuki günümüzde âvamdan uzak tutulması gereken bu ve benzeri konular bilinçsizce veya kasıtlı bir şekilde medya, haber kanalları veya bazı yayınlarla bütün halka icra edilmektedir. İşin ehemmiyetinin farkında olmayan insanlar ise bir sözle veya bir fiille karşısındakini delilsiz, kuralsız bir tekfire yeltenmektedir. Bu ise önü alınmayacak problemlerin doğmasına sebep olmaktadır.

Biz çalışmamızın giriş kısmında da belirttiğimiz gibi bilinçsizce yapılan bu tekfir etme meselesine karşı bir farkındalığı ortaya koymaya çalışmaktayız. Kişi okuyup takip ettiği, görüşlerini benimsediği bir grup veya bir zümre yüzünden ben Müslümanım diyen birini tekfire yeltenebilmektedir. Farkına varılan bir günahı, hatayı veya yanlış düzeltmeye, doğru yerden başlanılmadığı sürece en son söylenilmesi gereken şeyin en başta söylenip değiştirilebilecek düşüncelerin önüne de set vurulabilmektedir.

Yukarıda tanıtımını yaptığımız eserlerden de burada birkaç örnek vermek, konuya vakıf kişilerin tavırlarını anlamak açısından önemlidir. Mesela et-Trabzonî eserinde ehl-i kıblenin tekfir edilemeyeceğine dair rivayetlere yer vererek konuyu işlemeye başlamıştır. Bu konudaki rivayetleri delil olarak kabul etmeyenler için ise fıkhi birtakım deliller getirmektedir. Örneğin cehlen bir kişinin küfür lafzını söylemiş olmasında farklı âlimlerin bu konudaki görüşünün ihtilafı olduğunu aktaran et-Trabzonî, kendisi bu konuda tekfire gidilmemesinden yanadır.²⁶⁰

Fıkıhta haramların li-aynihî ve li-gayrihî olduğundan bahseden et-Trabzonî, kişinin helal veya haram saydığı şey şayet li-aynihi bir haram ise kâfir olacağını, fakat li-ğayrihi haram olan bir meselede tekfir edilmemesi gerektiğini anlatmaktadır.

²⁵⁹ Müşerref Yardım, Muhammed Mucahid Dalkılıç, “Nefret Söylemi ve İfade Özgürlüğü Tartışmaları Çerçevesinde İslamofoby: L’Express Dergisi Örneği” 1/1 (2018), 90.

²⁶⁰ Mehmet Medeni et-Trabzonî, *Risâle fî ‘Ademi Tekfir’i-l Mü’min* (Süleymaniye, 01041-011), 168a-b.

Buna sigara örneğini vererek onun hükmünün li-ğayrihi olduğunu ve haram olmadığını, söyleyenin de kâfir olmayacağını bildirmektedir.²⁶¹

et-Trabzonî'nin görüşlerinden şöyle bir sonuç çıkarmak mümkündür; dinin aslından olan ve kat'i delillerle sabit olan meselelerde tekfir kaçınılmazdır. Dinin kat'i olarak yasaklamadığı hususları işleyenlerin veya bu hususların haram olduğunu kabul etmeyenlerin küfürle itham edilmeleri de doğru değildir.

Ebû Ali Çelebi'nin bu konuya yaklaşımı da yine tekfirden oldukça kaçınılması gerektiği yönündedir. O, eserinde babasından yaptığı aktarmalara ilaveten kendi görüşünü de belirtmektedir. Örneğin Ebu Ali Çelebi'ye göre haber-i vâhidle sabit olan bir haramın helal kabul edilmesi insanı küfre götürmeyecektir.²⁶² Ayrıca kendisi eserinde tekfirle ilgili görüşünü “tercihe şayan olan küfürle hükmetmemektir” şeklinde belirtmektedir. Ancak küfrünü gerektiren şey açıksa o zaman zorlama te'vile de başvurmaya gerek olmadığını vurgulamaktadır.²⁶³

Nûh b. Mustafa'nın bu konudaki tavrı da birçok âlim ile aynıdır. O, küfür lafızlarında cehaleti mazeret saymayan ulemanın aksine bunun mazeret olarak kabul edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Fetvayı verecek olan müftü de, kâfir olmaz diyen ulemayı esas almalıdır.²⁶⁴

Elfâz-ı küfür literatüründeki birçok eserde müelliflerin dikkat çekmek istedikleri mesele, insanları uyarmak ve daha dikkatli olmaları gerektiğini hatırlatmaktır. Bu, onların risalelerinde özellikle tekfirin tehlikeli olduğundan ve fetvayı verecek kişinin bu konudaki tutumunun sünnete uygun olması yönündeki uyarılarından anlaşılabilir. Fakat buna rağmen elfâz-ı küfür listelerinin bir hayli uzatıldığı da açıktır. Belki her bir müellifin içerisinde yaşadığı dönem ve toplum buna sebep olmuştur. Veyahut inananları uyarmak amacıyla küfür olabilecek sözleri onlara hatırlatarak yani umumi tekfire dikkat çekerek eserler kaleme almışlardır.

Bir Müslümanın tekfir edilmesiyle alakalı olarak İmam Gazzâlî'nin de görüşünü burada nakletmek uygun olacaktır. O, “*Faysalü't-tefrika beyne'l-İslam ve'z-zendeke*” eserinde tekfir etmenin kaidesini şu şekilde açıklamaktadır;

²⁶¹ Mehmet Medeni et-Trabzonî, *Risâle fî 'Ademi Tekfir'i-l Mü'min* (Süleymaniye, 01041-011), 168b-169a.

²⁶² Ebu Ali Çelebi, *Risale fî beyânî elfâzi 'l-küfr* (Ayasofya, 2263), 2b-3a.

²⁶³ Ebu Ali Çelebi, *Risale fî beyânî elfâzi 'l-küfr* (Ayasofya, 2263), 3b.

²⁶⁴ el Konevi, *Risale fî elfâzi 'l-küfr* (Laleli, 2234), 17b.

“Lâ ilâhe İllallah Muhammedü’r-Resûlullah” düsturuna samimi bir şekilde bağlı kaldıkları ve bu düstur ile çelişki teşkil eden bir durumda bulunmadıkları müddetçe; yolları ne kadar farklı olursa olsun ehl-i İslam’a dil uzatmaktan ve çeşitli mezhep mensuplarına kâfir demekten kaçınılmalıdır”²⁶⁵

Gazzâlî ayrıca bizlere tevatür yoluyla gelen meselelerin inkârında ancak tekfiri gerekli görür. Haber-i vahidle gelen haberlerde tekfiri gerekli görmez. Ona göre üç esas yani Allah, Peygamber ve ahiret ile ilgili meselelerde, tevatürle gelmiş olan şeylerin inkârı tekfire konu olabilir.²⁶⁶ Tekfire konu olan bir durumda ise deliller önemlidir. Şayet deliller kat’î ise hüküm vermek kolay olabilir fakat deliller zanna yönelikse o zaman tevakkuf etmek tekfir etmekten evladır.²⁶⁷

Gazzâlî’nin bahse konu olan eseri, tekfir konusunda muhakkak ele alınmalı ve kaideleri detaylıca incelenmelidir. Biz burada konuyu daha fazla açmamak için birkaç kaideyi aktarmakla yetindik.

Eseri tercüme edip bizlerin istifadesine sunan Süleyman Uludağ hoca ise esere yazdığı önsözde niçin müsamaha kavramını kullandığından bahsetmektedir. Müsamaha kavramı yerine hoşgörü kelimesinin kullanılmasını hata olarak görür. Örneğin bir Müslümanın içki içmesini hoş görmekle ona müsamaha göstermek ayrı şeylerdir. Müsamahanın yerine tolerans kavramı da kullanılabilir.²⁶⁸ Fakat hoş görmek kavramı kullanıldığı vakit günah olan şeyleri hoş görmek Müslümanın kabul edebileceği bir durum değildir. Müslüman onlara ancak müsamaha gösterebilir ve sabreder.

Burada Müslümanların birbirlerini bilinçsizce tekfir etmelerinin doğru olmadığını açıklamaya ve bu konuda ulemanın tavrını ortaya koymaya çalıştık. Evet, tekfir bilinçsizce yapıldığı takdirde toplumda nefrete, ötekileştirmeye ve parçalanmalara sebep olmaktadır. Bunun yanında İslam kâfiri olmayan bir dindir demek de doğru kabul edilemez. Çünkü her dinin kırmızı çizgileri vardır ve bunlar İslam dini için de açıkça belirtilmiştir.

Biz, Müslümanım diyen insanları tekfir etme hastalığına düşmemeye dikkat çekmek istiyor ve kuraldışı bir tekfir anlayışını reddediyoruz. Bunu reddetmekle

²⁶⁵ Gazzâlî, *İslam’da Müsamaha “Faysalü’t-tefrika beyne’l-İslam ve’z-zendeka”*, çev. Süleyman Uludağ (Dergâh Yayınları, 2020), 27.

²⁶⁶ Gazzâlî, *İslam’da Müsamaha “Faysalü’t-tefrika beyne’l-İslam ve’z-zendeka”*, 50.

²⁶⁷ Gazzâlî, *İslam’da Müsamaha “Faysalü’t-tefrika beyne’l-İslam ve’z-zendeka”*, 52.

²⁶⁸ Mustafa Çağrıcı, “Müsamaha”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 08 Aralık 2023).

meseleyi çözüme kavuşturmak ne yazık ki mümkün görünmemektedir. İnsanlara bunun alternatifini sunmak bir çıkış yolu olabilir. Tekfirin karşısında benimsenilmesi gereken tavır hiç şüphesiz tebliğ, davet ve tekfir etmeden önceki son çaremiz olan müsamahadır.

İnsanların bilinçsizce küfre düşmeleri hayli rahatsız edici bir durumdur. Fakat çağımızda İslâmî geleneklerinden koparılmış bir toplum mevcuttur. Karşımızdaki toplum, sahih dini kaynaklarıyla aralarında setler vurulmuş bir toplumdur. Sosyal mecralarla, televizyon programlarıyla ve kaynağı sahih olmayan basın ve yayın organlarıyla kafaları karıştırılmış bir toplumda, nefret söylemi yaratacak her türlü tavır ve düşünce maalesef zarardan başka bir şeye sebep olmayacaktır. Birçok dindışı akım ve düşünce, nice kafası karışık ve içerisindeki nefreti kusmaya yer arayan insanları kucak açmış beklerken bunu tetikleyici her türlü söylem ve tavır, ötekileştirici ve dışlayıcı bir görev üstlenecektir. Bir kişinin hidayetine vesile olmak mı yoksa içerisinde dine veya müslümanlara karşı bir nefret beslemesine sebep olmak mı? Hiç şüphesiz Hz. Peygamber'in bu konudaki *"Allah'a yemin ederim ki, Cenab-ı Hakkın senin aracılığıyla bir tek kişiyi hidayete kavuşturması, en kıymetli dünya malından, kırmızı develere sahip olmaktan daha iyidir"*²⁶⁹ hadisi oldukça dikkat çekicidir.

İnsanların bilinçsizce küfür sözü sarf etmeleri kadar, onları kuraldışı bir yöntemle tekfir etmek de o kadar büyük bir hatadır. Bu hatayı, tekfir ettiği kişinin malının ve canının da helal olacağını bilincinde olan kişi asla yapamaz. Bu hükmü vermek bizlere tahsis edilmiş bir yükümlülük değildir. Çünkü imanın makbulü de reddi de bizim değil Allah'ın takdiridir. Nasıl ki bizler Müslümanım diyen birine "sen münafıksın" diyemiyorsak, birinin ben Müslümanım dediği halde küfrüne de hükmetme yetkimiz ve kudretimiz yoktur.

Bizlere düşen ilk önce Kur'an perspektifinde daha sonra ise Hz. Peygamber örneğinde insanları davet etme sorumluluğudur. İnsanlara sahih dini bilgiyi tebliğ etme yükümlülüğüdür. Kur'an'da yüce Allah Hz. Peygamber'e hitaben, *"Öğüt ver, çünkü sen ancak öğüt verensin. Onların üzerinde zorlayıcı değilsin"*²⁷⁰ buyurmaktadır. Hz. Peygamber'in hayatına bakıldığında ne bir zorlama ne bir tekfir

²⁶⁹ Buhari, Ebu Abdullah Muhammed bin İsmail, *Sahih-i Buhari*, ed. Mustafa Deeb Al-Bagha (Şam: Dar İbn Katheer, Dar Al-Yamamah, 1993), Fezâilü's Sahabe, 3498 .

²⁷⁰ el-Ğaşiye, 88/21-22.

etme görülebilir. Onun tavrı ve davranışı bizler için en güzel örnektir. “*Andolsun, Allah’ın Resulünde sizin için; Allah’a ve ahiret gününe kavuşmayı uman, Allah’ı çok zikreden kimseler için güzel bir örnek vardır.*”²⁷¹

Her Müslümanın bilgisine, yeteneğine ve sosyal statüsüne göre tebliğde bulunma yükümlülüğü vardır.²⁷² “*Sizden, iyiye çağıran, doğruluğu emreden ve kötülükten men eden bir topluluk olsun. İşte başarıya ulaşanlar yalnız onlardır*”²⁷³ âyette verilen mesajın müslümanlara yüklediği sorumluluk açıktır. Hayra çağırmaktan kasıt sadece gayrimüslimlere yönelik değildir. Zira “*Sen yine de öğüt ver. Çünkü öğüt müminlere fayda verir*”²⁷⁴ âyeti nasihatın inananlara yönelik de olabileceğini göstermektedir.

Konuyla ilgili Hz. Peygamber’in hayatı başta olmak üzere örnek gösterilebilecek birçok eser, şahsiyet ve menkıbeler mevcuttur. Bunların her birine değinmek, konumuzun hacmini ve sınırlarını aştığı için bu kadarıyla yetinmek durumundayız.

2.2. Günümüzde Elfâz-ı Küfür Sayılabilecek Söylemler

Tekfir meselesi, İslam’ın gündemine, Hz. Peygamber’in vefatından kısa bir süre sonra girmiş ve günümüze kadar canlılığını korumuştur. Tarihimize baktığımızda birtakım haklı gerekçelerle yapıldığını gördüğümüz gibi bazen de insanlar tarafından aşırıya gidildiğini ve birlik ve bütünlüğüne karşı tehlikeli bir silah haline geldiğini görebiliriz. Bunun en bariz örneği bazı mezheplerin birbirlerini belli konularda tekfir etmeleridir. Kaynakları ortak, Peygamberleri ortak, seçtikleri din ortak olan bu insanların birbirlerine yönelik bu nefret ve ötekileştirme söylemleri aşırılığın bir sonucudur. Benim görüşümden değilsin demek zamanla benim dinimden değilsin demeye varmıştır. Tekfirde ki aşırılık çağımızda ise farklı mezhep mensuplarının birbirlerini tekfir etmelerini bile aşp kendi mezhebinden olan birini tekfir etmeye varabilecek duruma getirilmiştir.

²⁷¹ el-Ahzâb, 33/21.

²⁷² Adnan Demircan, “Tebliğde Hz. Peygamber’in Örnekliliği”, *Diyanet İlmi Dergi* XLVIII/1 (2012), 9.

²⁷³ Al-i İmrân, 3/104.

²⁷⁴ Zâriyât, 51/55.

Tarih boyunca canlılığını koruyan tekfir, günümüzde kitle iletişim araçlarıyla daha da gözler önünde yapılır hale gelmiştir. Halk nazarında artık ilim, usul ve yöntemden ziyade kişiler ön plandadır. İnsanlar, dinledikleri, takip ettikleri veya okudukları kişileri taklitle bazı hareketler ve tavırlar sergilemektedirler. Kendilerine önder edindikleri kişiler veya cemaatler, bir grubu, bir zümreyi ya da bir kişiyi tekfir ettiklerinde; onlar da yapılan işi taklit edip karşdakine kâfir demeye yeltenebilmektedirler. Bizce bilinçli bir şekilde, kurallarına uygun tekfirin yapılması kaçınılmazdır. Bunu yapan kişi de muhakkak bu hükmü verebilecek yetkinlikte olmalıdır. Fakat onun bilinçli olarak yaptığı tekfiri, halktan birilerinin sahiplenip her önüne gelene yönlendirmesi asla doğru kabul edilemez.

Daha önce de belirttiğimiz gibi İslam, kâfiri olmayan bir din değildir. Muhakkak sınırları aşıldığı durumda kendi tavrını, kuralları ve usulü çerçevesinde ortaya koyar. Biz de daha önceki elfâz-ı küfür kitaplarında ele alınmamış olan bazı konuları burada ele almak istiyoruz. Daha önce ele alınmamış olmaları doğal olan bazı söylemlerin bugün ele alınması, tabi bir ihtiyaç halini almıştır. Çünkü son iki asırda dünyamızda sadece teknoloji ve bilim değil, birçok mesele değişikliğe uğramıştır. İnançlar, bakış açıları, ideolojiler ve yeni söylemler de bir hayli gelişmiş, değişikliğe uğramış ve yeni anlamlar kazanmıştır. Haliyle dün, problem olarak görülmeeyen bazı meseleler bugün çok büyük problemler haline gelmiş olabilmektedir. Eskiden kelâm bilginlerinin karşılaştığı problemler ve eleştiriler farklıydı. Şimdi ise yeni problemler ve yeni eleştiriler gündemdedir. Muhataplarımıza bundan asırlar önceki cevapları okumak İslâmî ilimlerin, özellikle de kelâm ilminin konusuna ve gayesine yakışmaz.

Bu tezde yapılacak olan muayyen tekfir değil umumi tekfirdir. Yani şu adam kâfirdir demek yerine şu söz küfürdür, tehlikelidir şeklinde uyarılar yapılacaktır. İnsanların bu söylemleri ifade etmesi durumunda da onları bu konuda doğru olana davet etmeye ve sahih bilgiyi onlara tebliğ etmeye çalışılacaktır. Ayrıca tekfir etme meselesi de işin ehli insanlara bırakılıp uyarılarda bulunulacaktır.

Öncelikle, elfâz-ı küfür literatüründe kullanılan yöntemlerden biraz farklı bir yöntem kullanılacağını belirtmek isteriz. Zira listeyi fazla uzatılmayıp sadece slogan haline gelmiş ve artık topluluklarca haykırılan bazı söylemler aktarılmaya

çalışılacaktır. Daha sonra hakkında âyet, hadis ve âlimlerin görüşleri aktarılmaya çalışılarak inananları uyarmaya ve bir hata söz konusu ise düzeltilmeye çalışılacaktır.

2.2.1. Doğrudan Elfâz-ı küfür Sayılabilecek Söylemler

Bu başlık altında aktarmaya çalıştığımız söylemleri, doğrudan elfâz-ı küfür sayılabilecek ve dolaylı olarak elfâz-ı küfür sayılabilecek söylemler şeklinde iki başlık altında ayrıca tasnif etmeyi uygun gördük. Farklı yorum ve fikirler çerçevesinde daha başka tasnifleri de mümkün olan bu sınıflandırma işlemini, bireysel yorumlarımıza dayalı olarak tasnif ettik.

2.2.1.1. Kahrolsun Şeriat Sloganı

Çağımızda en fazla slogan haline gelmiş söylemlerden birisi hiç şüphesiz şeriat kavramıdır. Bilenin de bilmeyenin de hakkında en fazla konuştuğu mesele belki de budur. Bu kavram, bilenin kendini yeterince ifade edemediği, bilmeyenin ise aslı astarı olmayan cümleler kurmaktan çekinmediği bir mesele haline gelmiştir. Televizyon ekranlarından başlayıp, her türlü camianın, görüş ve ideolojinin tesirine uğradıktan sonra halkın arasına, anlaşılması gerektiğinden farklı bir şekilde karışmıştır. Bunun doğrusu insanlara tebliğ edilmedikçe, pek içinden çıkılmaz problemler gündemde yerini almakta geç kalmayacaktır. Herkesin at koşturduğu bu sahada, doğrusu nedir diye araştırma gayretine girmeyen insanlar, kendilerini olmadık karmaşıklıklara sürüklemektedirler. Kimileri şeriat hakkındaki bu tür söylemler yüzünden insanları tekfir ederken kimileri de bazı meselelerde ortaya koyulması gereken tavrı, maalesef çağın gerekleriymiş gibi gösterip kendilerine yazık etmektedirler. Biz de bu ve benzeri kavramların nasıl anlaşılması gerektiğini ve inananların bu konuda nasıl davranmaları gerektiğini, insanlara tebliğ için bir çabaya yönelip bu çalışmayı ortaya koyduk. Çalışmamızda hem kuralsız tekfire yönelenlere hem de bazı söylemleri bilinçsizce söyleyenlere yönelik uyarılar yapılacaktır. Evvela kavramın ne demek olduğunu ve nasıl anlaşılması gerektiğini açıklamaya çalışalım.

Şeriat, “*su kaynağına varıp içmek, su kaynağına götürüp içirmek*” anlamlarına gelen *şer* kökünden türemiş bir isimdir ve “*su kaynağına götüren yol*” demektir. Ayrıca kavram, farklı muhtevalarıyla bağlantılı olarak “*dinden ibaret olan*

ilahi yol” manasında da kullanılmaktadır.²⁷⁵ İslâm’a ait dinî, ahlâkî ve hukukî hükümler bütünü anlamında bir terim olarak kullanılan bu kavram hakkında, İslâm kaynaklarında farklı yaklaşım ve açıklamalar vardır.²⁷⁶

Kavramla ilgili olarak Maide sûresindeki âyet şu şekildedir; “...*Artık aralarında Allah’ın indirdiği ile hükmet. Sana gelen bu gerçeği bırakıp da onların isteklerine uyma. Her birinize bir şeriat ve bir yol yöntem verdik. Allah dileyeydi sizi tek bir ümmet yapardı....*”²⁷⁷ Kur’an’da ilgili diğer âyetlere baktığımızda, bu kavram genel itibariyle “*bireysel ve toplumsal hayatı düzenleyici din esaslı kurallar*” veya “*bu nitelikte kural koymak*” mânasında kullanıldığı görülebilir.²⁷⁸

Kavram hakkında birkaç tanımı daha burada aktarmak uygun olacaktır. Şeriat, Tanrıdan kaynaklandığı kabul edilen ilke, kural ve yargılar bütünüdür.²⁷⁹ Başka bir tanım şu şekildedir; İslâm’da ekonomi, siyaset ve hukukla ilgili olup ferdi ve sosyal hayatı düzenleyen hükümlere denilir. Ayrıca şeriat, değişen ve değişmeyen, inanca ait olan ve amel ile ilgili bulunan bütün dini hükümlerin ve talimatın adıdır.²⁸⁰

Şeriatın evrensel ve ideal dinin, hukuk alanındaki temel ilkeleri olduğu yönünde yorumlar da yapılmıştır. Ayrıca yapılan bu yorumlardan, İslam ile şeriat arasında temel bir farktan değil kapsam olarak bir farktan bahsedildiği de anlaşılabılır. Buna göre İslam, akait, ibadet ve ahlak kurallarını kapsarken; şeriat, İslam hukukunun temel (anayasal) ilkelerini kapsamaktadır.²⁸¹

Kavram hakkındaki âyetlere ve yapılan tanımlara bakıldığında “din ile şeriat” arasında, eş anlama gelebilecek kadar bir yakınlık ve ilişkinin söz konusu olabileceği anlaşılmaktadır. Fakat temelde, din ile şeriatın kapsamlarında bir farklılık olduğunu Tehânevî’nin “Keşşâf”ında, dinin sadece Allah’a izafe edilirken şeriatın peygambere ve ona tabi olan ümmetine nispet edilmesinden anlayabiliriz.²⁸² Râgıb el-İsfahânî ise

²⁷⁵ Bekir Topaloğlu, İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 316-317.

²⁷⁶ Talip Türcan, “Şeriat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 16 Aralık 2023).

²⁷⁷ el-Mâide 5/48. Diğer âyetler için bk. eş-Şûrâ 42/13, 21; el-Câsiye 45/18.

²⁷⁸ Türcan, “Şeriat”.

²⁷⁹ Salih Akdemir, “Din, Şeriat ve Laiklik Hakkında Bazı Düşünceler”, *Yeni Türkiye (Dergi)* IV/23-24 (1998), 2611.

²⁸⁰ Abdullah Kahraman, “Ebû Hanîfe’de Din ve Şeriat Ayrımı Var mı?”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (2012), 468.

²⁸¹ Kahraman, “Ebû Hanîfe’de Din ve Şeriat Ayrımı Var mı?”, 468.

²⁸² Bekir Topaloğlu, İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 316.

Mâide sûresi 48. âyette geçen yol ve şeriatın iki şeye işaret ettiğini söylemektedir. Birincisi, Allah'ın herkesin fitratına yerleştirdiği ve hayatı boyunca geliştireceği yetenektir. İkincisi ise kişinin kendi iradesiyle tercih edeceği ve Allah'ın zamanla değiştirip geliştirdiği dindir. İkincisinin değişik yolları olur ve nesih meydana gelir.²⁸³

Din ve şeriatın birbirinden farklı olduğunu ileri süren ve şeriatın değişebilir hükümleri ihtiva ettiğini belirten yorum ve görüşler mevcuttur. Kur'an'ın ve sahih sünnetin ilk üç asırdaki yorumu dikkate alındığında dinin tek, şariatların ise muhtelif olduğu şeklindeki kabulün yaygın ve hâkim olduğu anlaşılır.²⁸⁴ Buna örnek olması bakımından *“O, Nuh'a buyurduklarını, sana vahyettiklerimizi, İbrahim'e, Mûsâ'ya ve İsa'ya buyurduklarımızı size din kaldı ki o dini ayakta tutasınız, o konuda ayrılığa düşmeyesiniz. Kendilerini davet ettiğin bu din müşriklere ağır geldi. Allah (dini tebliğ için) dilediğini seçer ve kendisine yöneleni doğruya iletir”*²⁸⁵ ve *“Her birinize bir şariat ve bir yol yöntem verdik”*²⁸⁶ âyetleri örnek gösterilebilir. Ayrıca Kurtubî tefsirinde bu âyeti şu şekilde açıklamıştır; *“O, Tevrat'ı Tevrat sahipleri için, İncili, İncil sahipleri için, Kur'an'ı da Kur'an sahipleri için bir yol ve bir şariat tayin etmiştir. Bunlar ise şariat ve ibadetlerde böyledir. Aslı teşkil eden tevhid de ise hiçbir şekilde ayrılık söz konusu değildir.”*²⁸⁷

Ebû Hanîfe de bir eserinde din ve şeriatı şu şekil açıklamıştır;

Bilmiyor musun ki, Allah'ın Resulleri değişik dinlere mensup değillerdi. Hiçbiri kendi kavmine, kendisinden önce gelmiş olan resulün dinini terk etmeyi emretmemiştir. Çünkü peygamberlerin dini birdir. Buna mukabil her resul kendi şeriatına davet etmiş, kendinden önceki resulün şeriatına uymaktan nehyetmiştir. Zira resullerin şariatları çok ve muhtelifdir. Bundan dolayı Allah Kur'an-ı Kerim'de “Sizin her biriniz için bir şariat, bir yol tayin ettik. Eğer Allah dileseydi sizi bir tek ümmet yapardı.” buyurmuştur. Allah, bütün peygamberlere tevhid demek olan dinin ikamesini, dinlerini tek bir din kıldığı için de ayrılmamalarını emretmiştir. “O, size, dinden Nuh'a emrettiğini, sana vahyettiğimizi, İbrahim'e, Musa'ya ve İsa'ya emrettiğimizi; dini doğru tutun ve onda ayrılığa düşmeyin diye, kanun yaptı.” “Senden evvel hiçbir peygamber göndermedik ki ona, benden başka hiçbir ilâh yoktur, ancak bana ibâdet edin diye vahyetmiş olmayalım.”, “Allah'ın yarattığı değiştirilmez, en doğru din budur. Yani Allah'ın dini değiştirilemez. Nitekim din; tebdil, tahvil ve tağyir edilmemiştir. Şariatler ise tebdil ve tağyir edilmiştir. Zira bir takım şeyler bazı insanlar için helâl iken, Allah onları diğer insanlara haram kılmıştır. Birçok emirler vardır ki,

²⁸³ Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât - Kuran Kavramları Sözlüğü*, 546.

²⁸⁴ Kahraman, “Ebû Hanîfe'de Din ve Şariat Ayrımı Var mı?”, 470.

²⁸⁵ eş-Şûrâ 42/13.

²⁸⁶ el-Mâide 5/48.

²⁸⁷ İmam Kurtubî, *Tefsiri-El Camiul Ahkamul Kur'an*, çev. M. Beşir Eryarsoy (Buruc Yayınları, 2004), 274.

Allah onların yapılmasını bir kısım insanlara emrettiği halde diğer insanları, onları işlemekten nehyetmiştir. O halde şeriatler çok ve muhtelifdir. Şeriatler, yapılması farz kılınan şeylerdir. Eğer Allah'ın bütün emrettiklerini yapmak ve bütün nehyettiklerinden kaçınmak din olsa idi; bu durumda Allah'ın emrettiklerinden herhangi birini terk eden yahut nehyettiklerinden herhangi bir şeyi işleyen kimse, Allah'ın dinini terk etmiş ve kâfir olmuş olurdu... ”²⁸⁸

Burada Ebû Hanîfe'nin din ile şeriatı ayırdığına dair yorumlar yapılmış ise de bunun yanlış bir alıntı olduğunu söyleyenler de mevcuttur. Ebû Hanîfe din ve şeriatı ayırmıştır fakat bu, iman ettikten sonra herkes kendi kafasına göre şeriatı yaşayabilir şeklinde anlaşılmamalıdır. Ebû Hanîfe'nin bu konudaki görüşleri o zamanın tartışma konusu olan iman-amel ilişkisi yönünden değerlendirilmelidir.²⁸⁹

Şeriat ile din eş anlamlıdır veya şeriat ve din farklı şeylerdir şeklindeki tartışmalar, esas konumuzun hacmi dışında kaldığı için biz burada fazla ayrıntıya yer vermedik.²⁹⁰ Meseleye bizim konumuz açısından bakıldığında din ile şeriat ister eş anlamlı olarak kullanılsın ister birbirinden farklı olarak kullanılsın bu tür söylemlerde bulunan kişinin durumu esas alınmalıdır. Biz, bu söylemlere birkaç farklı açıdan bakmaya ve açıklamaya çalışacağız.

Öncelikle Gümüşhânevî'nin şeriat hakkındaki bazı söylemlere yaklaşımını burada nakletmekte fayda var. O, şeriatin farklı anlamlarına değinmeden onunla ilgili söylemleri naklederek küfür olduğunu belirtir. Mesela “*Bir kimsenin yanında şeriat bahsedildiğinde, kerih, çirkin bir ses çıkararak “işte şeriat budur” derse kâfir olur*” der.²⁹¹ Ayrıca “*şeriat ilminde tevhid yoktur diyen, müsbet ilim, şeriatten daha yüksektir diyen, şeriat ilminde müsbet ilim yoktur diyen, şeriat ne yapayım, benim malım ve silahım var diyen*” kâfir olur der. Özetle şer'î hükümleri hafife alanların da kâfir olacağını söyler.²⁹²

Şeriate yönelik tehlikeli söylemlerde bulunan kimselerin birbirlerinden farklı olduklarının altını çizelim. Bunlardan bazısı sadece şeriate değil dini olan hiçbir şeye karşı saygısı ve tahammülü yoktur. Din, yaratıcı, kitap, peygamber gibi hiçbir kutsal değeri olmayan insanlardır. Kendi yolları ve ideolojilerini zaten açıkça belli

²⁸⁸ Ebû Hanife, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, çev. Mustafa Öz, *İmam-ı A'zamın Beş Eseri* (İfav, 2017), 10-11.

²⁸⁹ Kahraman, “Ebû Hanîfe’de Din ve Şeriat Ayrımı Var mı?”, 473.

²⁹⁰ Detaylı bilgi için bk. İlhami Güler, Sabit Din Dinamik Şeriat; Kahraman, “Ebû Hanîfe’de Din ve Şeriat Ayrımı Var mı?”; Türkan, “Şeriat”.

²⁹¹ Gümüşhânevî, *Ehl-i sünnet i'tikadı*, 154.

²⁹² Gümüşhânevî, “Ehli Sünnet İtikadı” (Erişim 18 Ekim 2023), 154-156.

etmektedirler. Bu kişilere karşı olan tavrımız da zaten bellidir. Bazıları ise kendilerinin Müslüman olduklarını söyledikleri, camide namaz kıldıkları, cenazelerini İslami usullere göre kaldırdıkları ve Müslümanlar gibi yaşadıkları halde bu tür söylemlerde bulunmaktadır. Bu kişiler karşısındaki tutumumuz bir önceki bahsettiğimiz kişilere karşı olan tavrımızdan farklı olmalıdır.

Tekfire götüren nedenler başlığı altında ele aldığımız sebeplerin burada bir kez daha altını çizmek gerekecektir. Bu sebeplerden birincisi cehalet idi. Asıl manası itibariyle bilgi noksanlığı anlamında kullanılan bu kavram, bu tür söylemlerde bulunanlar arasında oldukça yaygındır. Camide ibadet eden bir kişi, şeriat kavramının ne demek olduğunu bilmeyebiliyor. Kişi günlük hayatında Müslüman gibi yaşayıp fakat “şeriat gelmeli mi?” tarzındaki bir soru karşısında ürperebiliyor. Bu durumda bulunan kişilerin hemen tekfir edilmesi doğru değildir. Zira cehaletin bazı durumlarda tekfire engel olduğu unutulmamalıdır. Mesela kendisini İslam’a nispet eden kible ehlinin tekfiri söz konusu olduğunda cehaletin mazeret olarak kabul edildiği durumlara bakılmalıdır. Bunlardan bir tanesi kişi eğer ilme ulaşma imkânı bulamamış ise o zaman cehalet bir engel olarak görülür ve küfrüne hükmedilmez.²⁹³ Fakat bu cehalet kişinin tembelliğinden ve ilmi ihmal etmesinden kaynaklı ise o zaman mazeret kabul edilmez.²⁹⁴

Bu kişilere karşı yapılması gereken, onlara sahih bir bilgi tebliğidir. Yaşamaya çalıştığı dinin belirlediği kurallar bütününe şeriat denildiğini, Müslümana yakışır bir davet metoduyla bu kişilere açıklanması uygun olacaktır.

Cehaletin, “kabalık, barbarlık, yaratanına ve yaratılmışlara karşı edep dışı kaba ve hoyratça davranmak” gibi anlamları eğer söz konusu ise o zaman durum değişmiş olur ve hüküm de ona göre verilir. Kişi inancı hakkında gerçek anlamdaki bir cehalet yüzünden değil, tavır olarak cahilce davranmasından dolayı bu söylemleri bilinçli bir şekilde kullanıyor ise o zaman cehalet mazeret olarak kabul edilemez.

Şeriate yönelik küfür söylemlerinde bulunan kişilerin durumuna başka bir engel açısından da bakmak gerekir. O da te’vildir. Müslüman makbul te’vile dayanarak akıdevî bir hata yapar ise bu durumda da hemen tekfir etme cihetine

²⁹³ Faruk Furkan, *İslam Hukuku Açısından Tekfir Meselesi Şartları, Engelleri ve Ahkâmı*, 253.

²⁹⁴ Faruk Furkan, *İslam Hukuku Açısından Tekfir Meselesi Şartları, Engelleri ve Ahkâmı*, 254.

gidilmemelidir.²⁹⁵ Bu durumda yapılması gereken de evvela kişinin söylediğinin küfür olduğunun kendisine söylenmesidir. Kişinin durumuna göre tebliğ ve davetle de düzeltme cihetine gidilmelidir.

Tekfir etme kuralları açısından da meseleye bakılacak olursa evvela muayyen tekfir değil umumi tekfire başvurmak gerekecektir. Yani “sen bu sözünle kâfir oldun, artık kanın bana helaldir” demeden önce “senin bu sözün küfür bir sözdür” deyip muhatabımıza göre konuyu açıklamaya çalışmak uygun olacaktır. Eğer kişi gerçekten bilinçli bir şekilde küfre girmiş ise bu durumda “*küfre rıza küfürdür*” kuralı gereğince hareket edilebilir. Daha önce değinmiş olduğumuz gibi meseleye hoşgörölü değil belki müsamahalı yaklaşmak daha uygun görünmektedir.

Bu başlık altında verilen bilgileri özetlemek gerekirse şunu belirtmek faydalı olacaktır: Şeriat ile din sözcüğü arasında, birbirlerinin yerine eş anlamlı olarak kullanılabilecek kadar sıkı bir bağ vardır. Bu yüzden din olsun şeriat olsun, bu kavramlar hakkında yakışsız sloganlar atmak asla doğru değildir. Müslümanım diyen bir kişinin şeriat kavramıyla alakalı asla bir problemi olamaz. Bu, kendi inancını koruması açısından dikkat etmesi gereken bir durumdur.

Burada bir şeyin daha altını çizmekte fayda var. Şeriat, bir dinin hukuk sistemini ifade eder. O, monarşi, oligarşi ve cumhuriyet gibi bir yönetim şekli değildir. Teokrasi bir yönetim şeklidir fakat şeriatle yönetildiği söylenen ülkelerde farklı şeriatler uygulandığı bir gerçektir. Örneğin Arabistan’ın yönetim şekli monarşidir. Bununla birlikte şeriat yasaları anayasa olarak kabul edilmektedir. İran İslam Cumhuriyeti’nin yönetim şekli ise kendilerine özgü bir sistemdir. Yasama organı ise İslami Danışma Meclisi’dir.²⁹⁶ Ülkelerin hem yönetim şekilleri farklıdır hem de yönettikleri şeriat kuralları farklıdır. Mesela İran’daki başörtüsü yasağı ile diğer İslam ülkelerindeki başörtü yasağı arasında belli oranda bir farklılık mevcuttur.²⁹⁷

Ayrıca teokrasi bağlamında bakıldığında, tanrı adına yönetmekle tanrının hükümleri ile yönetmek arasında da bir fark olduğu açıktır. Çünkü tarihte tanrı adına

²⁹⁵ Faruk Furkan, *İslam Hukuku Açısından Tekfir Meselesi Şartları, Engelleri ve Ahkâmı*, 220.

²⁹⁶ T.C. Dış İşleri Bakanlığı (MFA), “Dış İlişkiler Terminolojisi” (Erişim 18 Aralık 2023)

²⁹⁷ Noah Feldman, “Hukukun Üstünlüğü olarak Şeriat”, *Ne Mutlu “İnsan’ım” Diyene!* (blog), 14 Mayıs 2009, 3.

yönetildiği söylenen devletlerde, skolastik düşünce gibi yöneticilerin insafında hayat bulan bir tür yönetimler vuku bulmuştur.

Konumuz açısından bakacak olursak üstünde durulması gereken mesele, kişilerin hangi niyetle bu tür söylemlerde bulunduğudur. Çünkü toplumumuzda şeriat denilince akıllarına, komşu ülkelerdeki yönetim biçimi gelebilmektedir. Şeriat gelmeli mi? Sorusu yöneltilen insanların bir kısmı şiddetle karşı çıkmakta ve şeriatle yönetilen ülkelerden elim örnekler vermektedirler. Bizim açımızdan bu ayrımı çok daha dikkatli yapmak yerinde olacaktır. Zira kişilerin “*kahrolsun şeriat*” söylemlerindeki “şeriat” kavramını bu ülkelerdeki yönetimleri ifade etmek için kullanılmış olabilir. Bu tabi ki yanlış bir kullanımdır. Fakat burada yine iş, doğru bir tebliğ ve davete düşmektedir. İnsanların niyetleri Allah’ın koymuş olduğu kuralları lanetlemekse, o zaman durum farklıdır. Zira bununla ilgili önceki sayfalarda bilgiler verilmiştir. Ama eğer ülkeler, kendi ideolojilerini veya mezheplerini dikte etmek için şeriatı kullanıyorlarsa o zaman onlara yönelik bu tür söylemlerden dolayı müslümanları tekfir etmek doğru olmasa gerektir. Netice itibariyle bu tür söylemlerde bulunan kişilerin niyetleri ve açıklamaları, hüküm vermek için çok önemlidir. Gerekli açıklamalar yapılmalı ve doğrusu insanlara tebliğ edilmelidir.

2.2.1.2. İslam Çağ Dışıdır İddiası

Günümüzde modernitenin akımına kapılan insanımız, dini bazı meseleleri hafife almakta veya çağdışı olarak nitelendirmeye kalkışmaktadır. Mesela “*bu devirde de şu olur mu?*” veya “*hangi çağda yaşıyoruz*” gibi sözlerle, dini bazı hükümleri kasıtlı bir şekilde tahkir etmeye yönelmektedirler. Kişi “*hangi çağda yaşıyoruz*” gibi bir söylemle başladığı cümleyi İslam’ın temel unsurlarına karşı çıkılacak bir neticeye vardıratabilmektedir. Bunun kasıtlı yapıldığı durumlar olduğu gibi insanların cehaletinden kaynaklandığı durumlar da vardır. Bu ikisini ayrı tutmak ve ona göre konuya dâhil olmak gerekmektedir. Çünkü karşımızdaki insan böyle bir söylemi, İslam’a gerçekten karşı çıktığı için yapmamış olabilir. Buna, halk arasına aslı astarı belli olmayan bir haberin şimşek hızıyla yayılmasına neden olan ve hiçbir kontrolü bulunmayan sosyal medyadan örnekler verilebilir. Bu tür haberleri duyan insanların aklına hemen şeriat gelmekte ve verilen cezanın çağdışı bir yöntem olduğu düşünülmektedir. Bunu da kasıtlı yapanlar olabildiği gibi cehaleti yüzünden bu

şekilde bir ifade kullananlar da olabilmektedir. Ancak bunun doğrusu insanlara anlatıldığı zaman onlarda, bu konuya karşı bir farkındalık belireceği muhakkaktır. Çünkü el kesme cezası veya kısas cezası gibi bazı cezalar, Kur'an'da hükmü bulunan had cezalarıdır²⁹⁸ ve buna itiraz etmek itikad açısından problemlili bir durumdur.

Böyle bir durumla karşılaşıldığı zaman muhatabımızın niyeti, bilgisi ve söylemindeki açıklık göz önünde bulundurularak hareket edilebilir. Kişi bu tür cezaların bizzat Kur'an kaynaklı olduğunu bilmiyor olabilir. Müslüman böyle bir cezanın Kur'an'da olduğunu nasıl bilmez gibi bir itiraz, geçmiş dönemlerde yapılsa idi anlamlı olabilirdi. Fakat kanaatimize göre çağımızda muhatabı bulunduğumuz Müslümanlar bu konuda gerçekten mağdurdurlar. İlmi mirasımız olan ne varsa, toplumla arasında birçok engeller çıkarılarak birbirinden ayrıştırılmıştır. Herkes kendi görüşünü, düşüncesini, örfünü, fikrini din diye anlatmaya başlamıştır. Haliyle zaten ilmi mirasıyla arası açılan toplum, bu kez de bir sürü kafa karışıklıklarıyla karşı karşıya bırakılmıştır. Bütün bunları düşününce, insanlara “*sen kâfirsın*” demek gerçekten vicdan sahibi ve işin farkında olanlara ağır gelmektedir. Bunu, Hz. Ömer'in bir uygulamasını örnek vererek açıklamaya çalışalım.

Hz. Ömer, kıtlık yıllarında el kesme cezasını uygulamamıştır.²⁹⁹ Bu İslam hukukunun değişmesiyle ilgili meselelerde çokça gösterilen bir örnektir. Hz. Ömer kıtlık yıllarında, devesi çalınan kişiyi, başka deve vermeyi teklif ederek ve “*biz kıtlık senesinde el kesmeyiz*” diyerek hırsızın bağışlanması konusunda ikna etmiştir.³⁰⁰ Hz. Ömer'in bu tavrı, suçun sübutunda şüphe ve ızdırar hali olduğu için böyle bir karar aldığı şeklinde yorumlanmıştır.³⁰¹ Burada cezanın uygulanmamasının sebebi, suçun unsurlarının oluşmamasıdır. Mücbir bazı sebepler suçun unsurlarının oluşmamasında etkili olmuştur ve ceza bu durumda sakıt olmuştur.³⁰² Bizim burada dikkat çekmek istediğimiz husus şudur; suçun işlendiği ortam, suçu işleyen kişi gibi suçun unsurları

²⁹⁸ Ali Bardakoğlu, “Had”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 25 Aralık 2023).

²⁹⁹ Saffet Köse, “Hz. Ömer'in Bazı Uygulamaları Bağlamında Ahkâmın Değişmesi Tartışmalarına Bir Bakış”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 7 (2006), 29-35.

³⁰⁰ Sabri Erturhan, “Hz. Ömer'in Ceza Hukukuna Dair Bazı Uygulamaları”, *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu* III (2018), 156.

³⁰¹ Orhan Çeker, “Prof. Dr. Saffet Köse'nin ‘Hz. Ömer'in Bazı Uygulamaları Bağlamında Ahkâmın Değişmesi Tartışmalarına Bir Bakış’ Başlıklı Makalesi Üzerine Bazı Mülâhazalar”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 7 (2006), 53.

³⁰² Köse, “Hz. Ömer'in Bazı Uygulamaları Bağlamında Ahkâmın Değişmesi Tartışmalarına Bir Bakış”, 33.

dikkatle incelenmelidir. Kıtlık, hırsıza verilecek cezada bir engel teşkil etmektedir. Öyleyse gerçek anlamında cehalet yani bilgisizlik de tekfir konusunda bir engel teşkil etmektedir. Bu her ne kadar yoruma açıksa da bizim gördüğümüz ve muhatabı bulunduğumuz insanlarda durum böyledir. Cehalet, farkında olmamak, İslami değerlerden uzak kalmak gibi sebepleri, tekfire bir engel olarak görüyoruz. Çünkü kişinin, cehaleti de, dini hassasiyetleri önemsememesi de cezasını bizim verebileceğimiz bir suç değildir. Ama onu tekfir etmenin, bize dönük bir tehlikeyi barındırması, bizleri daha dikkatli ve müsamahalı olmaya sevk etmektedir. Bize düşen sorumluluk davet ve tebliğ etmektir. Bu söz tehlikelidir diye uyarmaktır. Özellikle muayyen tekfirden bulunmanın tehlikesi ve sorumluluğu ağır olduğu için biz, tekfir etme cüretini kendimizde göremiyoruz.

Bu tür söylemleri kasıtlı bir şekilde kullanan ve işin de farkında olanlara gelince onlar hakkındaki tavrımız zaten açıktır. Düşüncemize göre İslam'a çağdışı diyen, hükümlerini tarihe gömen ve cahil topluluklara mal eden, bu hükümler artık işe yaramaz, hangi çağdayız diyenlerin zaten din, iman, İslam, şariat gibi hassasiyetleri olmadığı açıktır. Onlar dine değil arzu ve şehvetlerine tapmaya devam etmektedirler. Değil uyarmak, ilmi ispat dahi onları inadından ve söylemlerinden vazgeçirmeyecektir. Çünkü müşriklerin inanmamak için ileri sürdükleri bahaneler, tam da bu tür insanların bahanelerine benzemektedir. Sorgulama yaptıklarını söyleyip yargılama yapmalarından dolayı bu niyetleri açıkça anlaşılmaktadır.

2.2.1.3. Diğer Din Mensupları da Cennete Gireceklerdir İddiası

Günümüz İslam dünyasında o kadar farklı söylem ve fikirler ortaya çıkmıştır ki artık bunları tespit etmek ve cevap vermek pek kolay bir iş değildir. Gün geçtikçe yeni düşünceler ortaya atılmakta veya tarihte üstü tozlanmış fikirler ısıtılarak yeniden gündeme getirilmektedir. Bunlardan biri de diğer din mensuplarıyla ilgili atmış olduğumuz bu başlıktır. Bazı müslüman bilgin veya düşünörlere göre Ehl-i kitaptan insanlar da cennete girebilecektir.³⁰³ Bu görüş de son dönem İslam bilginleri tarafından tartışılmış ve üzerine birçok yazı kaleme alınmıştır.

³⁰³ Süleyman Ateş, "Cennet Kimsenin Tekelinde Değildir", *İslami Araştırmalar* 3/1 (1989), 7-24.

Görüşe göre cennete girmek için Kur'an bize üç şart sunmaktadır. Bunlar "Allah'a şirksiz, ahirete şeksiz inanmak ve salih amel işlemektir"³⁰⁴ Haliyle Hz. Muhammed (s.a.v.)'in peygamberliğini kabul etmek cennete girmenin bir şartı değildir. Kişiler kendi dinlerinde kaldıkları sürece, Allah'a ortak koşmadıkları, âhireti inkâr etmedikleri ve salih ameli de işledikleri müddetçe cennete girebileceklerdir.³⁰⁵ Konuyla ilgili olarak delil getirilen âyetlerden biri "*Şüphesiz, iman edenler; Yahudilerden, Hristiyanlardan ve Sâbiüler'den de Allah'a ve ahiret gününe inanıp salih amel işleyenler için rableri katında mükâfatlar vardır. Onlar için herhangi bir korku yoktur; onlar üzüntü de çekmeyecekler*"³⁰⁶ âyetidir. Bir diğer âyet ise; "*Doğrusu inananlar, Yahudiler, Sâbiüler ve Hristiyanlardan Allah'a ve ahiret gününe inanan, yararlı iş yapan kimselere korku yoktur, onlar üzülmeyeceklerdir.*"³⁰⁷ Bu âyetler için diğer tefsirlerin de incelendiği makale ve yazılar mevcut olmakla birlikte daha önceki hiçbir müfessirin böyle bir kanıya varmadığı belirtilmektedir.³⁰⁸ Yukarıda geçen âyetlerden Yahudi ve Hristiyanların da cennete gireceğinin anlaşılması, bir takım eleştirilere sebep olmuştur. Bunların içlerinde en önemlilerinden birisi, Muhammed Ali es-Sabuni'ye aittir.³⁰⁹ Konuya ilişkin eleştirilerin kaleme alındığı bir makalede ise bazı meseleler dikkat çekicidir. Örneğin delil olarak getirilen âyetlerin sebebi nüzulüne bakılmadığı söylenmektedir.³¹⁰ Ayrıca konuyla ilgili Kur'an'ın geneline bakıldığında bazı âyetler göz ardı edilmiş gibi durmaktadır. Örneğin "*Kuşkusuz Allah katında din İslâm'dır. Kitap verilenler, ancak kendilerine ilim geldikten sonradır ki, aralarındaki hak tanımazlık yüzünden ayrılığa düştüler. Allah'ın âyetlerini inkâr edenler bilmelidirler ki Allah'ın hesabı çok çabuktur*"³¹¹ veya "*Elinizdekini (Tevrat) tasdik edici olarak*

³⁰⁴ Süleyman Ateş, "Cennet Kimsenin Tekelinde Değildir", 8.

³⁰⁵ Gökhan Atmaca, "Süleyman Ateş'in Bakara Sûresi 62. Âyet Tefsiri Üzerine Bir Değerlendirme", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/28 (2013), 4-5.

³⁰⁶ el-Bakara 2/62.

³⁰⁷ el-Mâide 5/69.

³⁰⁸ Gökhan Atmaca, "Süleyman Ateş'in Bakara Sûresi 62. Âyet Tefsiri Üzerine Bir Değerlendirme", 12.

³⁰⁹ Muhammed Ali Es Sabuni, *Ehl-i Kitap Cennetlik mi*, çev. Ömer Faruk Tokat (İstanbul: Bedir Yayınevi, 2007).

³¹⁰ Gökhan Atmaca, "Süleyman Ateş'in Bakara Sûresi 62. Âyet Tefsiri Üzerine Bir Değerlendirme", 11.

³¹¹ Âli İmrân 3/19.

indirdiğime (Kur'an) iman edin; sakın onu inkâr edenlerin ilki olmayın! Âyetlerimi az bir karşılığa satmayın. Yalnız benden korkun”³¹² gibi âyetler, konuya bütün bakabilmek açısından önemlidir. Ayrıca bu konuda hadislerle de bakılmalı ve durum ona göre değerlendirilmelidir.³¹³

Ehl-i kitabın cennete gireceğine yönelik görüşler pek ilgi görmemekle beraber bazı insanların zihninde yer etmemiş de değildir. İnsanların kendilerini Allah’tan daha merhametliymiş gibi göstermeleri, İslam dininin bu konudaki bakış açısını değiştirmeye veya yumuşatmaya bir çözüm olamaz. Peygamberlerin kendi dönemlerinde, onları kabul eden ve inanan Hristiyan ve Yahudiler için cennete gidemezler gibi bir düşünce, hiçbir aklı başında Müslümanın söyleyeceği bir şey değildir. Bunları bir tarafa bırakıp günümüzde de durum böyledir demek Kur’an’ın ve hadislerin sunmuş olduğu bilgi ve hükümlere aykırıdır.

2.2.1.4. Bütün Dinler Hakikate Giden Farklı Yollardır İddiası

Konumuzla ilgili olarak tasavvufî bir yöntemle diğer bütün dinleri de “hakikate giden farklı yollar” olarak görme meselesine değinmekte fayda vardır. “Gelenekselci Ekol” diye nitelendirilen ve Fransız Müslüman düşünür olan Rene Guenon’un³¹⁴ başlattığı akımın bu konudaki görüşleri oldukça önemlidir. Temelde iki farklı dünya görüşü mevcuttur. Bunlardan birincisi “geleneksel” diğeri ise “modern” bakış açılarıdır. Gelenekselcilere göre modern bakış açısı din dışı bir bakış açısıdır. Haliyle bu modern bakış açısından kurtulmak ancak gelenekselci bir bakış açısını hâkim kılmakla mümkündür. Bu da büyük/ilâhî dinlerin, aşkın birliği üzerinde durulmak sûretiyle ortaya atılmıştır.³¹⁵

Bu fikrî akıma göre bütün dinler kaynak ve öz itibarıyla birdirler. Bu birlik şekil itibarıyla değil bâtın itibarıyla böyledir. Dinlerin çokluğu Semâvî iradeye

³¹² el-Bakara 2/41. Diğer âyetler için bk. el-Bakara 2/136; el-Bakara 2/285; Âli İmrân 3/132.

³¹³ Gökhan Atmaca, “Süleyman Ateş’in Bakara Sûresi 62. Âyet Tefsiri Üzerine Bir Değerlendirme”, 13.

³¹⁴ Mustafa Tahralı, “Abdülvâhid Yahyâ (René Guénon)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 14 Ocak 2024).

³¹⁵ Dilaver Güner, “İbn Arabî’de ‘Dinlerin (Aşkın) Birliği’ ve ‘İbadet’ Meselesi’ Hakkında Bir Değerlendirme”, *Tasavvuf - İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi* 11 (2003), 17.

uygundur. Ayrıca onlara göre her din ed-dîn'dir. Yani herhangi bir dini yaşıyor olmak tüm dinleri yaşamış olmak gibidir.³¹⁶

İbn Arabî'nin bu konuda çokça zikredilmesinin sebebi de onun "Vahdet-i Eryan" şeklinde tarif edilen bir görüşe sahip olduğunun ileri sürülmesidir. Araştırmalarımız neticesinde İbn Arabî'nin bu şekilde bir görüşü olmadığını ileri sürenlerin bulunduğu da altını çizmekte fayda var. Biz burada kısaca ortaya atılan görüşlere ve yapılan eleştirilere değinip konuyu noktalamak istiyoruz. Konuyla ilgili yapılan akademik çalışmalar mevcuttur ve istenildiği takdirde araştırılıp değerlendirilebilir.

İbn Arabî'nin bazı beyitlerinden hareketle birtakım görüşler ileri sürülmüştür. İbn Arabî bu görüş sahiplerine göre bütün dinlere eşit mesafede yaklaşmakta ve bütün dinleri "*Hakka giden farklı yollar*" olarak görmektedir. Onun bu görüşü ise "*vahdet-i vücud*" görüşüyle temellendirilmektedir.³¹⁷ Ayrıca İbn Arabî'nin bu görüşü onun din hakkındaki görüşünü de belirtir vaziyettedir. Zira İbn Arabî'nin varlık hakkındaki düşüncesi, bu konuyu daha iyi anlamak için bir kolaylık sağlamaktadır. O'na göre "*varlığın birliği*" yani Hakk dışındaki hiçbir varlığın gerçek varlık olmadığı, Hakk'ın dışındaki varlıkların varlığının izâfî olduğu yönündeki düşüncesi, bize din hakkındaki görüşünün de aslında bütün dinlere eşit mesafede yaklaşmadığı fikrini verebilmektedir.³¹⁸ Daha öncede belirttiğimiz gibi İbn Arabî'nin din hakkındaki görüşü tartışılmış ve ortaya birbirine zıt tezler atılmıştır.³¹⁹ Biz burada tartışmalara fazla değinmeden çok özet bir şekilde aktardığımız bilgilerden hareketle konuyu özetlemeye çalışalım.

Bütün dinler aynı hakikate götürür mü? Sorusuna farklı cevaplar verilmektedir. Verilen cevaplar ise "*dışlayıcı, kapsayıcı ve çoğulcu*" yaklaşımlar şeklinde kategorize edilmektedir. Örneğin; hayır bütün dinler hakikate götürmez, hakk din bir tanedir diyenler "dışlayıcı", bu hakk dinle birlikte başka dinler de kurtuluşa götürebilir diyenler "kapsayıcı", hakikat derecesi bakımından bütün dinler

³¹⁶ Dilaver Gürer, "İbn Arabî'de 'Dinlerin (Aşkın) Birliği' ve 'İbadet' Meselesi' Hakkında Bir Değerlendirme", 18.

³¹⁷ Dilaver Gürer, "İbn Arabî'de 'Dinlerin (Aşkın) Birliği' ve 'İbadet' Meselesi' Hakkında Bir Değerlendirme", 22.

³¹⁸ Dilaver Gürer, "İbn Arabî'de Lügat, İstilah ve Bâtın Anlamlarıyla Din Kavramı", *Marife* 1/3 (2001), 53.

³¹⁹ Mehmet Vural, "Gelenek ve Dinlerin Aşkın Birliği", *Doğu-Batı* 25 (2003), 171-173.

eşittir diyenler ise “çoğulcu” olarak nitelendirilmektedir.³²⁰ Bütün dinlerin hakikat açısından eşit kabul edilmesi için başında yapılan bir mantık hatasını karşımıza çıkarmaktadır. Çünkü bütün dinlerin ilk başta Tanrı anlayışları birbirinden farklıdır. Birinin tek dediği Tanrıya bir diğeri çok diyecektir. Monoteist yaklaşıma sahip inançlar, politeist bir yaklaşımı benimsemek durumunda mı kalacaktır? Birinin Peygamber olarak kabul ettiğini, bir diğeri öldürmüş olacak ve iki bin yıldır kabul etmediği peygamberi kabul etmesi mi istenecektir? Bütün dinlerin aralarında çelişkilerin bulunduğunu görmek istemeyen bir körlükle bütün dinleri kardeş ilan etmek nasıl bir ruh halinin ürünü olabilir? Hâliyle dinler bazı kabullerle insanlara sunulmaktadır. Bu kabuller, birbirlerinin kırmızı çizgileridir ve asla yıkılmayacak tabuları barındırmaktadırlar. Meseleye İslam dini açısından bakmak gerekirse de “*Kuşkusuz Allah katında din İslâm’dır. Kitap verilenler, ancak kendilerine ilim geldikten sonradır ki, aralarındaki hak tanımazlık yüzünden ayrılığa düştüler. Allah’ın âyetlerini inkâr edenler bilmelidirler ki Allah’ın hesabı çok çabuktur*”³²¹ âyeti ortadadır. Âyetin sadece ilk kısmı değil tamamı bu safsatayı reddetmektedir. Ayrıca Kur’an’daki din kavramı incelendiğinde 93 âyette “*din*” olarak yani tekil vaziyette karşımıza çıkmaktadır. “*Dinler*” yani çoğul bir tabire Kur’an’da rastlamak mümkün değildir.³²²

Dinler arası diyalog meselesi de yukarıda bahsetmiş olduğumuz konular üzerinden hareketle gündeme getirilmektedir. Onlara yönelik yapılan eleştiriler de, yukarıda belirttiğimiz eleştirilerden pek farklı değildir.

2.2.1.5. Cin Diye Bir Şey Yoktur Söylemi

Günümüzde insanlarımız arasında en fazla konuşulan ve bilinçsiz bir şekilde yorumlar yapılan meselelerden biri de “cin” meselesidir.³²³ Bir tarafta cinlerle ilişkilendirilen bazı hastalıklar ve rahatsızlıklar ve bunların suistimal edilmeleri, diğer yandan “cin diye bir şey yoktur” deyip cinlerin toptan inkârı karşımıza

³²⁰ Sait Kar, “Bütün Dinler Aynı Hakikate Mi Götürür? Tanrı Anlayışları Bağlamında Bir Değerlendirme”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41 (2014), 421.

³²¹ Âl-i İmrân 3/19.

³²² Zeliha Öteleş, “Din İki Kısımdır: Allah İndindeki Din ve Halk İndindeki Din”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (Ocak 2020), 556.

³²³ Ahmet Saim Kılavuz, “Cin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 21 Ocak 2024).

çıkmaktadır. Evvela cinlerin Kur'an ile sabit olduklarının altını çizelim. Cinlerin insanlardan önce³²⁴ ve dumansız ateşten yaratıldığını³²⁵ bildiren âyetler, yorumu gerektirmeyecek açıklıktadır. Üstelik cinlerle ilgili müstakil bir sûre bile mevcutken bir Müslümanın cinler yoktur demesi asla kabul edilemez.³²⁶ Cinler hakkında Modern dönem İslam yorumcularının açıklamaları da oldukça dikkat çekici olmakla beraber birçok eleştiriye de konu olmuştur.³²⁷

Cin diye bir şey yoktur şeklindeki söylemlerde bulunan insanlara bunun böyle olmadığını anlatmak için ilk başta el-Cin isminde bir sûrenin varlığından bahsedildiğinde, böyle bir sûre olduğunun farkında bile olmadığı görülecektir. Bu yüzden insanları tekfir etmeden önce onlara tebliğ, görevimiz ve sorumluluğumuzdur.

Cinlerin insanları etkileyip etkilemediği veya cin çarpması şeklinde ifade edilen durumlar ise tartışılmaktadır. Çağımızda birçok insanın şahit olduğu, sosyal medya aracılığıyla gördüğü veya haberlerden duyduğu şekliyle anlamış olması da bu meseleyi ele almamıza sebep olmuştur. Çünkü insanların sağlık problemlerine sebep olduğu düşüncesi, bu tür rahatsızlıklara çözüm vaadiyle bazı fırsatçı vicdansızları da ortaya çıkarmıştır. Ayrıca cinlerden haber aldığını söyleyen ve insanlara gelecekle ilgili bilgiler verdiğini iddia eden falcılara ve müneccimlere de fazlaca inanılması, cinler hakkındaki bir farkındalığa ihtiyaç olduğunu bize göstermiştir.

Kâhinlerin gelecekte haberler vermeleri de yine cinlerle ilgili bir meseledir. Örneğin bir hadiste Hz. Peygamberin kâhinlerle ilgili sorulan bir soruya verdiği cevap şu şekildedir; *“Bu söz haktır. Cin onu kapar ve velisinin kulağına atar. Ona yüz yalan daha ekler.”*³²⁸

Buna benzer başka bir meselede hayat okuma meselesidir. Hayat okuduğundan ileri süren kişi, ilk görüşte tanımadığı halde biri hakkında birçok bilgiyi sunar ve ardından geleceğe dönük de bir haber vererek onu etkilemeye ve tabiri caiz ise tuzağa düşürmeye çalışır. Onların, insanların hayatları hakkında cinlerden bilgi

³²⁴ el-Hicr 15/27.

³²⁵ er-Rahmân 55/15.

³²⁶ Temel Yeşilyurt, *Çağdaş İnanç Problemleri*, 172.

³²⁷ Fatih Çelikel, “Cin ve Şeytan Hakkındaki Bazı Kur’ân Âyetlerinin Modernist Yorumunun Tahlili ve Tenkid”, *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 7/3 (2023), 514-536.

³²⁸ Müslim, “Selam”, 2228, Buhari, “Tıb”, 46.

aldıkları ve buna birçok yalan katarak onlara sunduklarını da zaten Hz. Peygamberin hadisinden anlamış olduk. Burada dikkat edilmesi gereken ise falcıların, kâhinlerin ve gelecekte haber verdiğini iddia edenlerin söylediklerine kulak asmamaktır. Zira bir hadiste “*Kim bir kâhine gider, dediklerini doğrularsa; şüphesiz ki Muhammed'e indirilmiş olanı inkâr etmiş olur.*”³²⁹ buyurulmaktadır. Burada gayb ile ilgili bilgiler verilmesi ve bunların kabul edilmesi, “*De ki: 'Göklerde ve yerde olan gaybı, Allah'tan başka bilen yoktur'*”³³⁰ âyetiyle de çelişmekte ve dinimizce asla doğru kabul edilmemektedir.

Özetle cinlerle ilgili olarak karşımıza pek çok mesele çıkmaktadır. Cin çarpması, cinlerden haber vermek, cinlerle evlenmek veya cinlerin istihbaratta kullanılmaları gibi birçok yaygın ama yanlış bilgi mevcuttur. Konumuz itibarıyla fazla detaya girmek istemiyor ve ilgili araştırmaları okuyuculara bırakmak istiyoruz. İnananların bu konuda sakınması gereken söylemler ise cinlerin olmadığına dair söylemlerdir. Cinlerin varlığı âyet ve hadislerle açıktır ve bir inanç meselesidir. Onların hayatımıza müdahalesi ise bambaşka bir konu ve çalışmanın ürünü olabilir.

2.2.2. Dolaylı Olarak Elfâz-ı küfür Sayılabilecek Söylemler

2.2.2.1. Kahpe Felek – Zalim Kader Söylemleri

Günümüzde elfâz-ı küfür sayılabilecek söylemlerden biri de felek kavramıdır. Özellikle şiir, türkü gibi manzum eserlerde çokça kullanılmaktadır. Biz, evvela kavramın dini terminolojideki karşılığına bakarak bu konuyu da tekfir ve tebliğ bağlamında değerlendirmeye çalışalım.

Kelime olarak “*yuvarlak ve bombeli nesne, yün iği başı, düz arazi üzerinde kubbe şeklindeki tepe, höyük, yarım küre şeklinde zil; devreden nesne*” gibi anlamlarına gelmektedir.³³¹ Ortaçağ İslam kozmolojisinde “*yıldızları taşıdığına ve hareket ettirdiğine inanılan şeffaf gökküre, gezegenlerin yörüngesi*” diye tanımlanmaktadır.³³² Felek kelimesi Kur'an-ı Kerim'de ise “*gök cisimlerinin*

³²⁹ Ebu Davud, Tıb, 21.

³³⁰ en-Neml 27/65.

³³¹ Bekir Topaloğlu - İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü* (İSAM Yayınları, 2020), 99.

³³² İlhan Kutluer, “Felek”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 19 Aralık 2023).

üzerinde döndüğü yer yahut yörüngeler” anlamında kullanılmıştır.³³³ Kelimenin yukarıdaki anlamlarına bakıldığında, insanlar arasında kullanılan anlamları pek karşılamadığı görülmektedir. Zira felek kavramının farklı ve mecaz anlamları, bu tür söylemlerin incelenmesi için daha uygun olacaktır. Çünkü Türk edebiyatında felek ile dehrin, insanın kaderi üzerinde etkili olduğu kabul edilir ve onun zulmünü dile getiren şikâyet ifadeleri kullanılır.³³⁴

Edebiyatımızda bu kavram *“çarh gibi geniş ve mecâzî olarak dehr, dünya, devran, âlem, talih, baht, kader”* gibi anlamları içine alır.³³⁵ Ayrıca felek edebiyatımızda, genelde olumsuz kavramlarla işlenir, olumsuz çağrışımlar yaptırır. İnsan, yaşadığı bahtsızlıklar karşısında, suçlayacak bir obje arar.³³⁶ Bu obje kişinin algısına göre farklı bağlamlarda kullanılmış olabilir. Bazen dünya, hayattaki sıkıntılar ve çaresizlikler olarak karşımıza çıkarken bazen de kişinin öfke ve şikâyetine bağlı olarak kadere ve yaratıcıya yönelik bir isyan olarak karşımıza çıkmaktadır. Mesela şair Nef’î’nin felek içerikli şiirlerinden, onun devrin sorunlarına yönelik bir sitemini dile getirdiği söylenmektedir.³³⁷ Bu düşünceye varmak sözün sahibini iyi tanımakla ancak mümkün olabilir. Nef’î’nin mizacı, karakteri ve sosyal sorunlara karşı olan duyarlılığı ancak böyle bir düşünceye kapı aralamış olabilir.

Felek kavramının mecaz olan *“kötü talih, baht ve kader”* gibi anlamları da mevcuttur ve edebiyatımızda da bu anlamlarda kullanıldığına dair örnekler mevcuttur.³³⁸ Felek kavramının geçtiği türkülerin içerikleri incelendiğinde, genel olarak kader kavramından söz edildiği söylenebilir.³³⁹ Bunlara, TRT’nin THM repertuarından bazı türkü sözleri örnek olarak verilebilir.

Repertuar No; 2182

Dağlar dağımdır benim

³³³ Yâsîn 36/40, el-Enbiyâ 20/33.

³³⁴ Bekir Topaloğlu, İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 100.

³³⁵ Cemal Kurnaz, “Felek”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 19 Aralık 2023).

³³⁶ Saadet Karaköse, “Kozmik Âlemde Nef’î’nin Seyri”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 12 (01 Haziran 2012), 31.

³³⁷ Karaköse, “Kozmik Âlemde Nef’î’nin Seyri”, 31.

³³⁸ Cemal Kurnaz, “Çarh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 19 Aralık 2023).

³³⁹ Yavuz Şen, “Türkülerde Felek Kavramı”, *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi* 61 (01 Temmuz 2017), 411.

Gam ortağımdır benim
Ağlatma zalim felek
Yaman çağımdır benim

Repertuar No: 2840

Şu yalan dünyaya geldim geleli
Tas tas içtim ağuları sağ iken
Kahpe felek vermez benim muradım
Viran koydu mor sümbüllü baş iken³⁴⁰

Türkülerin içerikleri incelendiğinde felek kavramının en fazla kader anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır.³⁴¹

Repertuar No: 4129

Sabahtan esti de bir kanlı sazak
Felek bize kurmuş kötü bir tuzak
Bilmem derdimizi kimlere yazak
Dağlar bana geri verin gardaşım³⁴²

Bu türküde ise feleğin Azrail anlamında kullanıldığı düşünülmektedir.³⁴³ Buna benzer birçok türkü, şiir ve şarkı sözü mevcut olmakla birlikte kastedilen manalar her birinde farklılık arz etmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken husus yine söyleyenin tavrı, niyeti ve durumudur. *Kişinin “kahpe felek, zalim felek”* gibi söylemlerde bulunduğu durumlarda, sözün bağlamı çerçevesinde anlaşılmaya çalışılması gerekmektedir. Kişi eğer felek kavramıyla kasdettiği şey kader, yaratan veya dinin kutsal kabul ettiği başka bir şey ise o zaman insanın inancını tehlikeye sürükleyebilecek bir söylemdir diyebiliriz. Yapılması gereken ise diğer küfür lafızları karşısındaki tavrımızla aynıdır.

³⁴⁰ Türkiye Radyo Televizyon Kurumu (TRT), “Repertükül” (Erişim 19 Aralık 2023).

³⁴¹ Şen, “Türkülerde Felek Kavramı”, 411.

³⁴² Türkiye Radyo Televizyon Kurumu (TRT), “Repertükül”.

³⁴³ Şen, “Türkülerde Felek Kavramı”, 411.

Felek kavramı, kullanıldığı yere göre farklı anlamlar kazanabilmektedir. Ancak bu başlık altında ele alınmasını uygun gördüğümüz başka kavramlar da vardır. Mesela “*kötü kader, zalim kader*” bu tür söylemlerin başında gelmektedir. Kader kavramıyla felek kavramı bir tutulmamalıdır. Felek, kaderin yerine kullanılabilir fakat kader kavramının feleğin yerine kullanılması söz konusu değildir. Kişide kadere yönelik bir isyan, şikâyet ve itiraz var ise o zaman durum felektekinden daha tehlikelidir.

Sözlük anlamı itibarıyla “*gücü yetmek, planlamak, ölçülü bir şekilde yapmak, bir şeyin şeklini ve niteliğini belirlemek, kıymetini bilmek*” gibi anlamları içeren kader, terim olarak “*Allah’ın bütün nesne ve olayları ezeli ilmi ile bilip belirlemesi*” demektir. Kader ve kaza Allah’ın yaratıklarına ilişkin planını ve tabiatın işleyişini gerçekleştirmesini ifade etmek üzere kullanılır.³⁴⁴ Kavram Kur’an’ın birçok âyetinde karşımıza sözlük anlamlarıyla irtibatlı bir şekilde çıkmaktadır. Mesela Kamer sûresinde “*Biz her şeyi bir ölçüye göre yarattık*” şeklinde geçmektedir.³⁴⁵ Kader kavramını geçtiği yerlerde Allah’ın “*ilim, irade ve kudret*” sıfatlarıyla alakası açıktır. Bu da Allah-âlem-insan arasındaki bir ilişkinin varlığı üzerine kurgulanan kaderin terim anlamına işaret etmektedir.³⁴⁶

Kader-insan arasındaki münasebetlerin işlendiği ve birçok ayrılıkların ortaya çıktığı tartışmalara girmek konumuzun anlaşılmasına bir fayda sağlamayacağından o kısımlara değinmedik. Kaderin, Allah’ın bazı sıfatlarıyla alakalı olduğunu bilmek bizim konumuz açısından yeterlidir. Burada kişilerin sözlerinde genelde “*zalim kader, kötü kader, kader utansın*” gibi şikâyet ve isyan içeren söylemler dikkat çekmektedir. Bu tür söylemlerde, sağa sola çekilecek bir taraf pek yoktur. Zira kader, Ehl-i sünnet itikadında imanın altı şartından biridir ve bu ben Müslümanım diyen hemen herkesin bilebileceği bir bilgidir. Bundan dolayı kaderle ilgili hoş olmayan sözlerin kullanılması durumunda zorlama te’vile meseleyi yumuşatmaya çalışmak, pek doğru değilmiş gibi görünse de biraz da söyleyenin o anki durumunu göz önünde bulundurarak hareket edilmelidir. Zira akli başında bir Müslüman, inanmış olduğu dinin şartlarından birine karşı bu tür söylemlerde bulunmaması gerektiğini biliyor

³⁴⁴ Bekir Topaloğlu, İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 191; Yusuf Şevki Yavuz, “Kader”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 21 Aralık 2023).

³⁴⁵ el-Kamer 54/49.

³⁴⁶ Bekir Topaloğlu, İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 191.

olmalıdır. Buna rağmen kişi çok canı yandığı ve artık tahammülünün sınırlarının zorlandığı anlarda öfkeyle böyle bir söylemde bulunması, insan psikolojisinin bir ürünü olarak görülebilir. Buna hayatımızda çeşitli örnekler vermek mümkündür. Çok yakın tarihte yaşanan ve son yüzyılımızın en büyük felaketi olarak nitelendirilen Maraş depremindeki insanlarımızın o anki durumları hala gözümüzün önündedir. Kişinin birkaç saat içerisinde ailesinden onlarca kişinin acı haberini alması, o anda insanda sağduyulu bir düşünce bırakmaması doğaldır. Bu ve benzeri olaylarda kişilerin travma, şok ve kısa süreli bilinç kaybı gibi rahatsızlıklar geçirebilirler. Bu durumda insanlardan bazı söylemlerin sadır olması doğal karşılanabilir. Ancak musibetler karşısında Peygamberimizin de tavsiyelerini unutmamak gerekir. Örneğin mezarın başında ağlayan bir kadına rastlayan Peygamberimiz ona, “*Allah’tan kork ve sabret*” buyurdu. Kadın da Peygamberimizi tanımadığı için ona, “*Çek git başımdan; benim başıma gelen senin başına gelmemiştir*” diyerek çıkıştı. Daha sonra kadına bunu söyleyenin Hz. Peygamber olduğu hatırlatılınca kadın, Peygamberimize gelerek “*sizi tanıyamadım*” dedi. Hz. Peygamber ise ona “*sabır, musibetin darbesini ilk yediğin anda göstereceğin bir davranıştır*”³⁴⁷ buyurdu.

Yukarıda bahsettiğimiz durumlar tekfir için bir engel olarak kabul edilebilir. Ancak kadere yönelik yakışıksız söylemler farklı mecralarda karşımıza çıkmaktadır. Özellikle toplumumuzda yaygın olarak dinlenen şarkı ve türkülerde veya izlenen dizi ve filmlerde bu tür söylemlere çokça rastlamaktayız. Şarkılardaki kader söylemlerine örnek olması bakımından incelenmesi gereken yazı ve makaleler ayrıca mevcuttur.³⁴⁸ Biz burada birkaç örnek vermekle yetineceğiz.

Mutluluk seninle benim elimde

Korkarım ki zalim kader ayırır bizi³⁴⁹

Yazıklar olsun yazıklar olsun

Kaderin böylesine yazıklar olsun.³⁵⁰

³⁴⁷ Buhari, Cenâiz, 31/1283.

³⁴⁸ Sinan Öge, “Arabesk Kader Algısı-Orhan Gencebay Örneği”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41 (2014).

³⁴⁹ Orhan Gencebay, “Vicdan Azabı”, *Musalla Taşı* (1967), 00:03:28-00:03:52.

³⁵⁰ Gencebay, “Batsın Bu Dünya”, *Batsın Bu Dünya* (1974), 00:00:58-00:01:10.

Daha birçok örneği bulunan bu tür söylemler hem söyleyen hem de dinleyen açısından tehlike arz etmektedir. Söyleyen açısından bakıldığında daha önce de değindiğimiz gibi imanın şartlarından birine yönelik bir şikâyet ve isyan barındırmaktadır. Dinleyen açısından bakarsak da *“Oysa Allah size Kitap’ta (Kur’an’da) “Allah’ın âyetlerinin inkâr edildiğini ve onlarla alay edildiğini işittiğiniz zaman, başka bir söze geçmedikleri müddetçe, onlarla oturmayın, aksi hâlde siz de onlar gibi olursunuz” diye hüküm indirmiştir. Şüphesiz Allah, münafıkların ve kâfirlerin hepsini cehennemde toplayacaktır”*³⁵¹ âyeti gereği hareket etmek daha uygun olacaktır. Kanaatimizce kaderle ilgili yakışıksız söylemler içeren dizi, film ve skeçlerde de durum aynıdır. Ne yazık ki sinema tarihimizde dini değerlerimize yönelik karalama ve aşağılama hiçbir zaman eksik kalmamıştır. Asıl üzücü olan ise bunları izleyen ve gülen yine bizleriz. İncamımızla ilgili ne kadar kutsalım var ise onlara yönelik tahkir, tahfif ve istihza, televizyon ekranlarında olsun, sosyal mecralarda olsun hep karşımızda, yeni nesillerin gözleri önündedir. Genç nesillerin iç dünyalarına bilinçli bir şekilde empoze edilen hakaret ve argo şeklindeki söylemler, maalesef geleceğe yönelik de büyük bir tehlike arz etmektedir. Bunları bilinçli ve kasıtlı yapanlarla, bunlara karşı dikkatsiz ve kayıtsız kalan ebeveynler de bu yıkımın ortağıdır.

Müslüman, kader ile ilgili yakışıksız söylemler karşısında bir tavır sergileyecekse bu, nefsi olmamalıdır. Zira kader itikatla ilgili bir meseledir. Kişinin başına gelen her ne ise onu kaderden bilmesi, aynı zamanda Allah’a karşı söylemlerdeki bir hatayı da beraberinde getirmektedir. Hâlbuki insanlar kötülüğün içinde bir iyilik, iyiliğin içerisinde de umulmadık bir kötülüğün olabileceğini bilmeden hep kendilerine iyi olarak görünen şeyleri talep ederler. Buna *“Umulur ki, hoşlanmadığınız bir şey sizin için hayırdır. Ve yine umulur ki, sevdiğiniz bir şey de sizin için şerdir. Siz bilmezsiniz, Allah bilir”*³⁵² âyeti gereğince inanmak ve ona göre hareket etmek gerekir. Kişi hayatı boyunca yaşamış olduğu şeylerde kötülükleri hep başkasında arama gayretine girmiştir. *“...Kendilerine bir iyilik dokunsa “Bu Allah’tan” derler, başlarına bir kötülük gelince de “Bu senden” derler. “Hepsi*

³⁵¹ en-Nisâ 4/140.

³⁵² el-Bakara 2/216.

*Allah'tandır" de. Ne oldu bu topluluğa ki bir türlü söyleneni anlayamıyorlar"*³⁵³ âyeti de insanlardaki bu hataya işaret etmektedir.

Özetle kadere yönelik sitem, isyan ve şikâyet dolu söylemlerden uzak durulmalıdır. Bu tür söylemleri içeren ne varsa, bunları beğenerek dinlemek, izlemek ve paylaşmak da tehlikelidir. Bu durumda bulunan kişiler uyarılmalıdır. Görülecekki birçok insan söylediği sözün, yaptığı davranışın farkında bile değildir. Farkına vardığı anda bir pişmanlık duyması bile bizim için bir kazanç olacaktır.

2.2.2.2. Kur'an ve Hadisler Tarihseldir İddiası

Günümüzde insanlarımızın kafasını karıştırmaya sebep olan söylemlerden biri de âyet ve hadislerin nazil ve varid oldukları dönem ve coğrafya için geçerli olduğu iddiasıdır. Bu konudaki tartışmaların içeriği, din ve şariat kavramları üzerinden de yapılmaktadır. Dinin ve şeriatın birbirinden farklı şeyler olduğunu, dinin değişmeyen hususları ihtiva ettiğini, şeriatın ise dinin değişebilen yönünü ifade ettiğini söyleyerek buradan tarihselliğe bir kapı aralanmaya çalışılmaktadır. Din ve şariat kavramlarının neleri ifade ettiği ile ilgili bilgileri, daha önce şeriate yönelik söylemler başlığında incelemiştik. Burada ise daha çok âyet ve hadislere yönelik tarihselci bakış açısını değerlendirmeye çalışalım.

Tarihselcilik genel olarak, tarihin önemini vurgulayan şeylerin her zaman tarihsel gelişmenin seyri içinde görülmeleri gerektiğini savunan görüşleri belirtmek için kullanılan bir kavramdır. Ayrıca bu görüş, her şey tarihsel ve akıp giden tarihin ayrılmaz bir parçası olduğu için, zamandışı, değişmez ve evrensel rasyonalite veya ahlaklılık standartlarının var olmadığını ileri sürmektedir.³⁵⁴ Batı'da XVII. yüzyılda ortaya çıkan ve XX. yüzyılda modernleşmenin bir diğer yan etkisi olan bu kavram daha sonra İslam dünyasında da etkisini göstermeye başlamıştır. Tarihselcilik, İslam modernizminin bir sonucu olarak İslam dünyasına dâhil olmuştur da denilebilir. Aydınlanma ile gelen zihinsel dönüşümün ortaya çıkardığı yeni bir ideoloji ve yaşam biçimi demek olan modernizm, tarihselcilik düşüncesinin daha iyi anlaşılması için ayrıca ele alınması gereken bir kavramdır.³⁵⁵ Zira modernizm, tarihsel olanın

³⁵³ en-Nisâ 4/78.

³⁵⁴ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2005), 1589.

³⁵⁵ Muhsin Demirci, *Kur'an Tarihi* (İstanbul: İfav, 2015), 301-302.

karşıtıymış gibi algılanabilir. Ayrıca modernizm, "çağdaş teslis" denilen hümanizm, sekülerizm ve demokrasi sacayağı üzerine kuruludur.³⁵⁶ Bu kavramlar nazariyesinde dinin değeri de malumdur.

Modernizmin de etkisiyle Kur'an'ı ve hadisleri anlama ve açıklama noktasında çağın gereklerine uygun hareket etme arzusu, bazı çevrelerin tarihselcilik fikrine yönelmesine sebep olabilmektedir. Bu konuda farklı çalışmalar da yakın tarihimizde ortaya konmuştur. Bu akımının başlıca temsilcileri Fazlur Rahman, Roger Garaudy, Muhammed Arkoun ve Hasan Hanefi'dir.³⁵⁷

Modernistlerin fikir ve görüşlerine baktığımızda, Kur'an ve Hz. Peygamber ile ilgili Ehl-i sünnet camiasının asla kabul edemeyeceği bazı söylemler dikkat çekmektedir. Örneğin Fazlur Rahman'a göre Kur'an hem lafızlarının kaynağı hem de içeriği itibarıyla tarihsel bir metindir. Kur'an'a rengini veren indiği döneme ait tarihsel ve kültürel şartlardır. Esasen o, ilâhî de olsa ebediyen geçerli tek dışa vurum olarak kastedilmiş değildir. Özetle Kur'an, indiği dönemin sosyopolitik durumunu yansıtır ve o dönemin bir ürünüdür.³⁵⁸ Ayrıca Kur'an'ın evrensel yönü, onun lafzi yönünden ziyade, âyetlerde güdülen amaçlardır. Haliyle âyetler bugünün şartları ve güncel bakış açılarıyla yorumlanmalı ve uyarlanmalıdır. Burada, nasların o dönem kültürünün bir ürünü olduğu da söylenmektedir. Ayrıca "Kur'an, ahlaki bir davet kitabıdır ve o, hukuk kitabı değildir" şeklindeki söylemler de bu düşüncenin bir ürünüdür.³⁵⁹

Kur'an'ı tarihselci bir yaklaşımla ele almak, bütün İslam hukukunu, şeriatini ve ilmi mirasını yeniden ele almak anlamına gelmektedir. Nitekim Fazlur Rahman'ın faiz konusundaki görüşü de her şeyi yeniden ele almayı gerektiren bir bakış açısı sergilemektedir. Ona göre, Kur'an'daki "riba" kavramının ne olduğu ve niçin yasaklandığı, ciddi bir biçimde araştırılırsa; onun, günümüzdeki banka faiziyle alakası olmadığı görülecektir ve birçok sıkıntı da bu şekilde çözüme kavuşacaktır.

³⁵⁶ Muhsin Demirci, *Kur'an Tarihi*, 302.

³⁵⁷ Muhsin Demirci, *Kur'an Tarihi*, 304.

³⁵⁸ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'ân*, çev. Alpaslan Açıkgöç (Ankara: Fez Yayinevi, 1987), 186; Ayrıca bk. Muhsin Demirci, *Kur'an Tarihi*, 305; Mehmet Bağcıvan, "Modernleşmenin Tefsirde İki Komplikasyonu: Kur'ancılık/Meâlcilik ve Tarihselcilik", *BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (15 Haziran 2021), 9.

³⁵⁹ Bağcıvan, "Modernleşmenin Tefsirde İki Komplikasyonu", 9.

Ayrıca çok evlilik, kadınların şahitliği, miras, zekât ve birçok konuda da durum bu şekilde çözüme kavuşabilecektir.³⁶⁰

Çağdaş modernizmin başka bir temsilcisi olan Roger Garaudy'nin da görüşlerine kısaca değinelim. O da Fazlur Rahman gibi Kur'an'ın anlaşılmasında, tarihselciliği bir çözüm olarak sunmakta ve çağın ihtiyaçları için bunu gerekli görmektedir. Garaudy'nin benimsediği görüşün kısaca özeti şöyledir. Kur'an'ın âdetlere ve örfe bina edilen ahkâm ve muâmelata dair bütün hükümleri, özellikle zaman ve coğrafya farkları söz konusu ise değişebilir.³⁶¹ Garaudy'nin altını çizdiği başka bir mesele ise Kur'an'ın hakiki manasının ilk Müslümanlar tarafından algılanabildiğidir. Daha sonra ise Kur'an'ın bu anlamı unutulmaya yüz tuttu. Bu işi yapan ise müfessirler oldu. Müfessirler, bir taraftan lafızcı yaklaşımlarıyla Kur'an'ı mekanik bir ibadetler bütünü durumuna indirgemişler, diğer taraftan da tenkitçi aklı öldürerek düşünme aksiyonunu yok etmişlerdir.³⁶²

Son olarak bu düşüncenin en radikal düşünürü olan Hasan Hanefî'nin de birkaç görüşüne yer vererek konuyu bağlamaya çalışalım. En radikali denilmektedir çünkü o, sadece Kur'an'ın tarihselliğinden değil Allah'ın sıfatlarındaki bir tarihsellikten de bahsetmektedir. Ona göre içinde yaşanan çağın problemi neyse, insanlar o gün neye ihtiyaç duymuşlarsa, zihinlerindeki Tanrı anlayışı da bu probleme ve ihtiyaçlara paralel olarak kendini göstermiştir.³⁶³ Onun anlayışına göre İlâhî sıfatlar dâhil Kur'an'daki her şey tarihsel bir olgunun kesin izlerini taşıyan ifadelerden başka bir şey değildir.³⁶⁴

Modernist tarihselcilerin Kur'an'a yaklaşımları bir ortak noktaya işaret etmektedir. Kur'an belli bir tarihte belli bir coğrafyada yaşayan insanlara yol göstermek amacıyla indirilmiştir ve yerel nitelikli naslardan oluşan bir kitaptır. Onu, yaşadığımız tarihe olduğu gibi aktarmak doğru değildir. Onu ancak ilâhî yasanın gözetiminde, yeni bir yaklaşımla çağımıza taşıyabiliriz. Bize göre bütün bunlar ilk bakışta insanlarda heyecanlandıran bir hareketin başlamasına sebep olabilir. Fakat bu

³⁶⁰ Fazlur Rahman, *Allah'ın Elçisi ve Mesajı*, çev. Adil Çiftçi (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1997), 95-103; Ayrıca bk. Muhsin Demirci, *Kur'an Tarihi*, 307-308.

³⁶¹ Muhsin Demirci, *Kur'an Tarihi*, 308.

³⁶² Roger Garaudy, *İslam ve İnsanlığın Geleceği*, çev. Cemal Aydın (İstanbul: Pınar Yayınları, 1990), 46; Muhsin Demirci, *Kur'an Tarihi*, 310.

³⁶³ Şevket Kotan, "Kur'an ve Tarihsellik Üzerine", *İslami İlimler Dergisi* 1/2 (2006), 91.

³⁶⁴ Muhsin Demirci, *Kur'an Tarihi*, 312.

düşüncelerin de belli başlı sorunları ve çıkmazları olduğunu bilmekte fayda var. Şimdi bu düşüncelere yönelik yapılan eleştirilere ve tarihselciliğin de getirmiş olduğu bazı problemlere değinmeye çalışalım.

Modernist tarihselcilerin amacı, Kur'an'ı günümüz şartları açısından yeniden ele almak ve açıklamaktır. Bizim düşüncemize göre bu aslında hiç olmamış bir şey değildir. Tarihte de tefsirciler ve İslam hukukçuları içinde bulundukları döneme göre Kur'an'ı yorumlamışlar ve hükümler ortaya çıkarmışlardır.³⁶⁵ Bugün içtihat kapısı kapalı değildir.³⁶⁶ Yani Kur'an ve hadisler incelenip, yeni şartlar da göz önünde bulundurularak yeni hükümler ve kolaylıklar ortaya konulmasında hiçbir mahzur yoktur. Yeni hükümler, kurallar ve çözümler konulamazsa zaten Kur'an'ın evrensel olma ve kıyamete kadar geçerli olma özelliği pasif kalmış demektir. Tarihselcilerin buradaki hatası ise geçmişe toptan sünger çekmek istiyorlarmış gibi anlaşılmalıdır. İslam dini günümüz problemlerine yönelik çözümler sunmaktan aciz değildir. Fakat bunu yaparken Kur'an'ın tarihsel olduğunu söylemek, onun evrenselliğine yönelik bir tehdittir. Yenilenme işlemi yapılırken de 1400 yıllık bir geleneği yok saymayı gerektirecek ne vardır? Kur'an'ın tarihsel bir eser olmadığını söyleyerek de bu yenilenme işlemi yapılabilir. Ayrıca tarihte yorum farklılıkları bir kısım parçalanmalara sebep olmuştur. Bugün için yenilenme taraftarlığı yapanlardan hangisi takip edilecektir? Mısır'dan çıkan bir âlimin dediklerini orada yaşayanlar, Irak'ta yaşayan bir âlimin görüşlerini de orada bulunanlar mı kabul edecektir? Kur'an'ın evrenselliğini tehdit eden bu yaklaşım, bütün müslümanları hangi çatı altında toplamayı arzu etmektedir?

Kanaatimizce modernistlerin aklı, nakilden ileri tuttıklarını anlamak pek zor değildir. Hemen her şeyi akılla izaha kalkışmak, zaten başlı başına bir problemdir. Mesela onlardan bazıları için melek, insandaki bir önsezi veya bir enerjiyi ifade etmektedir. Cinler ise Kur'an'da kötülük, hastalık ve olumsuzluklar için veya çöllerde ve ormanlarda yaşayan insanları ifade için kullanılmıştır.³⁶⁷ Görüldüğü üzere bu ve benzeri yorumlarda akla gereğinden fazla fonksiyon verilmektedir.

³⁶⁵ Muhsin Demirci, *Kur'an Tarihi*, 314.

³⁶⁶ Wael B. Hallaq vd., "İçtihat Kapısı Kapandı mı?", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 29 (2017), 502.

³⁶⁷ Muhsin Demirci, *Kur'an Tarihi*, 314-315.

Esasen akla değil, çağa ve çağın muhataplarına göre cevaplar bulma arayışı buna sebep olmuştur demek daha doğru olacaktır.

Başka bir problem ise yine akla uydurma gayesinin bir sonucu olarak mucize kavramına yönelik bazı tutumlarıdır. Onlara göre mucize, tabiat kanunlarına aykırılıktır ki bu mümkün değildir. Ebrehe ordusuna gönderilen ebabiller, aslında sivrisineklerdir. Onların taşıdığı taşlar ise mikroplardır. Miraç hadisesi mistik bir olaydır. Denizin yarılması gel-git ile ifade edilir. Hz. İbrahim'in çağırmasıyla gelen kuşlarda bir rüyadan ibarettir.³⁶⁸ Yukarıdaki görüşler ve bunlara benzer birçok görüş, devrin müfessirleri tarafından da eleştirilmiştir. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır bunlar için “apaçık bir tahriftir” demiş ve tefsirinde bu konuların altını çizmiştir.³⁶⁹

Kur'an'dan sonra hadislere de yönelen tarihselciler, hadislerin nakledilmesinde bazı problemler görüp dolayısıyla kabul edilebilecek pek bir yönlerinin de bulunmadığını ileri sürmüşlerdir. Çünkü hadis bilginleri hadis ricaline yönelik tenkitlerde bulunmuşlar fakat metin tenkidinde bulunmamışlardır. Bu yüzden akıl ve dirâyet yoluyla sabit olmayan hadisler kabul edilemez.³⁷⁰ Ayrıca hadis hareketleri de ictihad hareketlerini baltalayarak İslâm düşüncesini donuklaştırmıştır. Zira muhaddisler hadisi mutlak anlamda kullanmışlar ve herhangi bir yorumda bulunmamışlardır.³⁷¹ Hadislere yönelik bu ve benzeri yaklaşımlar, İslam dünyası için büyük bir ilmi mirası temsil eden hadis külliyyatına yönelik de bir tehlike arz etmektedir. 1400 yıllık İslam geleneğinden hadisleri ve buna bağlı olarak sünneti çekip aldığımızda geriye kalacak olan nedir? Evvela sünnet ve hadisler atılıp daha sonra da günümüzde olduğu gibi Kur'an'a mı sıra gelecektir?

Kur'an'a ve hadislere yönelik böyle bir yaklaşımın kaynağının Batıdan gelmiş olmasının da altını çizmek faydalı olacaktır. Zira batıda da önce kutsal kitabın akılcılığa ters düştüğüne ve zamanın ihtiyaçlarına cevap veremeyeceğine olan inanç, böyle bir yaklaşımı doğurmuştur. İlk başta kutsal kitabın akıldışılığı tartışılmış ve bu da zamanla bilimle din arasında bir tenakuzun olduğu düşüncesini ortaya çıkarmıştır.

³⁶⁸ Muhsin Demirci, *Kur'an Tarihi*, 316.

³⁶⁹ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, çev. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2023).

³⁷⁰ Mustafa Öz, “Ahmed Han, Seyyid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 28 Aralık 2023).

³⁷¹ Alparslan Açıkgenç, “Fazlurrahman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 28 Aralık 2023).

Hâlbuki Kur'an için bilimle veya akılcılıkla böyle bir problemten söz edilmesi, başlangıçta yapılmış bir hatadır. Bilim ve akılla çatışma varmış gibi bir yaklaşımla Kur'an'a yönelmek zaten isabetli görünmemektedir. Haliyle bu şekilde bir düşünceyle, Kur'an'ın ahkâmına yönelik bir tarihselci yaklaşımın da elle tutulur bir tarafı yoktur.³⁷²

Tarihselci veya Modernist yaklaşımla Kur'an'ı ele alma düşüncesi ilk başta kulağa hoş gelse de kendi içerisinde bazı sorunları olduğunu söylemiştik. Yukarıda bu sorunlardan bazılarına değindikse de yeterli olmadığı açıktır. Konu, kendi içerisinde tartışılmış ve daha birçok eleştiri almıştır. Biz, tezimizin kapsamını daha fazla genişletmemek için birçok detaya girmedik. Özetle Kur'an'da belli bir coğrafyaya, örf ve adetlere mahsus veya hususi bazı olay ve kişilere yönelik âyetler ve hükümler mevcuttur.³⁷³ Ancak bunu, Kur'an'ın tamamına indirgemek asla doğru kabul edilemez.

Meseleyi elfâz-ı küfür kapsamında değerlendirmek gerekirse; Kur'an ve hadisler hakkında, onların evrenselliğini veya İlahi bir hitap oluşlarını inkâra varacak bir söylem, inancımızı tehlikeye düşürebilir. Tarihsel olabileceği söylenebilen âyetler olabilir demek, zamanla “Kur'an tamamen tarihseldir” şeklindeki bir söyleme varacaksa, o zaman Kur'an'a yönelik bir tereddütü de beraberinde getirebilir. Bu da inancımızın sağlığı açısından bizi tehlikeye sürükleyebilir. Bu tür söylemlerin halk arasında kullanılması da oldukça sakıncalı görülebilir. Zira insanlar nesh, tarihselcilik veya Kur'an'ın ahkâmıyla ilgili bazı kavramları tam manasıyla bilmiyor olabilirler. Yapılacak olan insanlara yine doğru bilgiyi tebliğ etmek ve onları uyarmaktır.

2.2.2.3. Evrim İslam'a Aykırı Değildir İddiası

İslam kelâmında daha çok tekâmül nazariyesi³⁷⁴ olarak ele alınan evrim, bugün birçok kişinin kafasında yer etmiş bir meseledir. Bu meseleyi tezimize taşımamızın nedeni ise evrimin Kur'an'a uygun olduğu ve bir Müslümanın buna karşı çıkamayacağı söylemleridir. İnsanın var olmasıyla ilgili “yaratılış” ve “evrim”

³⁷² Muhsin Demirci, *Kur'an Tarihi*, 318.

³⁷³ Detaylı bilgi için bk. Muhsin Demirci, *Kur'an Tarihi*, 325-327.

³⁷⁴ Mehmet Bayrakdar, “Tekâmül Nazariyesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 16 Ocak 2024).

fikirleri ön plandadır. Bu fikirler çerçevesinde oluşan tartışmaların soru ve cevapları ise tezimiz açısından oldukça önemlidir. Yukarıda yaptığımız gibi konuyla ilgili tartışmalarda fazla detaya girmeden meseleyi özetleyip sonuca varmak öncelikli hedefimizdir.

Evvela evrim teorisinin henüz kanıtlanıp kanıtlanmadığının hâlâ tartışılıyor olduğunu belirtmekte fayda var. Bu teorisin ispatlanıp ispatlanmadığı hâlâ tartışılmaktadır çünkü eğer evrim teorisi ispatlanırsa, Tanrının varlığı ve anlamının tartışılır hale geleceği açıktır.³⁷⁵ Bir tarafta ateizm, materyalizm ve pozitivism gibi din karşıtı akımlar, diğer taraftan eğer kanıtlanırsa dinin bunu zaten bildirdiğini ve evrimin dine aykırı olmadığını ileri sürenler, dört gözle bu teorisin kanıtlanmasını beklemektedirler. Teori bir diğer ismiyle kuram “*birtakım olguları veya olgusal ilişkileri açıklayan, kısmen de olsa doğrulanmış, yani, nesnel nitelikteki veriler karşısında, test edilebilirliği olan, fakat henüz tümüyle kesinleşmemiş, üst düzeyde zihinsel bir çalışmayı gerektiren, kavramsal bir sistemdir.*”³⁷⁶ Hâl böyle olunca evrimin henüz teoriden ibaret olduğunu söyleyerek onun bu tartışmalardan uzak tutulması da doğru değildir.

Evrin teorisi, günümüzde birçok akımın da kendisine kanıt arama çabasına veya fikirlerine ortak etme arayışına kurban edilmektedir. Bu durum ise hâliyle evrim teorisine daha fazla popülerite kazandırmaktadır. Bu da zamanla onun bilimsel bir teoriden uzaklaşıp ayrı bir ideolojiye dönüşmesini sağlamıştır. Belki sadece bilimsel araştırmaların konusu olabilecek olan bu teori, bugün ne yazık ki ait olmadığı birçok mecrada konuşulmakta ve buna atıfta bulunmaktadır.

Evrin teorisi her ne kadar yeni bir kurammış gibi algılsa da aslında Darwin’den daha önce Mısır Mitolojisinde, Hint düşüncesinde ve Yunan filozoflarında bu tür görüşlerin var olduğu yapılan çalışmalar sonucu ortaya konulmuştur.³⁷⁷ İslam dünyasında da evrimci görüşler tarihte ortaya çıkmış ve tartışılmıştır. Nazzam, “*kozmojik evrim teorisini*” Câhız, “*biyolojik evrim*

³⁷⁵ Mustafa Çakmak, “Evrin Teorisi Tanrının Varlığı İçin Gerçek Bir Tehdit midir?”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/2 (2015), 57-58.

³⁷⁶ Ülker Ötkem, “Olgu, kuram, Darwin öncesi evrim kuramları ve Darwin’in evrim kuramı”, *Antropoloji* 23 (2010), 23.

³⁷⁷ Mustafa Çakmak, “Evrin Teorisi Tanrının Varlığı İçin Gerçek Bir Tehdit midir?”, 59; Ülker Ötkem, “Olgu, kuram, Darwin öncesi evrim kuramları ve Darwin’in evrim kuramı”, 28.

teorisini” Birûnî ise “*sun’î seçimle evrim teorisini*” ortaya koymuşlardır.³⁷⁸ Tezimizin çerçevesini fazla genişletmemek için ilgili görüşleri burada aktarmayı uygun görmedik. Konumuzla ilişkili olan kısmına değinip meseleyi kısaca ele almaya çalışalım.

Teorisiyle ismi birlikte anılan Darwin ise evrimi, aslında dünyadaki biyolojik çeşitliliği anlamak ve açıklamak için kullanmıştır. Darwin’e göre biyolojik çeşitliliğin birbirinden farklı yaratıldığını düşünmektense bütün hepsinin bir hücreden meydana geldiğini ve birbirleriyle akraba olduklarını söylemek daha doğrudur.³⁷⁹ Darwin’in türlerin kökenine yönelik bilinçli bir yaratılışın karşısına başka bir alternatif çıkarmış olması, onun evrim teorisinin İslam Âlimlerinin teorilerinden ayrılmasına neden olmuştur diyebiliriz. Nitekim Darwin, ilk canlıların oluşumunu sıcak su birikintisine güneş ışınlarının vurmasıyla açıklamıştır.³⁸⁰

Darwin’den daha önce meseleyi ele almış olan Lamarck ise en basit canlıların kendiliğinden türediğini ve daha sonraki en kompleks canlıların bunlardan evrilerek oluştuğunu ileri sürmektedir. İnsan bütün canlıların en mükemmeli olduğu için insana en yakın canlılar aynı zamanda mükemmelliğe de en yakın olmaktadır. Evrimleşmenin son halkası olan insan da maymunumsu canlılardan evrimleşmiştir.³⁸¹ Ayrıca Lamarck’a göre bütün canlılar çevrenin etkisiyle değişmekle birlikte aslında hepsi bir türden meydana gelmektedir.³⁸² Darwin ve Lamarck’ın evrim teorileri de aslında birbirinden farklıdır. Lamarck’da çevredeki değişimden sonra canlılardaki değişim oluşurken Darwin’de ise “doğal seleksiyon” sonrasında uyum sağlayabilenler devam ederken uyum sağlayamayanlar ise elenmektedirler.³⁸³

Meseleyi konumuz açısından özetleyecek olursak daha önce de belirttiğimiz gibi bazı görüş ve kavramlar, birtakım dindışı akımlar tarafından istismar edilmektedir. Özellikle ateizm gibi Tanrı’nın varlığı ve yaratmasıyla ilgili problemi

³⁷⁸ Mehmet Bayrakdar, *İslam’da Evrimci Yaradılış Teorisi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1987), 39-55-65.

³⁷⁹ Charles Darwin, *Türlerin Kökeni*, çev. Öner Ünalın (Ankara: Onur Yayınları, 1976), 24.

³⁸⁰ Francis Darwin, Hüseyin Portakal, *Charles Darwin Yaşamı Ve Mektupları* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 1996), 202.

³⁸¹ Caner Taslaman, *Bir Müslüman Evrimci Olabilir mi?* (İstanbul: Destek Yayınları, 2017), 21.

³⁸² Ülker Ötkem, “Olgu, kuram, Darwin öncesi evrim kuramları ve Darwin’in evrim kuramı”, 32.

³⁸³ Taslaman, *Bir Müslüman Evrimci Olabilir mi?*, 22.

olan akımlar, bu teoriyi kendi malları gibi kullanıp teist düşünörlere pay bırakmamaya gayret göstermektedirler. Burada evrim teorisini ortaya koyanlar daha çok ateizmle ilişkilendirilirken buna karşı çıkanlar ise teizmle ilişkilendirilmektedir.³⁸⁴ Hâlbuki evrimle ilgili müslüman bilginlerin de fikirlerinin ve teorilerinin olduğuna daha önce değinmiştik. Burada ise Müslüman Âlimlerin evrim hakkındaki ortak kanaatini belirtip ardından yaratılışla ilgili âyetlere değinelim.

Müslüman evrimciler evrime iki şekilde bakmışlardır. Birincisi kâinatın ve onda ilk ana türlerin oluşumu ikincisi ise ana türlerden türeyen yan türlerin oluşumu.³⁸⁵ Bütün müslüman evrimciler aynı zamanda kâinatı Allah'ın eseri olarak gördükleri için yaratılışı kabul ederler ve kendi kendine oluşmayı reddederler. Aynı zamanda Yüce Allah hem yaratılışın başlangıcıdır hem de kâinata evrimleşme özelliği vermiştir.³⁸⁶ Bu anlayışla Müslüman evrimcilerin evrime bakışı ile günümüzdeki dindışı evrimcilerin bahsetmiş oldukları teorileri birbirinden ayrılmaktadır. Ayrıca Müslüman evrimciler evrime sadece biyolojik olarak bakmamış, onun psikolojik ve sosyolojik yönünü de ele almışlardır. Bu bakış açısı bile kavramların ve teorilerin aslında ne derecede dikkatle ve başarıyla işlendiğini göstermektedir. Zira günümüzdeki evrimciler, insanın ruhi boyutuyla ve manevi yönüyle pek ilgilenmedikleri için biyolojik evrime takılıp kalmakta ve yaratıcıyı inkâr edeceğiz diye bocalayıp durmaktadırlar. Evrimi önümüze bir inanç meselesiymiş gibi atanların amaçları ise kendi ideolojilerini kabul ettirmekten başka bir şey değildir.

Günümüzde bize sunulan evrimin yanlışlarından birkaçına değinelim. Öncelikle ilk varlığın tesadüfi olarak meydana geldiğini söylüyorlarsa³⁸⁷ bunun çok güvendikleri akılla bile izahı mümkün değildir. Materyalizmin ilk varlık anlayışıyla paralellik gösteren bu düşünce, günümüz biliminin bile açıklamalarından henüz çok uzaktır. Öyle ki evrimi bilimsel bir hakikat gibi sunmalarına karşın bilim asla tesadüfleri kabul etmemektedir. Sadece ilk maddenin değil kâinattaki düzenin de tesadüf olduğunu ileri sürüyorlarsa ki bu da yine aklın ve bilimin kabul edebileceği

³⁸⁴ Taslaman, *Bir Müslüman Evrimci Olabilir mi?*, 29.

³⁸⁵ Mehmet Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 156.

³⁸⁶ Mehmet Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 157.

³⁸⁷ Temel Yeşilyurt, *Çağdaş İnanç Problemleri* (Ankara: DİB Yayınları, 2017), 51.

bir şey değildir. Ayrıca teörinin bir takım zihinsel kurgularla kendini ispata çalışması da yine bilimsellikten oldukça uzaktır.³⁸⁸

Başka bir açıdan bakacak olursak onların iddia ettiğı gibi basit bir varlıktan mükemmel bir sonucun ve düzenin ortaya çıkması da açıklanması gereken çok uç bir fikirdir. Bu ve benzeri birçok problemi bulunan, henüz ilmi ispatı yapılmamış olan ve insanı maddeleştirip ruhi yönünü inkârdan başka amacı olmayan bir akıma karşı inançlı insanların meyletmesi gerçekten hayret vericidir. Evrim teorisine verilmek istenen cevaplara topyekûn olarak bakılırsa, bu cevapların evrimle değil daha çok maddeci yaklaşım ve dindışı akımlarla ilgili olduğu çok çabuk bir şekilde anlaşılacaktır. Çünkü evrim teorisi gerçekten bu teoriyi ortaya koyanlardan çok, ona kendi argümanlarını yüklemeye çalışanların malı gibi anlaşılmaktadır. Günümüzde ve toplumumuzdaki yansımaları aynen bu şekildedir. Evrim teorisi deyince aslında hiç alakası olmayacak isimler ve ateizm akla gelmektedir. Mesela Darwin'in ateist olmadığı buna örnek olarak verilebilir. Onun papazlık dersi alması, eserinin sonunda *“Yaratıcının meydana getirdiğı bir veya birkaç canlı formundan diğerlerinin evrimleşmesinde bir yücelik vardır”* gibi bir cümlenin bulunması ve bir manastıra gömülmesi³⁸⁹ evrim teorisiyle ateizmin onun hayatında bir araya gelmediğini gösteren işaretler olarak görülebilir.

Günümüzde evrimi kabul eden ve bunu destekleyen âyetlerin de bulunduğunu söyleyenlere karşı, evrimci yaratılışın Kur'an âyetlerinin kendi düşünceleri çerçevesinde yorumlanmasından kaynaklanan bir yanlışlık olduğunu söyleyenler de mevcuttur. Canlıları Allah'ın yarattığını kabul ettikleri için *“yaratılışçı”*, canlıların çeşitlenmesinin evrimle olduğunu söyledikleri için ise *“evrimci”* olan bu düşünürlere *“evrimci yaratılışçılar”* denilebilir. Evrimci yaratılış görüşüne karşı çıkanlara göre evrimin bilimsel bir gerçeklik olduğunu kabul eden ilahiyatçılar, Kur'an'daki yaratılışla ilgili âyetleri de evrimle ilişkilendirerek yorumlamışlardır.³⁹⁰ Hâlbuki

³⁸⁸ Temel Yeşilyurt, *Çağdaş İnanç Problemleri*, 52.

³⁸⁹ Çakmak, “Evrin Teorisi Tanrının Varlığı İçin Gerçek Bir Tehdit midir?”, 62.

³⁹⁰ Veysel Güllüce, “Kur'an Işığında Evrimci Yaratılış Görüşünün Değerlendirilmesi”, *Âyetlerin ve Hadislerin Dilinden Yaratılış* (Antalya: ak-der, 2018), 10-12.

Kurân'da insanın yaratılışıyla ilgili detaylı bilgiler verildiği açıktır. Bu âyetlerden evrimi çıkarmak ise doğru bir yaklaşım değildir.³⁹¹

Kur'an bize ilk insan ve ilk Peygamber olan Hz. Âdem'in topraktan, diğer insanların ise *"O yarattığı her şeyi güzel yapmış ve ilk başta insanı çamurdan yaratmıştır. Sonra onun neslini önemsenmeyen bir suyun özünden yaratıp sürdürmüştür"*³⁹² âyetinde açıklandığı üzere bir suyun özünden yaratıldığını bildirmektedir. Ayrıca ilk insanın *"Sizi (özel) bir çamurdan yaratan, sonra ölüm zamanını (ecel) takdir eden ancak O'dur"*³⁹³, *"İnsanı süzölmüş çamurdan yarattık"*³⁹⁴, *"Onları yapışkan bir çamurdan yarattık"*³⁹⁵, *"Gerçekten biz insanı kara çamurdan oluşmuş kuru balçıktan yarattık"*³⁹⁶ ve *"İnsanı kiremit gibi sertleşmiş balçıktan yarattı"*³⁹⁷ gibi âyetlerde ilk insanın yaratılışıyla ilgili bilgiler vermektedir.

Evrimci yaratılışçıların bazı âyetleri evrim konusundaki görüşleri çerçevesinde yorumladıklarını söylemiştik. Buna *"Biz bir şeyi murat ettiğimizde sözümüz "ol!" demekten ibarettir, o da hemen oluverir"*³⁹⁸ âyeti için yazılmış mealler örnek verilebilir. O meallerde *"hemen oluverir"* şeklindeki ifade *"hemen oluşmaya başlar"* şeklinde çevrilmiştir.³⁹⁹ Bu ve benzeri birçok âyette çevirilerin ideolojilere kurban edildiğini söylemek mümkündür. Kur'an-ı Kerim'e göre insanın yaratılışını konu edinen birçok akademik çalışma mevcuttur.⁴⁰⁰ Biz burada detaylara girmeden ilgili bazı âyetlere değinmekle yetindik.

³⁹¹ Veysel Güllüce, "Kur'an Işığında Evrimci Yaratılış Görüşünün Değerlendirilmesi", *Âyetlerin ve Hadislerin Dilinden Yaratılış* (Isparta: ak-der, 2018), 9.

³⁹² es-Secde 32/7-8.

³⁹³ el-En'âm 6/2.

³⁹⁴ el-Mü'minûn 23/13.

³⁹⁵ es-Sâffât 37/11.

³⁹⁶ el-Hicr 15/26.

³⁹⁷ er-Rahmân 55/14.

³⁹⁸ en-Nahl 16/40. Diğer âyetler için bk. Yâsîn 36/82, el-Mü'min 40/68, .

³⁹⁹ Mehmet Okuyan, *Geniş Açıklamalı Kur'an Meal Tefsir* (İstanbul: Haliç Üniversitesi Yayınları, 2022), 651; Bayraktar Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Meali* (İstanbul: Bayraklı Yayıncılık, 2007), 385.

⁴⁰⁰ İlgili çalışmalar için bk. Âdem Tatlı vd. (ed.), *Âyetlerin ve Hadislerin Dilinden Yaratılış* (Antalya: ak-der, 2018); Veysel Güllüce, "Kur'an Işığında Evrimci Yaratılış Görüşünün Değerlendirilmesi"; Zeki Keskin, "Âyetler Işığında İnsanın Yaratılışı" (Antalya: ak-der, 2018), 149; Ahmet Özdemir, "Kur'ân ve Bazı İslam Âlimleri Açısından Yaratılış ve Evrimci Görüş", *Bitlis İslamiyât Dergisi*, (ts.); Yahya Arslan, "Kur'an Âyetleri Bağlamında İnsanın Elementer Yaratılışının

Sonuç olarak evrim teorisine ilmi bir yaklaşım tabi bir sorumluluktur. Ancak maddeci ve dindışı akımların anlattığı şekliyle evrime inanıyorum demek doğru olmaz. Zira zaten evrim bilimsel bir gerçekse o zaten bilgidir. Bir şeyi bilmek ona inanmak anlamına gelmez. Biz Budizm’i biliyoruz ama inanmıyoruz. Lâkin bugün toplumumuzda ilgili söylemlere baktığımızda evrimin doğru bir şekilde anlaşılmadığını görmekteyiz. Kısaca ölçümüz yaratılışı da içerisine alan bir evrim anlayışıysa o zaman durum ilmi bir çerçevede delilleriyle tartışılıp konuşulabilir. Çünkü bunu ileri süren Müslüman filozoflar da vardır ve biz onlara bu yüzden kâfir diyemiyoruz. Bu çerçevenin dışında kalan, dindışı çevrelerce bize sunulan bir evrimciliği kabul etmenin ise inancımıza zarar vereceği şüphesizdir. Allah’ın “yarattım” dediği insana “hayır o, maymunumsu bir varlıktan evrildi” demek tamâmiyle din dışı ve İslam’ın asla kabul etmeyeceği bir husustur.

2.2.2.4. Rüylar Tamamen Psikolojiktir Söylemi

Son dönemlerde psikoloji ilminin de insan psikolojisini anlamada kullandığı yöntemlerden biri olan rüya kavramı, günümüzde bazı modern çıkışlara kurban edilmektedir. İslam’ın rüya meselesine bakışı oldukça önemlidir. Buna nazaran insanlar arasında “rüylar tamamen psikolojiktir” veya “rüylar saçmalaktır” gibi düşüncesizce söylemler içerisinde bazı tehlikeleri barındırmaktadır. Bizim dikkatimizi çeken bu tür söylemlere de değinip meseleyi kısaca ele alalım.

Uyku sırasında zihinde beliren görüntülerin tamamını ifade için kullanılan rüya⁴⁰¹ Kur’an ve hadislere konu olması bakımından oldukça önemlidir. Ayrıca rüyaların “sadık rüya”, “şeytani rüya” ve “nefsani rüya” gibi sınıflandırılması da bu meselenin İslami ilimlerce bir kıymetinin olduğunu göstermektedir.

Rüyalar ile ilgili âyetlere bakıldığında onların sembolik bir dile sahip olduğu, onların herkese anlatılmaması gerektiği, gelecekte vuku bulacak bir olayın habercisi olabileceği ve rüyaları anlamada bir yoruma ihtiyaç olduğu şeklinde açıklamalar yapılabilir.⁴⁰² Kur’an’da Hz. İbrahim ve Hz. Yusuf peygamberlerin yanı sıra Mısır hükümdarının gördüğü rüyadan da bahsedilmektedir. Haliyle rüyaların tamamen

Değerlendirilmesi”, *Journal of Analytic Divinity* 6/2 (2022), 53-76; Abdulmecit Okcu, “Kur’an ve Evrim Açısından Canlıların Oluşumu”, *EKEV Akademi Dergisi* 56 (2013), 151-178.

⁴⁰¹ İlyas Çelebi, “Rüya”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 21 Ocak 2024).

⁴⁰² Yûsuf 12/ 4 - 6, 37.

psikolojik bir durum olduğunu ileri sürmek Kur'an'ın rüyaya olan atıflarıyla ters düşmektedir. Haşa Kur'an, psikolojik ve boş olan bir şeyi mi kendisine konu edinmiştir? Bu durumda rüyaların hepsinin psikolojik birtakım durumların yansıması olduğunu söylemek doğru olmayacaktır.

2.2.2.5. Yılbaşı – Noel Kutlamak

Batı Hristiyanları tarafından 25 Aralık olarak kabul edilen Hz. İsa'nın doğumu kutlamaları ile yeni yılbaşı kutlamaları birleştirilmektedir. Doğu Hristiyanları ise Hz. İsa'nın doğum tarihi olarak 6 Ocak'ı kabul etmektedirler. Haliyle Hristiyanlıkta genel olarak 25 Aralık – 6 Ocak arası kutsal günler olarak kabul edilir ve kutlanır. Noel kutlamalarında ortaya çıkan “çam ağacı süslemek” gibi bazı figürlerin de Roma ve Yunan kültürlerine dayandığı kabul edilmektedir.⁴⁰³ Özetle eski kültürlerdeki pagan adet ve gelenekler, Hz. İsa'nın doğumu adıyla Hristiyanlığa, yılbaşı adıyla da diğer bölgelere yayılmıştır.⁴⁰⁴ Özü itibarıyla Noel ve yılbaşı birbirinden farklıdır. Biri dini bir bayramı temsil ederken diğeri daha çok seküler bir yaklaşımı ifade etmektedir.

Toplumumuzda ise Noel ve yılbaşı genellikle dini bir ritüel olarak algılanmamaktadır. Daha çok modern dünyaya uyum sağlamak veya çağı yakalamak adına kutlanmakta ve ifade edilmektedir. Meseleye konumuz açısından bakacak olursak yılbaşı ve Noel kutlamalarının dini bir ritüel olarak kabul edilmesi İslam dini açısından kabul edilebilir değildir. Ayrıca başka kültürlerin gelenek ve adetlerini taşıyor olması da Müslüman kimliğine yakışmamaktadır. Peygamberimizin ümmetini farklı milletlere benzemekten men etmesi de burada bize ölçü olmalıdır. Onu, yeni bir yıla giriş olarak algılayıp farklı Pagan kültürlerinden alıntılar yapmadan kutlamak isteyenlere kâfir demeyi doğru bulmuyoruz. Bu türden halk arasında yayılmış bid'atlerin birden kaldırılması da mümkün görünmemektedir. Haliyle insanların içki, kumar ve şans oyunları gibi İslam'ın yasaklarının çiğnendiği ortamlarda ve eğlencelerde bulunmamaları gerektiği anlatılmalıdır. Ayrıca bizim kültürümüz, örfümüz ve dinimizle uygun olmayan bu türden eğlence ve bayramların meşru görülecek hiçbir tarafı da yoktur.

⁴⁰³ Bülent Şenay, “Noel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 21 Ocak 2024).

⁴⁰⁴ Hidayet Işık, “Dini Köken Açısından Noel Ve Yılbaşı”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/7 (01 Ağustos 1997), 464.

2.2.2.6. Farklı Konulardaki Küfür Sayılabilecek Söylemler

Yukarıda ele almış olduğumuz söylemler, detaylı bir şekilde incelenmesi gereken konular arasındaydı. Burada ise gerek günlük hayatta gerek şarkı-türkü sözlerinde ve gerekse ekranlarda karşımıza çıkabilecek söylemlere değinmeye çalışacağız.

Elfâz-ı küfür literatüründe incelemiş olduğumuz eserlere baktığımızda genel olarak küfür lafızları taalluk ettikleri başlıklar altında ele alınmakta ve çok kısa açıklamalarla veya açıklama yapılmadan sıralanmaktadır. Biz, günümüzde bu tür söylemlere örnek olabilecek bazı lafız ve fiillere değinmeye çalışacağız. Açıklamaları ise her bir cümlenin ardından yapmaya gayret edip tehlikelerinden bahsederek uyarılarda bulunacağız.

Toplumumuzda en fazla karşılaştığımız ve hiç düşünmeden sarf edilen bazı söylemlere örnek vermek gerekirse buna “Allah’ın unuttuğu yer”, “Allah’ın bilmemesi yaptığı yer”, “Allah’sız kitapsız”, “imansız”, “yukarda Allah var”⁴⁰⁵, “Allah işini bilir” gibi söylemler göze çarpmaktadır. Çoğunlukla ağız alışkanlığından kaynaklanan bu tür söylemlerin, bilinçli bir Müslümanın dilinden sadır olması beklenemez. Allah için kullanılan ve onu yaratıklara benzetme kasdiyle söylenen sözler küfürdür.

Elfâz-ı küfür sayılabilecek sözler daha çok, şarkı, türkü, şiir, dizi ve filmlerde karşımıza çıkmaktadır. Mesela “yar benim dinim imanım”, “bunca kulun içinde Tanrı seni mi seçti”, “secde ettim aşka taparcasına”, “Yaradan’ın boş vaktine gelmiş”, “Seninle cehennem ödülüdür bana, sensiz cennet bile sürgün sayılır”, “aldanma öbür dünyaya hayatı yaşa”, “sen, gördüğüm en son ilahsın”, “madem unutacaktın beni neden yarattın”, “Allah’ın kitabına sövüp saydım”, “cenneti değişmem saçının teline”, “Hak bana bir ömür vermiş, boşu boşuna” gibi şarkı ve türkü sözleri örnek verilebilir. Dilimize pelesenk olmuş şu sözler de dikkat çekicidir; “eşek cennetini boylamak”, “en büyük filanca, başka büyük yok”, “yüzünü gören cennetlik”, “rakı içen öldü de su içen ölmedi mi? ...” İçeriklerine bakıldığında genellikle Yaratıcıya sitem, ahiret hayatını hafife alma, kadere isyan gibi durumlar söz konusudur. Bunlar ve benzeri sözlerin geçtiği film, dizi veya şarkıları beğenerek dinlemek de doğru kabul edilemez.

⁴⁰⁵ Ebubekir Sifil, *Sana Dinden Sorarlar* (İstanbul: Rihle Kitap, 2022), 171-174.

İslam'ın haram kıldığı yasakları veya hoş karşılamadığı meseleleri meşru gösteren söylemler de tehlikelidir. Örneğin faiz için *“alan memnun veren memnun”* veya *“faizsiz dünya mümkün değil”* gibi söylemlerin yanında faiz kullanmayıp sıkıntıya düştüğü için *“bunlar hep Müslümanlığımızdan”* gibi ifadeler de doğru değildir. Ayrıca haram bir işe besmele ile başlamak, haramı işlerken harama karşı olan birinin gözünün içine sokarcasına yapmak, kısaca helali haram haramı da helali saymak küfürdür.

Müslümanları hakir görmek, onların giyim kuşamlarını veya hayata bakışlarını iğretiymiş gibi göstermeye çalışmak, İslam'ın emir veya yasaklarına uyanları gerici, yobaz olmakla itham etmek, çarşaf giyen biri için öcü benzetmesi yapmak, Kur'an'a saygısızca muamele etmek, sihir, büyü ve falcılık uğraşmak gibi durumlar da sakıncalıdır.

Yukarıda sayılan durumlarda insanın niyeti, İslam'ı hakir görmek, aşağılamak veya alay etmekse zaten küfürdür. Ama inanan insanların bilinçsizce davranışlar sergilediği görülmektedir. Eğer inanan birisi yukarıda ele alınan durumlara konu olmuşsa, evvela tövbeye ardından da daha dikkatli olmaya davet edilmelidir. Zira *“Onlara soracak olsan mutlaka, “Biz lafa dalıyor eğleniyorduk, hepsi bu!” derler. De ki: “Siz Allah ile, O'nun âyetleriyle ve peygamberiyle mi eğleniyordunuz?”*⁴⁰⁶ âyeti bizleri bu duruma düşmemek için uyarmaktadır. Başka bir âyette Yüce Allah, *“O size kitapta şunu indirmiştir: Allah'ın âyetlerinin inkâr edildiğini yahut onların alaya alındığını işittiğiniz zaman, onlar başka bir söze geçmedikçe kendileriyle beraber oturmayın; aksi takdirde şüphesiz siz de onlar gibi olursunuz. Allah elbette münafıkların ve kâfirlerin tamamını cehennemde bir araya getirecektir”*⁴⁰⁷ buyurarak küfür sözü söylenen yerlerde durmanın, onları dinlemenin de doğru olmadığını belirtmiştir.

Bu başlıkta ele almaya çalıştığımız söylemler yukarıda saydıklarımızdan ibaret değildir. Burada, Müslümanlara dikkatli olmaları yönünde uyarılar yapıp her Müslümana bu bilincin kazandırılması, daha fazla çözüm odaklı bir yaklaşım olacaktır. İslam'la alay etmek, İslam'ı hakir görmek, İslam'a ait bir görüş, fikir ve

⁴⁰⁶ et-Tevbe 9/65.

⁴⁰⁷ en-Nisâ 4/140.

meŖelede onu aŖađılamak veya Müslüman olduğu halde kendi dinini beğenmemek niyeti taŖıyan her söz tehlikelidir.

3. SONUÇ

İnanan bir insanın hayatı boyunca inancına yönelik tehlikelerin olabileceğini bilmesi ve inancını bu tehlikelere karşı muhafaza etmesi gerekmektedir. Tezimizde ele aldığımız ve imanı geçersiz kılabilecek, kişiyi iman dairesinden çıkarabilecek söylemler ve lafızlar demek olan elfâz-ı küfür de bu tehlikelerden biridir. Kur'an'ın inmeye başladığı ve Hz. Peygamberin tebliğ görevinin başladığı ilk yıllardan beri en önemli mesele iman meselesi olmuştur. Bir taraftan inanmayanlara yönelik yürütülen tebliğ diğer taraftan da inananların inancını korumaya yönelik irşat birlikte yürütülmüştür. İslami ilimlerin oluşmaya başlamasıyla elfâz-ı küfre ait bir literatür de oluşmaya başlamıştır. Zamanla hakkında müstakil eserlerin kaleme alındığı ve geniş bir eser listesine sahip olan elfâz-ı küfür, günümüze kadar gerek fıkıh ve gerekse kelâm ilmi açısından önemini korumuştur.

Günümüzde konuyla ilgili müstakil çalışmalar var ise de geçmiş literatüre yönelik böyle bir çalışmanın yapılması önemlidir. Hemen her dönemde üzerine eserler kaleme alınan elfâz-ı küfür meselesi, günümüz toplumunda da inanç problemlerinin başında gelmektedir. Seküler yaklaşımların etkisiyle insanların dinden uzaklaşması veya mezhep çatışmalarından ziyade her kafadan bir sesin çıktığı ortamlarda inananların kafa karışıklığı yaşamaları, inanç meselesindeki böyle bir problemi başa çekmektedir. İlk meselemiz olan iman ile bizzat ilişkili olan bu durum ise evvela her Müslümana daha sonra da akademik çalışmalarla daha fazla insana ulaşma imkânı olanlara ayrı bir sorumluluk yüklemektedir.

Bir yönüyle imanı diğer yönüyle de tekfiri ele aldığımız bu çalışmamızın öncelikli hedefi, bir farkındalık kazandırmaya çalışmaktır. Bilinmelidir ki iman, şaka, hafife alma veya alay etmeyi kaldıracak bir konu değildir. İnsanın hayatında en ciddi tavrını sergileyeceği konu iman olmalıdır. Bu tür söylemlerde bulunan kişileri uyarmak bizim elbette ki vazifemizdir. Önce tebliğ ve daveti vizyon bellemeliyiz. Tekfire sıra gelinceye kadar ise pek çok merhale mevcuttur. Ayrıca insanları tekfir etme konusunda da kendimizi yetkili görmek doğru değildir. Hüküm koyucu sadece Allah'tır deyip inananların küfrüne hükmetmek, kendimize hak etmediğimiz bir yetkiyi vermek demektir ki bu da ne Kur'an'ın ne de Hz. Peygamberin tavrıdır.

İnananları tekfirle itham etmenin belli başlı kuralları olduğu açıktır. Bu kurallar çerçevesinde ele aldığımız tezimizi, tebliğ ve davet gibi önemli iki vazifeyi hatırlatarak tamamlamaya gayret ettik. İnananların her dönemde tebliğ ve davete ihtiyaçları olduğu aşikârdır. Tekfir ise gerekli yerler dışında yapıldığı her dönem taraflar arasındaki çekişmelerde, ötekileştirici ve ayrıştırıcı bir araç olmuştur.

Tezimizde tanıtımı yapılan eser ve müelliflerin tekfir konusundaki hassasiyetleri bizim için de bir gayeyi dile getirmemize sebep olmuştur. Müelliflerin ortak gayesi insanların imanını korumaya yöneliktir. Biz de elfâz-ı küfür konusunu ele alırken insanları bu konuda uyarmayı ve imanlarını korumalarına vesile olabilmeyi gaye edindik. Sonuçta da insanların dilinden sadır olan bir takım sözlerin tehlikeli olduğunu hatırlatmakla beraber insanları, bir kısım söylemleri yüzünden direkt küfürle itham etmenin doğru olmadığı kanaatini de belirtmiş olalım.

Son olarak tezimizde ele almaya çalıştığımız konu başlıkları, bazı müstakil çalışmalara konu olmuşsa da henüz çalışılmamış konular da mevcuttur. Tezimizden çıkarılabilecek ve yeni çalışmalara ilham olabilecek birden çok mesele bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Açıkgenç, Alparslan. “Fazlurrahman”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 28 Aralık 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/fazlurrahman>
- Ahizade Yusuf. *Hediyyetül Mühtedin fil Elfâzil Küfr*. İstanbul: Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, 1447.
- Ahmet Özdemir. “Kur’an ve Bazı İslam Âlimleri Açısından Yaratılış ve Evrimci Görüş”. *Bitlis İslamiyât Dergisi*.
- Akdemir, Salih. “Din, Şariat ve Laiklik Hakkında Bazı Düşünceler”. *Yeni Türkiye (Dergi)* IV/23-24 (1998), 2611-2617.
- Akgündüz, Said Nuri - Bulut, Zübeyir. “Akâidden Fıkha: Hanefî Fıkıh Kitaplarında Elfâz-ı Küfür” 6/2 (2017), 897-920.
- Akkuş, Süleyman. “Balıkesir’li Bir Osmanlı Âlimi İmam Birgivi’nin Elfâz-ı Küfür Değerlendirmeleri Üzerine Bir Zihniyet Çözümlemesi”. *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi II* (2019), 9-23.
- Al-Huseini, Maarof. *Din ve Siyaset Bağlamında Tekfir*. Ankara Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- Alikılıç, Dündar. *Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî*. İstanbul: Alioğlu Yayınevi, 2016.
- Altıntaş, Hayrani. “Dehriyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 14 Ocak 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/dehriyye>
- Arslan, Yahya. “Kur’an Âyetleri Bağlamında İnsanın Elementer Yaratılışının Değerlendirilmesi”. *Journal of Analytic Divinity* 6/2 (2022), 53-76.
- Ateş, Süleyman. “Cennet Kimsenin Tekelinde Değildir”. *İslami Araştırmalar* 3/1 (1989), 7-24.
- Atmaca, Gökhan. “Süleyman Ateş’in Bakara Sûresi 62. Âyet Tefsiri Üzerine Bir Değerlendirme”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/28 (2013), 1-20.
- Aydınalp, Halil. “Kural Dışı Dini Bir Yönelim Olarak Çağdaş Tekfir İdeolojisini Anlamak”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46/46 (06 Ocak 2015), 5-36. <https://doi.org/10.15370/muifd.14009>
- Bağcıvan, Mehmet. “Modernleşmenin Tefsirde İki Komplikasyonu: Kur’ancılık/Meâlcilik ve Tarihselcilik”. *BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (15 Haziran 2021), 1-17. <https://doi.org/10.33460/beuifd.824711>
- Bağdadi, Ganim el. *Hisnül İslam fi elfâzi’l-küfr ve’l-aķāid*. İstanbul: Beyazıt Devlet Kütphanesi, 3136.

- Bağdadi, Ganim el. *Hisnül İslam fî elfâzi'l-küfr ve'l-aķāid*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 1144.
- Bağdadi, Ganim el-. *Hisnül İslam fî elfâzi'l-küfr ve'l-aķāid*. Ankara: Ankara Milli Ktp., Milli Ktp. Koleksiyonu, 8770/11.
- Bardakoğlu, Ali. “Had”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 25 Aralık 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/had--fikih>
- Bayrakdar, Mehmet. *İslam'da Evrimci Yaradılış Teorisi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1987.
- Bayrakdar, Mehmet. “Tekâmül Nazariyesi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 16 Ocak 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/tekamul-nazariyesi>
- Bayraklı, Bayraktar. *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Meali*. İstanbul: Bayraklı Yayıncılık, 2007.
- Bebek, Adil. “Kebîre”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/163-164. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022.
- Bezzâzî. el-Fetâva'l-Bezzâziyye. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-'Arabî, 1986.
- Biçer, Ramazan. “İğvâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 13 Ocak 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/igva>
- Birgivi. *Risâle fî beyâni'l-elfâz ve'l-ef'âli'l-küfriyye*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Gelibolulu, 56.
- Boynukalın, Mehmet. “Tebliğ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 18 Ekim 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/teblig>
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 6. Basım, 2005.
- Çağrııcı, Mustafa. “Cehâlet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 13 Aralık 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/cehalet>
- Çağrııcı, Mustafa. “Da'vet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 06 Aralık 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/davet>
- Çağrııcı, Mustafa. “Müsamaha”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 08 Aralık 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/musamaha>
- Çağrııcı, Mustafa. “Taassup”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 13 Aralık 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/taassup>
- Çakmak, Mustafa. “Evrim Teorisi Tanrının Varlığı İçin Gerçek Bir Tehdit midir?” *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/2 (2015), 55-81.

- Çeker, Orhan. “Prof. Dr. Saffet Köse’nin ‘Hz. Ömer’in Bazı Uygulamaları Bağlamında Ahkâmın Değişmesi Tartışmalarına Bir Bakış’ Başlıklı Makalesi Üzerine Bazı Mülahazalar”. *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 7 (2006), 51-54.
- Çelebi, Ebu Ali. *Risale fi beyâni elfâzi’l-küfr*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Ayasofya, 2263.
- Çelebi, İlyas. “Mu’tezile”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 03 Aralık 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mutezile>
- Çelebi, İlyas. “Rüya”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 21 Ocak 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ruya>
- Çelik, İbrahim. “Taaddî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 13 Ocak 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/taaddi>
- Çelikel, Fatih. “Cin ve Şeytan Hakkındaki Bazı Kur’an Âyetlerinin Modernist Yorumunun Tahlili ve Tenkid”. *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 7/3 (2023), 514-536.
- Darwin, Francis. *Charles Darwin Yaşamı Ve Mektupları*. çev. Hüseyin Portakal. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 1996.
- Darwin, Charles. *Türlerin Kökeni*. çev. Öner Ünalın. Ankara: Onur Yayınları, 2. Basım, 1976.
- Demir, Emrullah. *Nuh Bin Mustafa’nın Akâid-i Dîniyye Risalesi Bağlamında Elfâz-ı Küfür Meselesi*. Karabük: Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2022. <http://acikerisim.karabuk.edu.tr:8080/xmlui/handle/123456789/1886>
- Demircan, Adnan. “Tebliğde Hz. Peygamber’in Örnekliliği”. *Diyanet İlmi Dergi* XLVIII/1 (2012), 7-28.
- Demirci, Muhsin. *Kur’an Tarihi*. İstanbul: İfav, 8. Basım, 2015.
- Ebu Abdullah Muhammed bin İsmail, Buhari. *Sahih-i Buhari*. ed. Mustafa Deeb Al-Bagha. Şam: Dar İbn Katheer, Dar Al-Yamamah, 1993.
- Ebû Hanife. *el-Âlim ve’l-Müteallim*. çev. Mustafa Öz. Erişim 17 Aralık 2023. <http://ktp2.isam.org.tr/?blm=sonucdkm&MaddeKodu=011551&-max=1>
- Karadâvî, Yusuf. *Tekfirde Aşırılık*. çev. Murat Padak. İstanbul: Nida Yayıncılık, 2019.
- Elmalı, Hüseyin. “Mehmed Emin Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 18 Ekim 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mehmed-emin-efendi-oflu>

- Ofi, Mehmed Emin b. Hasan b. Hüseyin. *Nasâ-yih-i Makbule ve Elfâz-ı Küfür Beyanında Hıfz-ı İman Risalesi*.
- Emecen, Feridun. “Korkut, Şehzade”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 18 Ekim 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/korkut-sehzade>
- Erturhan, Sabri. “Hz. Ömer’in Ceza Hukukuna Dair Bazı Uygulamaları”. *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu III* (2018), 145-172.
- Fazlur Rahman. *Allah’ın Elçisi ve Mesajı*. çev. Adil Çiftçi. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1997.
- Fazlur Rahman. *Ana Konularıyla Kur’an*. çev. Alpaslan Açıkgenç. Ankara: Fecr Yayınevi, 1987.
- Feldman, Noah. “Hukukun Üstünlüğü olarak Şeriat”. *Ne Mutlu “İnsan’ım” Diyene!* (blog), 14 Mayıs 2009. <https://www.derindusunce.org/2009/05/14/hukukun-ustunlugu-olarak-seriat/>
- Fığlalı, Ethem Ruhi. “Hâricîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 18 Ekim 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hariciler>
- Furkan, Faruk. *İslam Hukuku Açısından Tekfir Meselesi Şartları, Engelleri ve Ahkâmı*. Konya: Neda Yayınları, 2020.
- Garaudy, Roger. *İslam ve İnsanlığın Geleceği*. çev. Cemal Aydın. İstanbul: Pınar Yayınları, 1990. <https://www.nadirkitap.com/islam-ve-insanligin-gelecegi-roger-garaudy-kitap25615962.html>
- Gazzâlî. *İslam’da Müsamaha “Faysalü’t-tefrika beyne’l-İslam ve’z-zendeka”*. çev. Süleyman Uludağ. Dergâh Yayınları, 2020.
- Güllüce, Veysel. “Kur’an Işığında Evrimci Yaratılış Görüşünün Değerlendirilmesi”. *Âyetlerin ve Hadislerin Dilinden Yaratılış*. 149. Antalya: ak-der, 1. Basım, 2018.
- Gümüşhânevî. *Câmiü’l-Mütun*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, 01267.
- Gümüşhânevî, Ahmed Ziyâüddîn. *Ehl-i sünnet i’tikadı*. çev. Fuad Günel - Abdülkadir Kabakçı. İstanbul: Bedir Yayınevi, 7. bsk., 1996.
- Gündüz, İrfan. *Gümüşhânevî Ahmed Ziyâüddîn (KS) hayatı-eserleri-tarikat anlayışı ve Hâlidîyye tarikatı*. Ankara: Seha Neşriyat A.Ş., 1984.
- Gür, Süleyman - Ahmet Cevdet Karaca (ed.). *Trabzonlu Müellifler ve Eserleri*. Trabzon: Ortahisar Belediyesi Kültür Yayınları, 2023.

- Gürer, Dilaver. “İbn Arabî’de ‘Dinlerin (Aşkın) Birliği’ ve ‘İbadet’ Meselesi” Hakkında Bir Değerlendirme”. *Tasavvuf - İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi* 11 (2003), 9-54.
- Gürer, Dilaver. “İbn Arabî’de Lügat, İstilah ve Bâtın Anlamlarıyla Din Kavramı”. *Marife* 1/3 (2001), 43-54.
- Hallaq, Wael B. vd. “İçtihat Kapısı Kapandı mı?” *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 29 (2017), 457-503.
- Hatîb, Muzaffer el-. *Risâle fî elfâzi’l-küfr*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Reîsülküttâb Mustafa Efendi, 1200.
- Hatîb, Muzaffer el-. *Risâle fî elfâzi’l-küfr*. Ankara: Ankara Milli Ktp., Afyon Gedik Ahmet Paşa il Halk Ktp. Koleksiyonu, 18018/2.
- İşık, Hidâyet. “Dini Köken Açısından Noel Ve Yılbaşı”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/7 (01 Ağustos 1997).
- İbn Kemal. *Risale fî Elfâzil Küfr*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kasidecizade, 677, 169a-173b.
- İnce, Nazife - Atay, Rıfat. “Elfâz-ı Küfür Literatürü ve Söz Fiilleri Teorisi: Şehzade Korkut’un Hâfizu’l-insân an lâfîzi’l-imân Risalesi Örneği”. *Türkiye Diyanet Vakfı Antalya Şubesi* 1 (2020).
- İrfan Gündüz. “Gümüşhânevî, Ahmed Ziyâeddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 18 Ekim 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/gumushanevi-ahmed-ziyaeddin>
- İsfahânî, Râgıb el-. *Müfredât - Kuran Kavramları Sözlüğü*. çev. Abdalbaki Güneş - Mehmet Yolcu. Çıra Yayınları, 2010.
- Kahraman, Abdullah. “Ebû Hanîfe’de Din ve Şeriat Ayrımı Var mı?” *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (2012), 467-474.
- Kallek, Cengiz. “İbn Hacer el-Heytemî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 18 Ekim 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-hacer-el-heytemi>
- Kar, Sait. “Bütün Dinler Aynı Hakikate Mi Götürür? Tanrı Anlayışları Bağlamında Bir Değerlendirme”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41 (2014).
- Karaağaç, Hilmi. “Tekfir ve Elfâz-ı Küfre Dair İki Risale”.
- Karaköse, Saadet. “Kozmik Âlemde Nef’î’nin Seyri”. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 12 (01 Haziran 2012), 29-48.
- Keskin, Zeki. “Âyetler Işığında İnsanın Yaratılışı”. 149. Antalya: ak-der, 1. Basım, 2018.

- Kılavuz, Ahmet Saim. “Cin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 21 Ocak 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/cin>
- Kılavuz, Ahmet Saim. “Elfâz-ı Küfür”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 18 Ekim 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/elfaz-i-kufur>
- Kılavuz, Ahmet Saim. *İman Küfür Sınırı*. İstanbul: Marifet Yayınları, 2016.
- Koçyiğit, Talat. “Abdullah b. Übey b. Selûl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 03 Aralık 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdullah-b-ubey-b-selul>
- Konevi, Nuh b. Mustafa el. *Risale fi elfâzi'l-küfr*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 2234.
- Kotan, Şevket. “Kur'an ve Tarihsellik Üzerine”. *İslami İlimler Dergisi* 1/2 (2006). <https://dergipark.org.tr/tr/pub/islamiilimler/issue/8747/109161>
- Köse, Saffet. “Hz. Ömer'in Bazı Uygulamaları Bağlamında Ahkâmın Değişmesi Tartışmalarına Bir Bakış”. *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 7 (2006), 13-50.
- Kurnaz, Cemal. “Çarh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 19 Aralık 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/carh>
- Kurnaz, Cemal. “Felek”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 19 Aralık 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/felek>
- Kurtubî, İmam. *Tefsiri-El Camiul Ahkamul Kur'an*. çev. M. Beşir Eryarsoy. 20 Cilt. Buruc Yayınları, 2004. <http://archive.org/details/ImamKurtubiTefsiriElCamuLiAhkamilKuran2>
- Kutlu, Sönmez. “Mürchie”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 03 Aralık 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/murcie>
- Kutluer, İlhan. “Felek”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 19 Aralık 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/felek>
- Kuzey, Muharrem. “Osmanlı'da Elfâz-ı Küfür Literatürü ve Önemli Eserler”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 14/27 (2016), 203-231.
- Memiş, Murat. “Ebu'l-Feth Muzaffer El-Hatîb'in 'Elfâz-ı Küfr' Risalesi”. *Kader* 17/1 (30 Haziran 2019), 59-93. <https://doi.org/10.18317/kaderdergi.552219>
- Muzaffer el-Hatîb. *Risâle fi elfâzi'l-küfr*. Ankara: Ankara Milli Ktp., Tokat Zile il Halk Ktp. Koleksiyonu, 140/7.
- Müslim bin Vehb bin Şihâb el-Kuşeyri', Müslim el-Haccac bin. *Sahih-i Müslim*. ed. Muhammed Fuad Abdel Baki. Kahire: İsa el-Babi el-Halabi, 1955.

- Ofi, Mehmed Emin b. Hasan b. Hüseyin el-. *Risale-i Hıfzı İman, Nesayihî Makbule ve Elfâzı Küfür*. Konya: Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Bölge Yazma Eserler Basma, BB00023419/9.
- Okcu, Abdulmecit. “Kur’an ve Evrim Açısından Canlıların Oluşumu”. *EKEV Akademi Dergisi* 56 (2013), 151-178.
- Okuyan, Mehmet. *Geniş Açıklamalı Kur’an Meal Tefsir*. İstanbul: Haliç Üniversitesi Yayınları, 2. Basım, 2022.
- Öge, Sinan. “Arabesk Kader Algısı-Orhan Gencebay Örneği”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41 (2014). <https://dergipark.org.tr/tr/pub/atauniilah/issue/2758/36821>
- Öteleş, Zeliha. “Din İki Kısımdır: Allah İndindeki Din ve Halk İndindeki Din”. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (Ocak 2020), 541-560.
- Ötkem, Ülker. “Olgu, kuram, Darwin öncesi evrim kuramları ve Darwin’in evrim kuramı”. *Antropoloji* 23 (2010), 21-39.
- Öz, Mustafa. “Ahmed Han, Seyyid”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 28 Aralık 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ahmed-han-seyyid>
- Öz, Mustafa. *İmam-ı A’zamin Beş Eseri*. İfav, 13. Basım, 2017. <https://www.kitapyurdu.com/kitap/imami-azamin-bes-eseri/50132.html>
- Öz, Mustafa. “Şîa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 03 Aralık 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sia>
- Öz, Mustafa. “Teberri”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 11 Ocak 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/teberri>
- Özdirek, Recep. “Ganim el-Bağdâdî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 18 Ekim 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ganim-el-bagdadi>
- Reşid, Bedr er-. *Risfile fi elfâzi’l-küfr*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3729 - 6.
- Sabuni, Muhammed Ali Es. *Ehl-i Kitap Cennetlik mi*. çev. Ömer Faruk Tokat. İstanbul: Bedir Yayınevi, 2007.
- Sifil, Ebubekir. *Sana Dinden Sorarlar 1*. İstanbul: Rihle Kitap, 8. Basım, 2022.
- Sinanoğlu, Mustafa. “İman”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 18 Ekim 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/iman>
- Sinanoğlu, Mustafa. “Küfür”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 18 Ekim 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kufur>

- Sinanoğlu, Mustafa. “Muattıla”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 14 Ocak 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/muattila>
- Sulaiman, Osman Khan. *İbn Hacer El-Heytemî'nin El-İ'lâm bi Kavâtii'l-İslâm adlı el yazmasının tahkiki*. Gaziantep: Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019. <https://acikbilim.yok.gov.tr/handle/20.500.12812/420382>
- Süleyman ibn'el Eş'as el-Ezedi es-Sicistani, Ebu Davud. *Sünen Ebu Davud*. ed. Shuaib Al-Arnaut - Muhammad Kamel Qarabulli. Beyrut: Dar Al-Risala Al-Alamiyah, 2009.
- Şehzade Korkut. *Hâfizu'l-insân an lâfizi'l-iman*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Ayasofya, 2289.
- Şen, Yavuz. “Türkülerde Felek Kavramı”. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi* 61 (01 Temmuz 2017), 404-422.
- Şenay, Bülent. “Noel”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 21 Ocak 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/noel>
- Tahralı, Mustafa. “Abdülvâhid Yahyâ (René Guénon)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 14 Ocak 2024). <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdulvahid-yahya-rene-guenon>
- Taslaman, Caner. *Bir Müslüman Evrimci Olabilir mi?* İstanbul: Destek Yayınları, 2017.
- Taşdelen, Mehmet. *Kelâm'da Elfâz-ı Küfür ve Tekfir*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2023.
- Tatlı, Âdem vd. (ed.). *Âyetlerin ve Hadislerin Dilinden Yaratılış*. Antalya: ak-der, 1. Basım, 2018.
- Topaloğlu, Bekir - Çelebi, İlyas. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2020.
- Trabzonî, Mehmet Medeni et-. *Risâle fî 'Ademi Tekfir'i-l Mü'min*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, 01041-011.
- Turan, Şerafeddin. “Kemalpaşazâde”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 01 Kasım 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kemalpasazade>
- Türcan, Talip. “Şeriat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 16 Aralık 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/seriat>
- Türker, Ömer. “Nûh b. Mustafa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 01 Kasım 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/nuh-b-mustafa>
- Ünal, Halit. “Ahîzâde Yûsuf Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 18 Ekim 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ahizade-yusuf-efendi>

- Ünalın, Abdullah. *İmamet Teorisinin Hadis Referansları*. İstanbul: Mevsimler Kitap, 1. Basım, 2017.
- Üzüm, İlyas. “Mücessime”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 14 Ocak 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mucessime>
- Vural, Mehmet. “Gelenek ve Dinlerin Aşkın Birliği”. *Doğu-Batı* 25 (2003), 161-173.
- Yardım, Müşerref - Dalkılıç, Muhammed Mucahid. “Nefret Söylemi ve İfade Özgürlüğü Tartışmaları Çerçevesinde İslamofobyâ: L’Express Dergisi Örneği” 1/1 (2018), 89-101.
- Yavuz, Y. Şevki. “Tekfir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 18 Ekim 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/tekfir>
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Ehl-i Sünnet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 03 Aralık 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ehl-i-sunnet>
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Gulûv”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 13 Ocak 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/guluv>
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Kader”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 21 Aralık 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kader>
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Müşebbihe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 14 Ocak 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/musebbihe>
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Teveşşül”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 14 Ocak 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/tevessul>
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur’an Dili*. çev. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. Basım, 2023.
- Yeşilyurt, Temel. *Çağdaş İnanç Problemleri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2017.
- Yeşilyurt, Temel. “Mâtürîdîlerde İmanda Açıklık”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/1 (15 Haziran 2018), 93-111. <https://doi.org/10.18505/cuid.405516>
- Yitik, Ali İhsan. “Tenâsüh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 14 Ocak 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/tenasuh>
- Yurdagür, Metin. “Tuğyan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 13 Ocak 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/tugyan>
- Yüksel, Emrullah. “Birgivi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 18 Ekim 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/birgivi>
- el-Fetâva’l-Hindiyye*. Beyrut: Dâru İhyâi’t-türâsi’l-‘Arabî, 1986.